ELMAR KUUSIK

AJALUGU

GÜMNAASIUMILE

VANAAEG

I KLASS

TARTU LINNA
KESKRAAMATUKOGU
9 | 746
23140 | 2. EKS.

23579

EESTI KIRJASTUS
TALLINN 1942

AJALOO-ÕPIKUD GÜMNAASIUMILE

Peatoimetaja: Elmar Kuusik

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
63964
A-14204

Elmar Kuusik. Ajalugu gümnaasiumile. Vanaaeg. I klass.
Paul Hinnov. Ajalugu gümnaasiumile. Keskaeg. II klass.
Konstantin Vanik. Ajalugu gümnaasiumile. Uusaeg. III klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg I. IV klass.
Johannes Adamson. Ajalugu gümnaasiumile. Uusim aeg II. V klass.

SISSEJUHATUS.

1. **Olevik.** Kuigi muinasjuttudes räägitakse muistseist *imedest*, ei sünni siiski üheski muinasjutus niipalju „imesid" kui meie ümber olevikus! Mis küll ütleks meie vanavaarisa (vanavanavanaisa), kui õige astuks nüüd ta juurde ja jutustaks talle olevikust?! Kui jutustaks talle, et inimene astub rahulikult kohutava raudse lohe kõhtu ja see lohe siis paljudel ratasjalgadel põlevi silmi öösse veereb? Või et inimene sukeldub terasest kala kõhus vee alla! Või et inimene sõidab müriseva linnu seljas õhku! Või et suured pildid pimedas ruumis jooksevad ja kõnelevad! — Ja nii on meie ümber tuhandeid imesid: peaaegu iga tööriist, iga elamu ja sõiduk, isegi inimese poolt aretatud viljapuud, ilupõõsad ja koduloomad! Ja sinna juurde see imelikult riietatud oleviku-inimene, kes kõneleb keelt, milles on 50 000 sõna! Ja imelik on oleviku-lapski, kes õpib koolis rohkem, kui vanasti üldse teati! Aga kuidas on see võimalik, et inimene on teostanud suuremaid imesid, kui muinasjutus seda unistada teati?

2. **Oleviku-„imede" päritolu.** Kui ära võtta inimeselt kõik need „imed", siis on inimene õigupoolest viletsamaid olendeid maa peal: ei ole tal villa külmakaitseks, ei kihvu ega sarvi vaenlaste vastu, ei suuda ta isegi ussikesena maasse pugeda ega linnuna õhku lennata. Aga võitluses elu pärast, kui ta tahtis püsida, arenes inimesel siiski miski, mis andis talle kunstlikud tiivad, kihvad ja küüned, — see on ta *mõistus*. Mõistuse abil sai inimene *püsiva tööga* kõik, mis muudele loomadele oli looduse poolt kaasa antud, ja rohkemgi. Aga peale mõistuse ja töö on inimeses veel üks eriskummaline omadus, mis on tingitud ta nõrkusest looduse ees: see on *kokkuhoidumine* ja kokkukuuluvus. Mis üks oli avastanud, seda õppis ka teine, vanemate töövili jäi lastele lisaks nende enda tööviljale — niiviisi kuhjus aja jooksul inimestel suur hulk teadmisi, oskusi ja varasid, mida

kõike kokku nimetame *kultuuriks*. Üks põlv jõuab vähe kultuurivarasid luua, enamik neid pärineb minevikust.

3. **Meie kokkukuuluvus minevikuga.** Inimene oli alati teadlik, et ta kord sureb. Aga seda enam ta töötas, kogus, ehitas ja avastas püsivat. Sest inimene tundis, et ta surmaga veel täiesti ei sure, vaid elab oma lastes edasi, lastes, kes on loomult ja kehalt ta sarnased, kes pärivad ta teadmised, oskused, elukoha ja vara. Ja inimene ütlebki: lapsed on meie tulevik. Ja vastupidigi on õige, sest minevik pole muud kui vanemate töö ja tegevus.

Nagu lapsed oma vanematega kokku kuuluvad, nõnda kuulub ka olevik kokku minevikuga. Kõik, mis minevikus tehtud, on parema tuleviku nimel tehtud, ja see kõik mõjustabki kuidagi meie olevikku. Ja oma imestanud vanavanaisale võiksime oleviku-imedest jutustades ütelda: sina ise ju, vanavanaisa, aitasid neid imesid luua!

4. **Kokkukuuluvus rahvaga.** Me oleme eestlased, kõneleme oma esivanemate täienenud keelt, austame oma esivanemate ausaid elukombeid, ja need esivanemadki olid meil kõigil ühised. Me kasutame ka oma esivanemate töövilja ja jatkame nende tööd meie põlisel kodumaal. Meie eestlased oleme kokku üks rahvas, meile on meie kodumaa armas. Me võime küll rännata kaugete maade ja merede taga, aga oma kodumaad ei suuda me unustada.

Rahvas on nagu puu, inimesed nagu puu oksad ja lehed, muld aga on nagu minevik. Üksik leht-inimene võib küll langeda ja mullaks-minevikku kõduneda, kuid puu-rahvas aga püsib seda kindlamini, mida sügavamal on ta juured minevikusmullas. Aga nagu puu ei ole metsas üksi, nõnda ei ole eestlasedki üksi, vaid nad kuuluvad teiste põhjarahvaste hulka.

5. **Ajalooteaduse ülesanne ja tähtsus.** Et teadlikult kaasa aidata oma rahvale ta olevikutöös, peame olevikku mõistma. Ent olevik esitab mõtlevale inimesele lõpmatu hulga küsimusi: kust saime koduloomad? miks teeme vankri just nii? kuidas

avastati kirves? miks valitsetakse riiki just nii? Ja kõneldes inimestega, lugedes, vaadates pilte — ikka vajame üha uusi vastuseid ajaloost: miks on selle kaardi alla kirjutatud 1914—1918? miks sakslased ütlevad, et Versailles ei kordu enam? miks on selle tänava nimi C. R. Jakobsoni? — Kõigele sellele püüab vastata ajalooteadus ja selgitada, *kuidas olevik minevikust välja kasvab*. Ajalugu *näitab suuri ja unustamatuid inimesi*, kes on töötanud ja võidelnud oma rahva või kogu inimkonna kasuks, seda selleks, et meidki ei seoks väiklane endaarmastus, ja teaksime teed suurtele tegudele, uurimistele ja töödele. Aga ajalugu näitab ka halba ja põlatavat. Ajalugu näitab ka seda, kuidas tagajärjekaks tööks ja võitluseks *on kokku hoidutud*, üks rahvas nagu üks mees. Ja sageli mitmed rahvad nagu vennad. Sest ajaloost selgub ka teiste rahvaste, nii sõbralike kui ka vaenuliste tähtsus. Ajaloost näeme, et *meie pole elus iialgi üksi*, sest meie kõrval seisab oma rahvas, teised sõbralikud rahvad, meie selja taga seisavad aastatuhanded ja inimpõlved, kes ootavad, et me nende võitlust väärikalt jatkaksime.

Kust teame aga kauget minevikku?

6. **Ajalooallikad.** Parimaks ajalooallikaks, kust hangime oma ajaloolised teadmised, osutuvad *kirjalikud allikad:* memuaarid ehk mälestused, kroonikad ehk ajaraamatud, mitmesugused vanad dokumendid ehk ürikud, vanad ajalehed, raidkirjad jne. Kogu seda aega, millest meil on täpsemaid teateid üleskirjutuste tõttu, nimetame *ajalooliseks ajaks*. Aeg enne kirjatähe leiutamist või kasutamist kannab *eelajaloolise aja nime*. Aga ka eelajaloolise aja kohta on meil allikaid, kuigi „raskemini loetavaid". Need on suuline traditsioon ja esejääned. *Suulise traditsiooni* moodustavad kaasaegsete jutustused, mis on suuliselt edasi kandunud, sellega sageli ka muutunud või koguni luulevormigi võtnud, nii näiteks rahvalaulud, lugulaulud jne. *Esejääned* on vanad esemed, riistad, monumendid, varemed jne. Mõnigi ajalooallikas on vana aja teatud olukorra ainus tunnistaja, seepärast peame neid väga hoidma.

7. **Muinsuskaitse.** Ajaloo suure väärtuse tõttu rahvale püüab iga rahvaliige oma ajalooallikaid päästa ja säästa, sest need on nagu nõiavits, mis osavais kätes kannab meid minevikku. Palju kirjalikke allikaid säilib raamatukogudes. Suurim neist Eestis on *Tartu Ülikooli raamatukogu.* Vanad ürikud säilivad *arhiivides;* on olemas perekonna-, valla-, linna-, kooli- jne. arhiivid. Suurim arhiiv Eestis on *Riiklik Keskarhiiv* Tartus. Suulist traditsiooni *püütakse õigeaegselt üles kirjutada.* Eriti oluline on ka *esejäänete säilitamine,* sest need on otse tükike minevikku. Väiksemad esejääned koondatakse *muuseumidesse.* Eesti suurim muuseum on *Eesti Rahva Muuseum* Tartus. Suuremad esejääned — vanad varemed, puud, ohvrikivid, linnused jne. on meil seadusliku muinsuskaitse all, aga ka iga hea eestlase hoole all.

8. **Ajaloo liigitus.** Eelajalooline aeg jaguneb peamise aine järgi, millest riistad tehti, kiviajaks, pronksiajaks ja rauaajaks. Ajalooline aeg jaguneb aga vanaks ajaks, keskajaks, uueks ajaks ja uusimaks ajaks. Käesolev raamat jutustab eelajaloolisest ajast ja vanast ajast.

EELAJALOOLINE AEG.

Vanem kiviaeg.

9. **Jääajad ja jäävaheajad.** Väga vanasti oli kord aeg, mil meie kodumaal ja ka kogu Euroopal oli hoopis teissugune kuju. Meie kodumaa oli kaugel kõigist meredest, sest sealt, kus praegu asetseb Läänemeri, voolasid läbi ainult suured jõed. Siis aga juhtus, et meie *päike ajutiseks jahenes,* sellega ühenduses jahenesid kiiresti ka ilmad ja varsti oli nii külm, et rohkesti maha-

sadav lumi enam suvelgi ära ei sulanud. Eriti Skandinaavia mägedesse kuhjusid hiiglahulgad lund, alumised lumekihid jäästusid surve tõttu, nii tekkinud *jääliustik* libises vähehaaval mägedest alla lõuna suunas, üle meie kodumaa, aga üle kogu Põhja-Euroopa. See liikuv mannerjää kandis endaga mägedest kaasa kaljurahne, neid siledaks treides, kuhjas mulda künkaiks ja kriimustas maapinda sügavaid jälgi, määrates nii jõgede ja järvede tulevase asukoha, sest see võimas mannerjää oli kilomeetripaksune. Aga siis muutus tusane päike jälle sõbralikumaks, temperatuur tõusis ja jäätunud piirkond kahanes kiiresti. Alates lõuna poolt vabanes maa jääkatte alt ja ärkas uuele elule.

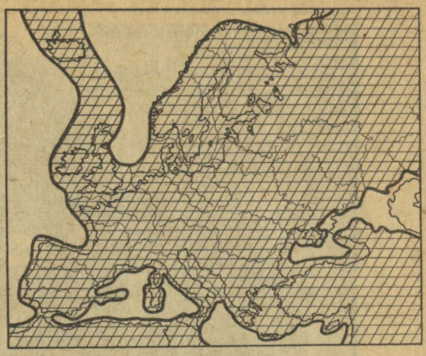

Euroopa enne jääaega.

Aga siis muutus jälle meie hea päike nukramaks ning saabus teine jääaeg. Nii on meie kodumaa üle elanud vähimalt *kolm jääaega*, mida üksteisest eraldasid *soojad jäävaheajad*. Iga jääaeg, nii ka jäävaheaeg, kestis palju aastatuhandeid.

10. **Neandertali inimene viimasel jäävaheajal.** Umbes 1 000 000 aastat tagasi polnudki veel inimest, olid ainult loomad, aga nende hulgas olid siiski meie esivanemad!

Esimesel soojal jäävaheajal, umbes *500 000 aastat tagasi*, elasid Euroopas juba *eelinimesed*, kelledest tuntuim on *„Heidelbergi inimene"* (nimi jäänete leiukoha järgi). Eelinimesed olid alles üsna metsikud, üleni karvased, seisid küll „tagumistel jalgadel", aga ulatasid tarbe korral ka oma pikkade kätega maani. Tõenäoliselt kasutas eelinimene juba mingit riista — maast haaratud kivi või kaigast.

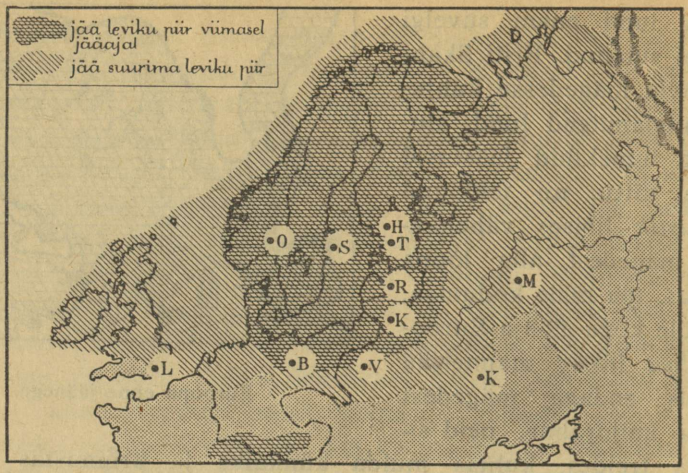

Jääliustiku ulatus Euroopas.

Viimasel jäävaheajal, umbes *100 000 aastat tagasi*, elasid *ürginimesed*, kelledest tuntuim on *„Neandertali inimene"* (nimi Saksa leiukoha järgi). Neandertaallased olid küll jääliustikuaegseis raskeis elutingimustes omast esivanemast eelinimesest kaugele ette jõudnud, aga nemadki olid veel küllalt karvased, jässakad, madalad, madala laubaga, pikkade käte ja vägevate lõualuudega. Niisuguseina askeldas neid Euroopa tihedais jäävaheaja lehtpuumetsades salkade kaupa ringi. Nad olid väledad puu otsa põgenema, aga ka julged ründama. Relvadena kasutasid nad *kaikaid*, *teravikke* ja kivist löödud *peotalbu*. Nagu vanema kiviaja inimesel üldse, nii oli nendelgi *„anastav eluviis"*, s. o. hankisid oma toidu valmina loodusest. Nad surmasid heal juhul mõne väiksema metslooma. Nad kaevasid loomateedele *jahiauke*, kattes neid okste ja prahiga. Jahiauku võisid langeda isegi ninasarvik ja ürgelevant, rääkimata metshärjast, metshobusest ja põdrast! Koopakarud ja koopalõvidki peletati suitsuga urkaist välja ja tehti neile ots peale. Aga värskest haavast joodi

Ahv ja neandertali inimene.

kiiresti magusat värsket verd! Harva siiski tõi niisugune õnnelik jaht tubli kõhutäie, rohkem tuli läbi ajada *„korilasena"* — korjati ja söödi metsõunu, marju, seeni, linnumune, usse, putukaid, konni! Neandertaallane tundis *tuldki*, mille ta leidis juhuslikult loodusest.

Ehkki neandertaallane alles küllalt metsik oli, erines ta siiski loomast põhjalikult: ta kasutas tuld ja relvi ning uskus elu pärast surma — sest miks muidu oleks ta oma surnud nii hoolikalt matnud, kaasa andes reisitoidu ja relvad, kaela sidudes võluripatsi kivist või kihvast!

Siis aga jõudis mugav ja soe jäävaheaeg lõpule, saabus viimane jääaeg. Halastamatu mannerjää nihkus üha edasi, tuues kaasa külma ja lumetorme, metsad ja loomad nihkusid eest ära lõuna poole. Jääliustiku lähenedes kogu Euroopa kliima külmenes, loodus vaesenes. Neandertaallased külmetasid, paljud surid nälga või külma, ainult kõige tugevamad ja targemad suutsid vastu pidada ja ära elada vintsutustest hoolimata, nende järeltulijad pärisid nende vastupidavuse. Nõnda kujunes uus, rohkem arenenud inimtõug.

11. **Cro-Magnoni inimesed ehk põhjapõdrakütid — põhjarahvaste esivanemaid viimasel jääajal.** „Cro-Magnoni inimene" (nimi Prantsuse leiukoha järgi) oli üks neist, kes viimase jääaja vintsutustele vastu pidas, asudes jääliustiku karmis lähikonnas. See-eest oli ta ka kuni *190 sm pikk, sale, pika pea ja kõrge laubaga;* päikesevaesuse tõttu oli ta *nahk hele,* ja et ta külmakaitseks kandis loomanahku, oli ta *vähem karvane.* Karmis kliimas oli metsi vähem, suurtel aladel laiusid lagendikud, loomi ei saanud enam palja julguse või jõuga tabada, neid pidi suure püsivusega jälgima, valvama ja nende kombeid tundma õppima. Eriti küttis Cro-Magnoni inimene *põhjapõtru,* millest nimetus „põhjapõdrakütt". Et saaki tuli tabada kaugemamaa tagant, valmistas põdrakütt endale luust või tulekivist otsaga *viskoda.* Aga ta oli valmis ründama ka soppi aetud või jahiauku kukkunud karu või metshärga ja kasutas selleks juba luust või kivist kirvest, mis oli *seotud varre külge,* et saada tugevamat lööki. Ja kalagi saadi kätte luust valmistatud *ahingitega.* Õhtuks koguneti *koopasse* tule ümber, õmmeldi nahku kokku kehakatteks karmi külma vastu, töö juures kasutati luust nõela ja naasklit; ja siin valmisid muudki tööriistad ja relvad. Relvadele ja koopaseintele ilmusid kriimustatud *pildidki,* et looma joonistamisega teda kohale võluda. Koopa taha visatud kontide kallal aga järas üsna kodune metsloom — ta pistis haukuma võõraste lähenedes ja söandas tulegi lähedale tulla, sest inimene oli temaga harjunud, kui ta jäänuste lootuses saatis inimest mööda lõpmatuid jahimaid. Nii sügavast minevikust on pärit inimese ja *koera* sõprus. Neil jahimatkul põhjapõtrade jälil oli inimene õppinud ehitama ümaraid onne — *püstkode,* mis polnud muud kui lagedale ehitatud ja pealt kaetud „koopad".

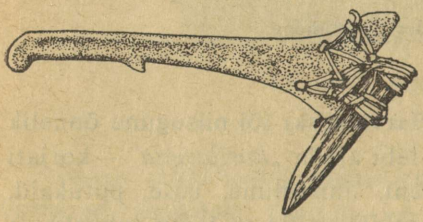

Varre otsa seotud kivikirves.

Cro-Magnoni inimesest ja ta kaasaegseist arenesidki välja visad *„põhjarahvad"*, kes olid suutelised edaspidigi karmi loodusega kohanema ja eluvõitluses vastu pidama.

Umbes 15 000 aastat tagasi algas jälle soojenemine ja mannerjää nihkus vähehaaval tagasi, millega ühes liikus ka põhjarahvaid põhja poole edasi. Aga möödus siiski veel aastatuhandeid, enne kui ka meie põhja-kodumaagi aeglaselt tagasitõmbuva viimase jääliustiku alt vabanes ja siia esimesed põhjarahvaste asukad saabusid.

12. **Meie kodumaa loodus pärast viimast jääaega.** Kui enamik Lääne-Euroopast juba 15 000 aastat e. Kr. viimase mannerjää alt vabanes, siis *lahkus viimane mannerjää meie kodumaalt* alles *umbes 10 000 aastat e. Kr.* See kilomeetripaksune jää oli oma liuglemisel kandnud Skandinaaviast siia külakostina raskeid kaljurahne, neid teel ümaraks treides, aga kodumaal oli ta kohati mulda üles kuhjanud luulelisteks mägedeks ja maasse oli ta kriimustanud nõgusid ja orge. Mannerjää sulamise ajal tekkis nõgudes rohkesti järvi ja maad läbisid suured veerikkad jõed. Nii kujunes meie kodumaa kaunis loodus ränga jääliustiku, voolava vee ja tekkiva taimestiku toimel. Kuid enamikku Saaremaast, Läänemaast ja mitmest muust alast polnud üldse: tundus, nagu oleks ränk mannerjää need „maa sisse vajutanud", alles aastatuhandete jooksul tõusid need jälle vee seest välja. Ja nii kerkib meie kodumaa loodepoolsem osa praegugi. — Kujunev maastik määras hiljem ise soodsamad kohad teedele ja asulaile.

Jääliustiku kadumisega oli meie kodumaal esialgu *arktiline kliima:* ilmad olid jahedad suvelgi, maapind oli aasta läbi sügavasti jäätunud, külmas looduses vete vahel ilmus aralt samblaid, ilmus palukas oma rohkete sugulastega, jõudsid pärale madal paju ja hädine vaevakask. Vetesse sigines vetikaid ja kalu. Säärase pisitaimestikuga vetevahelistele tundralagendikele ilmusid suured mammutimürakad ja karjad põhjapõtru.

Aegamisi soojenes üha rohkem, kliima muutus *subarktiliseks.* Ja et maapind oli täiesti sulanud, siis ilmusid ka suured puud

oma uuele kodumaale, ja, huvitav, esimesena tuli valge ja sihvakas, muidu nii haprana paistev kask! Kase järel ilmus mänd, otsides kuivemat paika. Lepp aga vastupidi: ikka veeservi mööda. Nii tekkisid metsadki ja täitusid loomadega. Ja esimesele asukale olidki eluvõimalused olemas, kui tal ainult tahet ja julgust piisaks neid välja nõutada siin karmi ja pika talvega looduselt.

13. **Kodumaa esimesed asukad Antsülusjärve-ajal — kundakultuur.** Umbes *7000 a. e. Kr.* oli jää taganenud Põhja-Soome ja Põhja-Rootsi ning kliima muutus meie kodumaal enamvähem praeguseks, ainult *soojemaks*, ja tublisti *kuivemaks*. Läänemeri oli alles järv, nn. „Antsülusjärv" (nimi ühe magevee tiguliigi järgi), mis mattis ikka veel enda alla enamiku Saare- ja Läänemaast ja samuti enamiku Soomest. Kodumaa looderannik oli praegusega võrreldes ligi 40 meetrit madalam. Soojas kliimas ilmusid peaegu kõik meie lehtpuud ja taimed. Lisaks praegustele loomadele varjasid metsad alghärgi, metssigu, kopraid jt. Aga tundraloomad põhjapõder ja mammut olid juba kadunud.

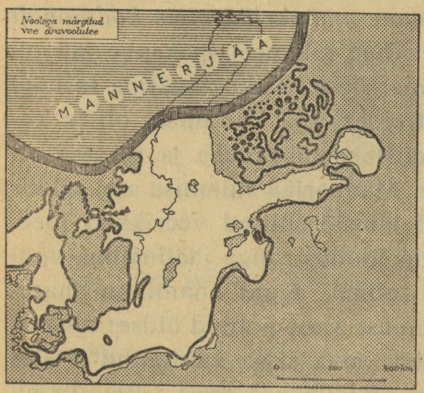

Taganev mannerjää antsülusaja algul. Tugev kriips näitab tolleaegset rannajoont.

Millal põhjarahvaste asukad meie kodumaale sisse rändasid, seda me täpselt ei tea. Aga vanimad jääned esimesist asukaist põlvnevad kuivast ja soojast antsülusajast, millal aga siiski ei puudunud oma küllalt karm talvgi. Leiukoha järgi nimetame seda aega aga *kundakultuuri-ajaks*. Rohkesti leide on ka Võrtsjärvest, Tartu ümbrusest jne. Kundakultuuri inimest ise-

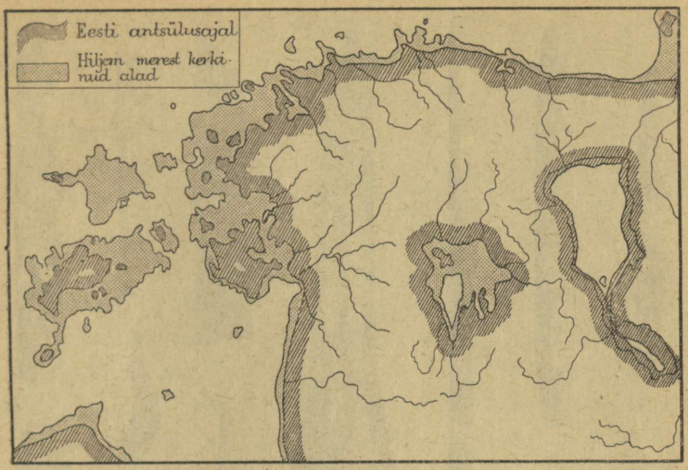

Eesti antsülusjärve ajal.

loomustavad *rohked luuesemed*, sest korraliku kivieseme valmistamine tekitas veel raskusi.

Nagu enamikel veekogudel, nii ka Kunda järvel kees suvel vilgas elu. Järve kaldal, kõrgemal liivasel kohal, askeldas hulk inimesi ümber tule. Siin ehitati parvi ja künasid veele minekuks. Tehti igasuguseid *puuriistu* ja *molde*. Luust valmistati *ahingeid, õngi;* seal tehti põdra sääreluust *tuur* talveks valmis. Põdrasarvest sai hea *kirve*, metssea kihvast hea noa, ja tööriistaks oli tolleaegne „teras" — tulekivikild. Tehti riistu ka kivikillust; nii võis toreda kirve saada, kui looma sääreluu või põdrasarve valmistehtud õnarasse terav kivikild kinnitada. Aga tulekivikild oli ka päris hea *viil* kondi silumiseks ja samuti hea *saag* teise kivi või kondi saagimiseks! Väga palju riistu tehti puust, aga neist me teame kõige vähem, sest need kõdunesid ära. — Talve tulekul raiuti tuuraga jäässe auk, ja sai nüüdki kala püüda, kuid mitte siiski küllaldaselt. Nüüd oli ka aeg metsa jahile minna. Ja mindigi, kaasas *vibusid, ode, kirveid, püüniseid*. Õhtul sooja tule

Kondist ja sarvest leide Eestist: 1., 2., 7., ja 13. — ahingid; 3., 6. ja 8. — nooleotsad; 4. ja 12. — odaotsad; 5. — tuuraots; 9. ja 10. — õngekonksud; 11. ja 16. — talvad, viimane õõnesteraline; 14. — kirvepea, silmaga varre jaoks ja õõnega all otsas tera tarvis; 15. — kirves, silm ja kand katki.

ääres aga õmmeldi saadud nahkadest uusi kehakatteid, nõelaks ja naaskliks haviluud. — Kundakultuuri inimestega juhtus sageli, et nad oma tööriistad kaotasid, sest need olid kinnitatud pideme külge halvasti. Nii kaotasid nad neid järve, ja me leiame neid — turbarabadest. Sest vahepeal on paljud järved soostunud. Aga Kunda järv sai ühenduse merega ja jooksis tühjaks.

14. **Võisikukultuur Litoriina mere ajal.** Umbes *5000 a. e. Kr.* tekkisid Taani väinad, soolane vesi tungis sisse. Antsülusjärv oli niisiis saanud ühenduse teiste meredega ja muutus ise mereks — Litoriina mereks (nimi ühe soolase vee tigu järgi), mis oli praegusest merest suurem üleujutuste arvel. Samal ajal muutus ka kliima niiskemaks, sademetehulk kasvas. Veearad männimetsad, mis kuival antsülusajal olid rabadeni tunginud, taganesid nüüd jälle lehtpuumetsade eest kõrgemate kohtade suunas. Niiskes kliimas aga lõid lokkama tammed, pärnad ja jalakad. Aga taganenud männile jõudis nüüd suure hilinemisega appi ta suguvend okaspuude seas — kuusk. Jõudis pärale ja hakkas kohe pinda vallutama, sest maastik ja kliima olid talle soodsad.

Litoriina-aega nimetame ka suurema esejäänete leiukoha järgi *võisikukultuuri-ajaks.* Leidude järgi otsustades tegeleb siinne elanik ikka peamiselt kalastuse ning küttimisega ja elab vete ääres liivases kohas. Ent ta on suutelisemaks muutunud ja kiviesemete hulk on kasvanud seevõrra, et võime ütelda: kiviesemed domineerivad luu üle. Need kivist kirved ja talvad on kivist välja tahutud, küll koreda pinnaga, aga *juba tera juurest lihvitud* — libedaks hõõrutud. See näitab, et oli lähenemas lihvitud kivi aeg — noorem kiviaeg.

Kodumaa noorem kiviaeg — umb. 3000—1500 a. e. Kr.

15. **Kodumaa loodus ja elatumisviisid.** Meie kodumaa võttis nooremaks kiviajaks juba enamvähem praeguse kuju, nii ka taimestik ja loomastik. Maa oli kaetud tihedate metsadega, mis

Kiviaja küla.

kihasid kõiksugu loomadest, nagu järved ja jõed kaladest. Sellest tingituna jatkas inimene *anastavat* eluviisi, s. o. võttis toidu valmina looduselt korjates, küttides, kalastades.

Kalapüük algas ulatuslikumalt kevadel, mil pärast suurvee taganemist sai kalu püüda kõiksugu nõrgudest ja järvekestest. Kalapüügiriistad olid tublisti täienenud, lisaks endisele õngele ja ahingile tunti *võrku, noota, mõrda ja kalatõkkeid.* Ja kui suvelgi vahetevahel mehed metsa jahile läksid ja naised marjul või seenel olid, luusisid vanurid ja poisikesed künaga vetel kalastamas. Taim- ja kalatoit sobisidki suvesoojuses paremini, nagu veteäärne elugi. Ja kala sai hästi talvekski kuivatada. Talve saabumisega muutus kalastamine jääkatte alt tülikaks, asula lagedal veekaldal oli tõmbuse käes. Inimene otsis varjulisemat elukohta, tugevamat lihatoitu külma puhul, nahku kehakatteks. Talvel oli kergem metsloomi suuskadel *küttida,* jäljed alati silme ees. Sügavale lumme vajuv loom ei suutnud kaua põgeneda. Ja kui ilus ja tihe nahk oli talvel! Ka küttimiseks oli palju uusi

võtteid leiutatud. Kui kavalasti nüüd hunt ja karu *söödaga* jahiauku meelitati! Kuidas isegi põder ja piison *püünisesse* langesid, rääkimata jänesest või põldpüüst! Hommikul leiti *lõksust* mõni kärp, rebane või suuremgi loom. Kuid ega seepärast veel looma otsestki ründamisvõimalust mööda lastud: kurja metssea või metssõnni pihta sadas nooli ja viskode! Aga väikeste karusloomade püügiks kasutati sageli *tõmpnooli*, et mitte nende nahka rikkuda, sest uimastatud looma sai enne toibumist kinni nabida. Ja kõik see saak rändas koju.

16. **Elamud, asulad, ühiskond.** Elatusviisist olenevalt tuli elukohta sageli vahetada, seepärast ehitati koduks kerge püstkoda. See aga ehitati ikka veteäärsele liivasele kõrgemale kohale, kus oleks hästi kuiv ning lähedane kalale ja metsa minna. Püstkoda tekkis sellega, et hakitaoliselt liivasse löödud teibad kaeti pealt suvel kasetohuga või kuusekoorega, aga talveks koguni nahkade või mätastega. Niisiis endise koopa või põõsaaluse asemele oli tekkinud kunstlik „koobas", *püstkoda*. Kuid ka püstkoja keskel oli leekolle, ümber magamisase. Püstkotta mahtus ainult üks perekond; kui aga pojad naise võtsid, siis tuli neile igaühele ehitada uus püstkoda. Nii tekkis terve *asula*, küla, kus enamasti kõik isekeskis sugulased olid ja kokku *suurpere* moodustasid, vanaisaga eesotsas. Hulgakesi koos oli julgem ja parem elada ja saagil käia. Aga ega suvel ja ilusa ilmaga tahetudki videvas ja umbses püstkojas olla, siis viibiti kas *„lakas"*, maha ehitatud ühepoolse libakatusega tuulevarju all, või lihtsalt asula õues. Niisiis oli meie praegune majalakk tol ajal veel ühe poolikuga ja lihtsalt maas, sest ta alla ei teatud veel maja ehitada! Aga asula õues ja lakkade all kees suvel vilgas elu, mida hästi teame rohkete leidude järgi. Leiukohad on endised liivased veteäärsed alad, nüüd mõnigikord eemal veest järvede rabastumise, jõgede kuivamise ja maapinna kerkimise tõttu. Kodumaa loodeosa kerkimisega laienesid mitte ainult saared ja Läänemaa, vaid muutus veidi ka Võrtsjärve asukoht, kuna see libises lõuna poole.

17. **Elu-olu nooremal kiviajal.** Asula õu — see oli elu tuiksoon. Siin küpsetati ja keedeti suvel, nüliti loomi, roogiti kalu, tehti „sepatööd" kivi ja luu kallal, siin jooksis lapsi ja vestles vanakesi, siin tekkisid muinasjutud ja kujunes usund.

Vaata! Seal suure kivi juures on kogunenud salk mehi. Seal käivad valjud plaksud. Seal püütakse *kivist* parajaid tükke välja tahuda. Suuremad õnnestunud tükid jäetakse kirve või talva jaoks, väiksemaist valitakse *naaskleid, nuge, nõelu, viile, saage.* Ja siis alles pärivad lapsed jäägi endale mängimiseks. Seal saebki üks mees ränikivist saega kirvest parajaks. Tähelepanu keskuseks on aga too mees seal, kelle töö krudiseb, — eks te näe, et ta ju *lihvib!* See on uus kunst, seda ei osatud veel vanemal kiviajal. Lamedal kivil hõõrub ta lihvitavat kirvest, vahele aga puistab liiva ja kallab ka tilga vett. Palju päevi tuleb hõõruda, enne kui kirves siledaks ja läikivaks muutub. Nii tuleb lihvida ka talba või nuga. — Aga too vanake seal kivi taga on meister kirvest varretama. Ja ega enam palju talvaga lepita, nüüd kasutatakse rohkem kirvest. Sest pika varre otsas on löögijõud palju suurem. Nii seotaksegi kirves nahkrihmadega kavalasti puust varre külge. Väikest kirvest saab teisitigi teha — võta luu või loomasarv, tee sinna auk või pragu, praosse aga kinnita kirvetera! — Vanemad mehed on kogunenud suure kuuse alla. Neil pole erilist usku moodsasse lihvitud kirvesse. Nad teevad siin õngi, ahingeid, aga ka *puust molde,* punutud *paunu* ja *pastlaid.*

Aga ka naistesalgas on palju uudist. Seal segab üks naine savi ja liiva, teine vormib sellest molli, kausi või paja, siis kuivatavad, kõrvetavad — ja kauss või pada ongi kõva ja peab vett, just nagu oleks ta puust! Aga seda pada nad nii veel ei jätagi: kui ta veel pehme on, tõmbavad nad talle luust kammiga ilusaid kriipse peale, ja nii kammilustused tekivadki. Sääraseid padu aga tuli sageli teha, sest nad läksid kergesti katki. Meie aga leiame pajatükke, tarvitame *savitööstuse* jaoks ilusat kreeka sõna — *keraamika,* aga kammilustustega nõude kohta, mis on valmistanud meie esivanemad, ütleme uhkesti *„kammkeraamika".*

Ja kust tuleb seda head praelõhna? Eks ikka „praeahjust", ega nüüd enam lihtsa tuhas küpsetatud toiduga lepita! Seal ta ongi: lihtne auk maa sees, kividega vooderdatud. See oli enne tugeva tulega kuumaks köetud, siis sinna nülitud loom asetatud, väljavõetud sisikonna asemel tulised kivid, ja siis jälle pealt ilusasti kinni! Neid auke on siin ümber mitu, paljud on niisama külmalt kala täis, et see seal mädaneks, — kui hea on süüa pehmeks mädanenud kala! Sääraseis aukudes seisab ka tagavara.

Aga vanaätt ei tule püstkojastki välja, ta vaid raputab pead ja ümiseb: „On aga imede-ajad saabunud! Missugused toredad püstkojad! Läikivad kirved! Savist nõud! Ja vibusid valmistab juba iga poisike! Oi neid imesid küll aegade muutudes!"

18. **Käsitöö ja kaubanduse alged.** Esialgu valmistas inimene kõik ise. Aga siis tuli raskusi: ei suutnud või saanud kõike ise teha. Näiteks: naabril õnnestuvad eriti hästi ilusad kivikirved. Miks ei peaks me kadestamise asemel minema ja endalegi ühe paluma, asemele viies jahisaaki, kuna jaht jälle meil paremini õnnestub?! Ja asi ei seisnenud üksi oskuses—mitte igal pool ei leidunud head riistamaterjali ega teadnud igaüks teda leida. Nii näiteks ei olnudki meie kodumaal korralikku tulekivi leiukohta. Kohas, kus tulekivi laialt oli, õpiti temast ka paljusid ja ilusaid esemeid tegema, sest võis katsetada ja raisata. Samuti kiltkivi. Nii õppisid mõned inimesed „spetsialistideks", *käsitöölisteks*. Neil ei tarvitsenud enam jahile ega kalale minna, seda said nad nüüd vahetuse teel oma käsitöö vastu. Ja elu arenedes tekkis juurde üha rohkem erisuguseid esemeid, millede valmistamine oli keeruline ja nõudis erilisi teadmisi.

Oli lihtne kaupa vahetada inimestega, keda tundsid ja mõistsid. Aga tuli esemeid vahetada ka võõrastega, keda ei saanud usaldada ja keda ei mõistnud. Ja ega selles kiviaja keeles sõnugi kuigi palju olnud, vahest nii palju, kui praegu paariaastase lapse keeles. Seetõttu arenes *tumm kaubandus:* teatud kokkupuutumiste kohale pani üks inimene oma äraantava eseme ja eemaldus ise. Teine kaubasobitaja tuli nüüd juurde, pani vastupaku-

tava kauba sinna kõrvale ja eemaldus samuti. Nüüd lähenes jälle esimene: kui ta vastupakutava kauba ära viis ja lahkus, siis oli ka teine õigustatud vahetuskauba ära võtma, vastasel korral jäi kaup katki. Hiljem kujunesid sääraseiks kokkupuutumisteks kindlad kohad ja ajad, nii tekkisid midagi „laatade"-taolist. — Aga igatahes oli inimene sunnitud teistega rohkem ühendust pidama ja sellega arenes liiklemine.

19. **Liiklemine.** Isegi metsloomadel tekivad teatavad teed ja rajad, näiteks joogikohtadele. Meie esivanemail tekkisid rohkem käidavais kohtades samuti *teerajad*, mis viisid looduse poolt ettenähtud suunas — rannikutpidi, ümber raba, metsa või järve, võimalikult nii, et liigelda saaks ilma mäkke ronimata, märjaks saamata, tihnikusse tükkimata, sohu vajumata. Seepärast olidki tekkinud teerajad kõverad. Neidsamu radu kasutati jahilt tulles, naaberkülasse minnes jne. Neid radu pidi kanti ka koormaid *ristpuul õlgadel* või lohistati mööda maad *jalastel* — tekkisid algelised *reed*, mida kasutati nii suvel kui ka talvel. Hiljem õpiti veoriistale rulle ja rattaid alla tegema, tekkisid *käru* ja *kaarik*.

Palju armsam ja hõlpsam oli siiski meie esivanemaile liiklemine ja koorma vedamine veeteed mööda. Veeteeks sai kasutada muidugi esialgu ainult *jõgesid* ja *järvi*, suurele merele veel ei julgetud kaugele minna. Veetee odavusest ja liiklemise tähtsusest ongi tingitud, et esimesed kultuursed maad ikka jõgede ja merede ääres olid. Lihtsaimaks veesõidukiks oli palkidest *parv*. Palke selleks sai langetada kivikirvega veeäärsest metsast. Aga sagedamini küll kasutati puude langetamiseks tuld. Tuli tehti maha ümber puu ja veega välditi ta tungimine tüve mööda üles. Nii võis paari päevaga tarvilised palgid valmis teha. — Juba vanemaist aegadest peale oli tuntud ka *küna* veesõidukina. Küna valmistamiseks võeti jäme palk ja õõnestati seda palgile tehtud tuleriba abil, vältides veega tule levimist küna külgedele. Vahetevahel tuli tuli kustutada, et tekkinud sütt küna põhjast ära kraapida. — Nii parve kui ka küna tõugati esialgu edasi *ridvaga*, aga sügav vesi ja tuul viisid varsti *purje* ja *aerugi* leiu-

tamise mõttele. — Liiklemise tihenemisega suhtlevad ka inimesed üksteisega rohkem.

20. **Soome-ugrilased.** Tol ajal liigeldi rohkesti, seda niihästi paremate jahi- ja kalakohtade otsimisel kui ka paremate riistade vahetamiseks. Meie esivanemad võisid rännata Põhja-Jäämereni ja Uuralini — ikka mõistsid nad kohalikke elanikke, sest need kõik olid, nagu nemadki, *soome-ugrilased*, ja nad kõnelesid tol ajal kõik üht keelt, soome-ugri keelt. Soome-ugri rahva elamisala tunneme ära kammkeraamikast. Kogu soome-ugri kultuuri tol ajal nimetatakse seepärast *kammkeraamiliseks kultuuriks*. Kammkeraamilise kultuuri aladel, ja ainult seal, leitakse ka luust tuuri jääraiumiseks, ühe kisuga ahingeid jne. Kõik soome-ugrilased elasid enamvähem ühtemoodi, kõikide püstkojad olid ehitatud liivasele veteäärele, sest kõik nad tegelesid kalanduse ja jahindusega, sest nende maadel oli kõikjal küllaldaselt metsloomi ja kalu.

Aja jooksul soome-ugrilased harunesid mitmeks eri hõimuks, sest läbikäimine ei olnud siiski nii tihe, et ühine keel oleks püsima jäänud ka siis, kui osa neist hoopis eemale valgus. Uute avastustega võeti üha rohkem uusi sõnu tarvitusele kas naabreilt või omalooduid, ja need ei olnud enam kõikidel ühed ja needsamad! Nii eraldusidki noorema kiviaja jooksul soome-ugrilased kaheks rühmaks — *algsoome rahvad* ja *ugri rahvad*. Ugrilased valgusid eemale ja harunesid kolmeks hõimuks: ungarlased, ostjakid ja vogulid. Algsoomlased aga kuulusid esialgu veel kõik kokku, nende hulka tuleb arvata ka meie esivanemaid meie kodumaal. Kuid ka meie esivanemad võõrdusid vähehaaval teistest algsoomlastest.

21. **Kokkupuuteid nöörkeraamilise kultuuri aladega Läänes.** Seni olid meie esivanemad harjunud nägema, et meie väga hõredasti asustatud kodumaale saabus uute asukatena teisi soome-ugrilasi, eriti kagu poolt tulles. Aga ühel ilusal päeval nad nägid suure üllatusega salka täiesti seninägematuid inimesi sisse rändavat ja kode püstitavat. Need uued asukad kõnelesid

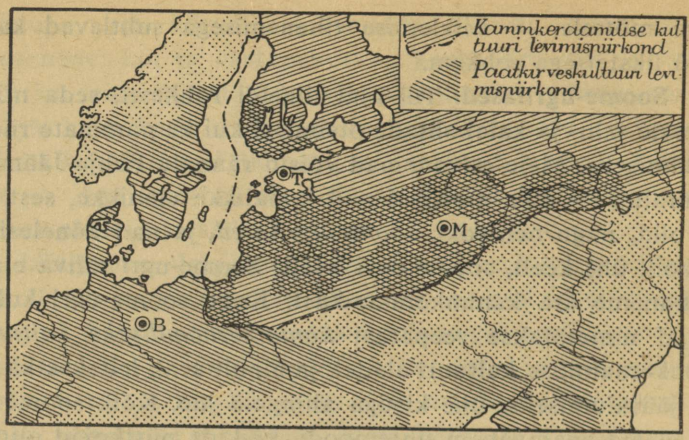

Nöörkeraamilise- ja paatkirves-kultuuride leving.

hoopis võõras keeles, nad olid pikad, sihvakad, nende juuksed olid heledamad kui siinseil asukail. Need uustulnukad olid vahvad jahimehed ja ka osavad mitmesuguseid täiesti erinevaid esemeid tegema. Meie esivanemad seltsisid nendega meeleldi, kuigi nende keelt ei mõistnud. Imestusega vaadati uustulnukate tegevust. — Vaadake ometi, millise imeliku ja siiski ilusa *paadikujulise kivikirve* nad on teinud! Ja see paatkirves on *läbi puuritud,* aga läbi augu käib vars! Näe, seal puuribki üks võõras parajasti auku uue kirve sisse! Selleks seab ta üles imeliku raami, puuriks on looma sääreluu, mil üks ots on ära saetud ja teine terav. Aga oma kontpuuri ajab ta ringi vibuga, mille nöör on ühe korra ümber puuri. Ja et puur paremini võtaks, puistab vahele liiva ning tilgutab vett. Ja uustulnukate savinõud on ilustatud hoopis teisiti, võib isegi arvata kuidas: pehmena on talle nähtavasti tõmmatud ümber paar jämedat nööri, mis on jätnud jälje savinõusse. Niisugust savinõu võiks nimetada *nöörkeraamiliseks!* — Ja nimetataksegi seda kultuuri, mis valitseb uustulnukate vanal kodumaal Läänes, *nöörkeraamiliseks* ehk

paatkirveskultuuriks. Need uustulnukad seltsisid hästi meie rahvaga, nende pojad kosisid meie tütarlapsi ja nende tütred abiellusid meie meestega. Nad rääkisid varsti meie keeltki, segunesid lõplikult teiste asukatega meie kodumaal ja said koos nendega meie esivanemaiks. Kõik uustulnukate oskused sulasid

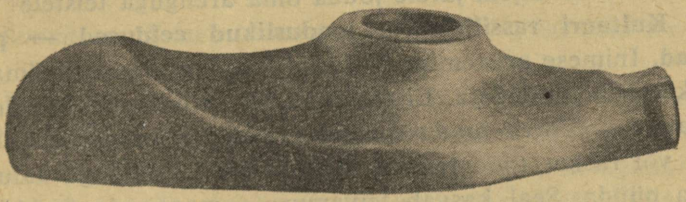

Paatkirve kodumaine tüüp. Kalmeleid Tartust.

meie kammkeraamilise kultuuri piiresse ja nende ilusast sõjakirvest — paatkirvest kujunes meie hilisemate esivanemate kätes otse imeilus paatkirve omapärane kuju.

22. **Põllunduse ja karjanduse alged nooremal kiviajal.** Miks ja kuidas tekkisid põllundus ja karjandus?

Nähtavasti oli inimene kuskil korilasena luusides söödavaid metsikuid viljapäid oma eluaseme juurde kandnud, neid pudenes maha, ja imestusega märkas inimene, et teradest uusi viljapäid tärkab. Nüüd hakkas ta neid juba sihilikult „külvama", ja et neid lindude äranokkimise eest varjata ja kindlale idanemisele viia, püüdis ta neid maa sisse siblida. Selleks kasutas ta teravat orki, kõige soodsam oli kõver ork — kabli, mida meie esivanemad *„küüneks"* nimetasid. Säärase „küünega" siis „küntigi"! Hiljem meisterdati suuremaid küüsi, nii et üks võis juhtida, teine vedada; nõnda tekkis *adergi.*

Vist veelgi varem sai alguse *karjandus.* Nähtavasti ei tapetud metsikuid lambatallekesi kohe, vaid need „nuumati" enne ja hoiti tarviduse korraks. Samuti veise ja teiste koduloomadega. Nii peeti esialgu loomi liha pärast ega osatud lambas villa- ja lehmas piimalooma näha.

Niihästi karjakasvatuse kui ka põlluharimise oskus ja harjumus levis meie kodumaal umbes siis, kui „uustulnukad" nöörkeraamiliselt alalt siia ilmusid. Kes olid õieti need uustulnukad? Kuidas võimaldusid „nöörkeraamilise kultuuri" piirkonnas mitmed avastused enne kui meie kodumaal? Ja kuidas suutsime me siiski hiljem järele jõuda oma arenguga teistele?

23. **Kultuuri rassilised ja looduslikud eeldused — põhjarahvad.** Inimese arenemine ei sünni ilma tarviduseta, ilma loomulike tõukejõududeta. Ei saa oletada, et inimene, kes on üles kasvanud hellitava looduse rüpes, hakkaks midagi välja mõtlema või rasket tööd tegema. Milleks? Siin on jõgi, kalu võib käega püüda. Seal kasvab leivapuu — magusad pätsid otsas. Siin kõnnib metskana ja kaagutab, pesa mune täis. Ja ei mingit ohtu, ei ussi ega lõvi! — Säärases looduses ei saa tekkida tugevat ja töökat rahvast, sest tööl pole siin mõtet. Rumalana ja laisana elaks siin inimahv põlvest põlve ega saaks olla juttugi inimese tekkimisest või arenemisest. Inimese üldse, ja eriti targa inimese loovad eluvõitlus ja töö.

Rängemat eluvõitlust nõudis Põhjamaade loodus, eriti jääliustiku läheduse päevil, aga hiljemgi. Karmis looduses ja talves hukkus siin nõrgem ja rumalam. Põlvest põlve arenes siin välja inimene, kelle hele nahk andis tunnistust päikesevaesusest. Nii tekkisid põhjarahvad — *soome-ugrilased* ja *indogermaanlased*. Viimaste hulka kuulusidki meie „uustulnukad".

Et lapsed on ikka oma vanemate moodi, siis päranduvad põhjarahvaste võitlustahe ja töökus põlvest põlve edasi. Põhjarahvaste järeltulijad ei jää maha oma esivanemaist edasipüüdlikkuse poolest, mida näitab meile Eesti olevikki. Päritavad omadused moodustavadki „rassi".

Kuid sellest ei ole siiski arenemiseks küllalt, et oleks edasipüüdlik rahvas. Peavad olemas olema ka *looduslikud eeldused:* parima oskusega ei saa teha tulekivist kirvest, kui tulekivi puudub; kuid samuti ei teki parimast tulekivistki kirvest, kui seda tarvis ei lähe. Seepärast ei saanud meie kodumaalgi põllundus

ja karjandus tekkida ega levida enne, kui rahvaarvu tõusuga ja jahiloomade ning heade kalastusvete kahanemisega selleks paratamatu tarvidus tekkis. Ja et meie kodumaal metalle ei leidunud, siis ähvardas siinne arenemine järgnevail ajastuil metallirikkamaist maadest maha jääda.

Kodumaa pronksiaeg ja varane rauaaeg — 1500 kuni Kr. s.

24. **Pronks.** Raske on täpselt ütelda, millal ja kus tuli inimene metallide kasutamise mõttele; on ainult kindel, et seal, kus maapõues maake leidus. Tõenäoliselt võttis inimene maagitüki kivi pähe koju kaasa. Ta ei saanud selle küljest tavalist kildu ja võimalik, et inimene selle ebatavalise kivi kolde äärde teiste kivide juurde viskas. Mõtelda inimese üllatust, kui kivist läikivat „vett" välja immitses ja see hangudes uueks tundmatuks aineks — metalliks — osutus! Et ei osatud metalli sulamiseks küllalt kõrget temperatuuri luua, siis olid esimesed kasutusele tulnud metallid kas säärased, mis looduses ehedalt leiduvad — kuld, hõbe, — või jälle kergemini sulatatavad — tina, vask. Nii inglistina kui ka seatina on siiski tarvitamiseks liig pehmed, aga vasest hakati valmistama kõiksugu ilu- ja tarbeasju. Nii järgnes nooremale kiviajale lühike *„vaseaeg"*. See oli vaid üleminekuajaks. Varsti avastati tina ja vase sulam — pronks, mis oli märksa kõvem kummastki ta koosseisu kuuluvast metallist.

Pronksesemed olid *kergemad, kõvemad, teravamad.* Pronksi oli aga raske saada, pronks oli „kallis", seepärast tuli sellest ese teha ka *õhem, väiksem, sihvakam;* sedasama tingis ka ta suhteline raskus võrreldes kiviga. Mehed tegid endale *sõjakirve,* sihvaka ja terava, *noa* ja *põueoda.* Põueoda pikenes ja ilmus *mõõk,* lahingurelv. Aga peakaitseks sai pronksist ilusa *kiivri.* Ilmus ilusaid *oda-* ja *nooleotsi.* Naisedki ihaldasid endile hapra savipaja asemel kõvemat, pronksist. Ja lisaks said ilusaid *sõlgi, nõelu, helmeid, kaelakeesid.* Ja kas see kõik sobib, seda ei tarvitsenud enam veelombi kaldale vaatama minna, sest ilmusid *pronks-*

peeglid, mille läikima hõõrutud pind näitas niisama hästi kui vesigi. Ja kui naine ennast nii ilustas ja sättis, ei tahtnud meeski temast maha jääda: ilmusid pronksist *habemenoad* ja *näpitsad* tülikate habemekarvade kõrvaldamiseks. Ja õhtul ei tarvitsenud inimesed enam loitvat leetuld arvestada, vaid süütasid *pronkslambi*, milles tahi abil põles õli või rasv. Ja kui suureks ning ilusaks eluruum oli paisunud! Polnud see enam endine lattidest püstkoda ega ümaronn, see oli juba palkidest maja. Ega palke saanud püsti ajada nagu latte, palgid tuli maha laduda ja ehitus sai paratamatult neljakandiline, vihmavarjuks peal katus ehk lakk. Säärast suurt ehitust tasus ka püstitada, sest inimene tegeles peamiselt põllunduse ja karjandusega — oli paigaline.

Nõnda elati pronksiajal kaugeis maades, kust pronksi oli vabalt saada. Ja meie kodumaal?

25. **Pronksiaeg meie kodumaal.** Elu pronksiajal avaneb meile esejääneist. Kuna meil kiviajast on tuhandeid *leide, on neid pronksiajast ainult üle 20*. Nende hulgas on kirveid, sirpe, odaotsi, poolik näpits. See arv peaks kahtlemata suurenema, kui me kõik hoolsamini maarüppe vaatame. Ent juba senised leiud veenvad meid, et meie kodumaa oli pronksivalmistamise kohtadest liig kaugel! Pronksesemed tulid enamasti valmilt sisse kaubanduse teel kas Ida-Preisimaalt või Skandinaaviast. Kahtlemata osati ka siin pronksi valada, mida tõendavad siin leitud pronksivalamisvormi tükid. Kui ainult oleks olnud, millest valada! Siia ulatuv pronks oli nii kallis, et seda said kasutada ainult jõukamad. Enamik rahvast aga pidi läbi ajama endiste puust, luust ja kivist esemete ja riistadega.

Niisiis pole see suur üllatusteaeg — pronksiaeg — meie kodumaale midagi erilist toonud. Elu-olu jatkub endiselt. Ainult küttimise ja kalastuse kõrvale astusid *üha rohkem põllundus* ja *karjandus*. Juba osati vilja vardaga peksta, milleks ehitati ka eriline rehi. Peksetud vili tuulutati ja jahvatati jahuks *käsikivil* või tambiti peeneks uhmris. Jahust valmistati *rokka* või *kõrti*. Muule toidule abiks ilmus *piimgi*, sest lehma oli õpitud lüpsma.

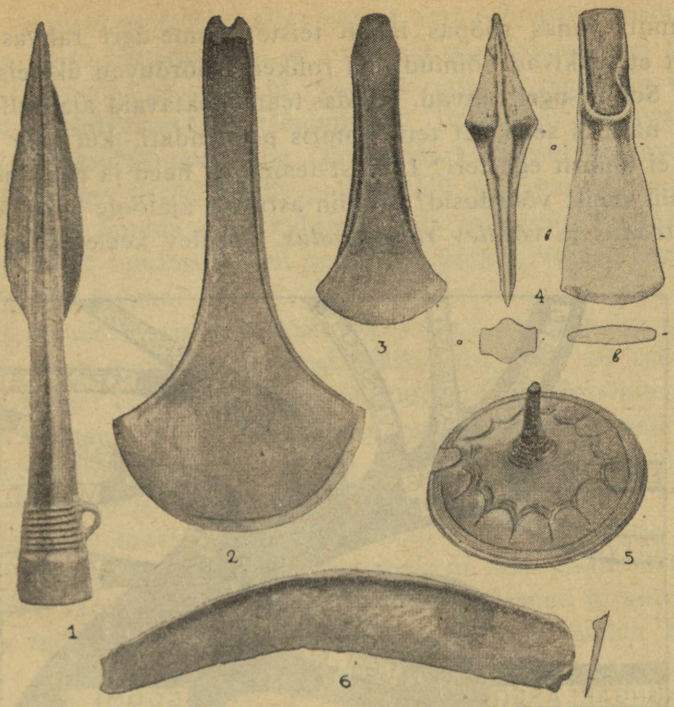

Pronksiaja leide Eestist: 1. — odaots, pronksist; 2.—4. — pronkskirved; 5. — vööehe (tutulus); 6. — vikati tera.

Kohati leidus hobuseidki. Aga ühes põllundusega levis ka kootud riiete kandmine, häid nahku polnud enam nii kerge saada.

26. **Varane rauaaeg meie kodumaal.** Juhuslikult nagu varem tina või pronks, nii avastati ka raud kuskil kaugel maal, kus leidus vastavaid maake. Muidugi eeldas kõva raua kasutamine suuremaid teadmisi. Raud leviski esialgu üsna aeglaselt ja oli hinnalt kallis, aga ta oli pronksist parem ja kõvem. Raua kalliduse tõttu ongi raudesemete leiud kodumaa varasest rauaajast üsna haruldased. Raud toodi siia *Preisimaalt* või *Skandinaaviast*. Seepärast kestab ka varasel rauaajal, nagu pronksiajalgi, üldjoontes noorema kiviaja elu-olu edasi.

Samuti vanas rööpas läheb teiste soome-ugri rahvaste elu, ainult et tekkivad hõimud üha rohkem võõrduvad üksteisest.

27. **Soome-ugri rahvad.** Kuidas teame teatavaid ajaloolisi peenusi, näiteks seda, et teri uhmris peenendati, kui pole enam alles ei uhmrit ega teri? Ja kust teame, et need ja need hõimud just siis meist võõrdusid? — Siin astuvad ajaloole appi *võrdlev keeleteadus* ja *võrdlev rahvateadus*. Võrdlev keeleteadus võrd-

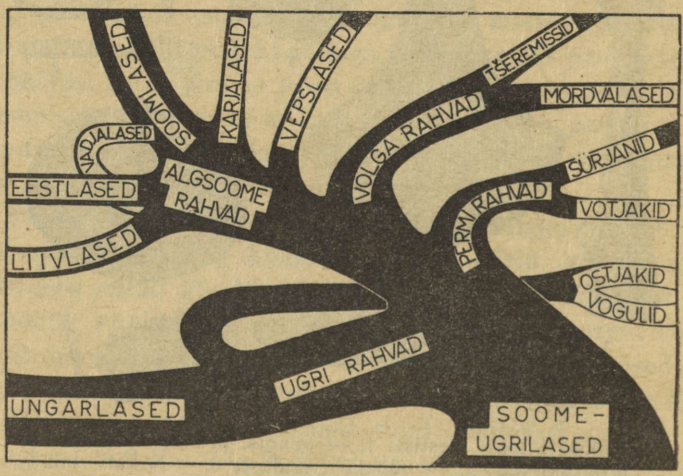

Soome-ugri rahvad.

leb kõiki soome-ugri keeli, otsib neis ühist ja erinevat. *Ühiste sõnatüvede järgi* suudab ta näiteks määrata, kui rikas meie ühine soome-ugri algkeel oli või milliseid riistu või loomi tol ajal tunti. Kui näiteks sõna „peni“ oleks kõikidel soome-ugri keeltes ühine, siis võiks kohe oletada, et me juba koera tundsime tol ajal, kui kõik hõimud ühise rahvana koos elasime. Ja kui näiteks ugri rahvaste (ungari, voguli, ostjaki) keeltes sõnatüvesid „lüpsma“, „lehm“, „vart“, „rehi“, „jahu“, „uhmer“ ei leidu, aga algsoome keeltes üldiselt on olemas, siis on muidugi põhjust

arvata, et neid esemeidki alles pärast *ugri rahvaste* võõrdumist tundma õpiti. Nii teame ka, et pronksiajal eraldusid veel *permi rahvad:* sürjanid ja votjakid. Varasel rauaajal eraldusid *volga rahvad:* mordvalased ja tšeremissid. Ülejäänud *algsoomlased* aga, kes elasid Soome lahe läheduses, kõnelesid enamvähem ühist algsoome keelt. Niisiis poleks meil vaja varasel rauaajal soome keelt õppida — oskaksime seda niikuinii. Matkaksime võõrast keelt tundmata läbi kodumaa, Ingeri, ümber Laadoga järve ja läbi Soome!

Kõik mainitud soome-ugri rahvad — ugri, permi, volga ja algsoome — on omavahel *hõimud.* Kõiki neid tabas tol ajal halb saatus, et neis maades puudusid kultuuri arendavad põhitegurid: hõlpus veetee, tihe asustus, metallimaagid. Tihedamasse kontakti kultuurikestustega jäid vaid vähehaaval eralduvad eestlased, soomlased ja ungarlased.

Meie tähtsaimaks ülesandeks on küll kodumaa saatuse jälgimine. Aga läbikäimise arenemisest peale on niisama tähtis tunda ka nende rahvaste saatust, kellega me suhtlesime ja kes meile mingit mõju avaldasid. Seda tuleb kõigepealt ütelda teisest suurest põhjarahvaste perest — indogermaanlastest.

Indogermaanlased ja nende rändamine.

28. **Indogermaanlased ja nende noorem kiviaeg — 4000—2000 a. e. Kr.** *Pärast viimast jääaega* kujunes Saksamaal ja Skandinaavias Cro-Magnoni inimesest ja ta kaasaegseist teine põhjarahvaste pere — *indogermaanlased.* See maa oli jää alt vabanenud mitmed aastatuhanded enne meie kodumaad, seepärast jõudis siinne loodus ette meie loodusest ja ka indogermaanlane meie kodumaa asukast, levides üle praeguse Saksa eluruumi ja kaugemalegi.

Umbes 4000 aastat e. Kr. kasvasid Saksamaal soojas kliimas lopsakad lehtpuumetsad — tammed, jalakad ja pärnad. Kütti-

mise ja kalastuse kõrval läks indogermaanlane juba tolle aja paiku üle ka viljelevale majandusele ja põllundusele. Põldu hariti esialgu kõplaga, siis ka adraga. Koduloomadest tavalisim oli siga, aga peeti rohkesti ka lambaid, kitsi ja veiseid. Veist õpiti ka kaariku või vankri ette rakendama. Kodustati ka siin metsikult elav hobune, kellest sai nii veo- kui ka ratsaloom. Varsti ilmusid kiired sõjakaarikudki. Karjanduse ja põllunduse tõttu olid indogermaanlased sunnitud endisest poolrändavast eluviisist loobuma, kindlamad elamud püstitama. Paigaline eluviis aga võimaldas suuremat vara kogumist ja sellega ühtlasi kiiremat kultuuritõusu. Avastati kõik käsitöö-oskused: lõikamine, saagimine, puurimine, lihvimine, kudumine, õmblemine ja punumine. Aga paigalise eluviisi tõttu kujunesid elu-olu ja oskused eri kohtades siiski erinevad, mida tingisid ka erinev maastik, erinev loomastik, kivimid jne. Nii tekkisid indogermaanlaste piirides *„kultuurigrupid"*. Nendest kultuurigruppidest on meile üks juba tuntud—*nöörkeraamiline* ehk *paatkirveskultuuri grupp*. Selle kultuurigrupi asukad puutusidki kokku meie esivanematega ja mõnedki neist sulasid nendega kokku. Paatkirveskultuuri esindajad tungisid mitte ainult meie kodumaale, vaid ka laiali mitmes suunas, tõmmates kaasa ka mujal indogermaanlasi oma rahutuile rännakuile. Selle rahutu paatkirveskultuuri grupi esindajate kitsaks kodumaaks teiste indogermaanlaste vahel on Kesk-Saksamaa. Nende põhja- ja loodepoolses naabruses elasid *megaliitkalmete* (suurkivi-kalmete) *grupi esindajad*. Karm loodus aretaski välja nende kahe grupi — paatkirveskultuuri ja megaliitkalmete kultuuri grupi — eriti heleda ja pika keha, heledad juuksed ja ettevõtliku iseloomu. Neid omadusi koos nende kandjatega nimetamegi *„põhjarassiks"*. Niisiis kuulus põhjarassi ainult osa indogermaanlasi, aga ettevõtlikum osa.

29. **Indogermaanlaste rändamised põhjarassi tõukel.** Põhjarassi kuuluvad indogermaanlased, eriti paatkirveskultuuri grupp, omasid terve ja karge eluviisi, tugeva karastatud keha, neil oli palju lapsi ja seepärast nende rahvaarv kasvas ning *eluruum jäi*

kitsaks. Kui noored olid juba abiellunud, anti neile veiseid, tööriistu, külviseemet jne. kaasa ja nad suundusid rännakuile uut eluruumi otsima. Suurtes salkades asusid nad soodsaisse elukohtadesse kas tühjale alale või võõraste keskele, kas heaga või kurjaga, rahulikul teel või ränga heitlusega. Nad olid valmis raskeks tööks, aga ka võitluseks, sest neil olid head võitluspaat-

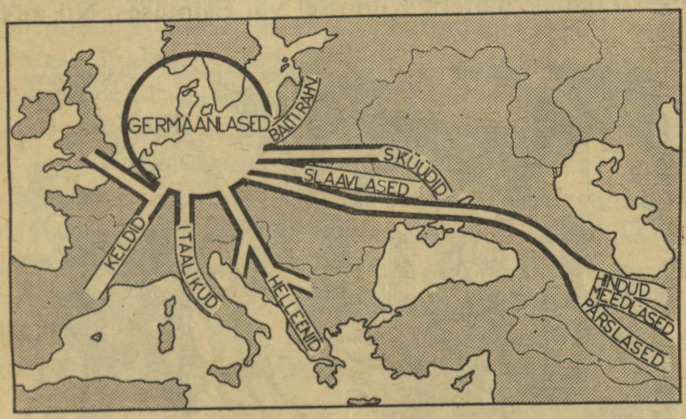

Indogermaanlaste leving.

kirved, kiired hobused ja nad olid pealegi eluruumita noored, kel ei olnud kaotada midagi, küll aga võita. Nii levisid nad põlvest põlve edasi, aga koos nendega ja nende tõukel ka palju teisi indogermaanlasi. Aga eri suundades levides ja üksteisest võõrdudes langesid indogermaanlased aegade jooksul eri rahvaiks, nii kujunesid kelti, germaani, balti, slaavi jt. rahvad. Ja indogermaanlasi jõudis kaugemalegi: Kreekamaale, Itaaliasse, Iraani ja Indiasse.

Loomulikult jäi ka Saksamaa indogermaanlaste alla, ja Põhja-Saksamaalgi elasid endiselt põhjarassi asukad, sest välja oli rännanud vaid rahvastiku juurdekasv.

30. **Alggermaanlased, nende pronksi- ja varane rauaaeg** (2000—400 a. e. Kr.). Alggermaanlasteks nimetame põhjarassi kohalejäänud asukaid. Nad elasid Põhja-Saksamaal ja Lõuna-Skandinaavias; kultuuris algasid pronksi avastamisega suured muutused ja suur tõus.

Pronksist hakati valmistama *kõiksugu esemeid,* mis olid oma ilusa väljatöötuse tõttu hinnatud niihästi nende kodumaal kui ka kaugel Lõunas, näiteks Küprosel või Egiptuses. Nii mõõgad,

Alggermaanlased pronksiajal.

kiivrid, noad, sõled. Kanti villaseid riideid, oli õpitud lammast pügama ja villa kasutama. Vööl oli uhke vöö tuttidega, jalas sandaalid või saapad. Kui sa läbi õue ja eesruumi *nelinurksesse tuppa* ilmusid, pani imestama tore sisustus: laiad voodid, lauad, klapptoolid nahkistmetega, mille peal pronkssõõginõud ja savilusikad, koldel vaskkatlais keeb toit, seinte ääres kastid ja kapid. Paljud esemed olid tulnud ka Lõunast ahelkaubanduse teel — käest kätte. Maja ees aga näeme väljas varda otsas suurt *haakristi!* Mida see pidi tähendama?

Vanasti arvati, et surnu jääb küll edasi elama ka pärast surma, aga maa alla. Sinna ta siis maetigi koos surnule tarvilike esemetega — panustega. Nüüd aga, kus inimesed elasid ilusais valgeis tubades, kujuteldi ka surnu elu ilusamana kui pime haud. Pärast surma tuleb *laip põletada*, siis tõuseb koos suitsuga hing taevasse, ilusaisse valgeisse kodadesse! *Taevas elavad ka jumalad*, kelledest vägevaim on pikse-, vihma- ning päikesejumal, kes niisutab põlde ja kasvatab vilja. Päikesejumala auks seati üles ümar ratas või ainult selle kodarad — rist, aga meelsamini siiski nende vahepealne ja lihtsamini tehtav haakrist. Sõjakat piksejumalat kujuteldi paatkirves käes. Jumalate püha puu oli tamm. — Uue suure kultuuritõusu tõi kaasa raua avastamine.

31. **Alggermaanlaste levik Saksa eluruumis.** Alggermaanlased kehastasid endas *põhjarassi tunnuseid*. Nad olid ikka pikad, tugevad, sõjakad, blondid. Nad elasid koos perekondade kaupa. Mees oli perekonnapeaks, kodus abistas teda truu naine. Juba peigmehena oli mees oma pruudile toonud kosjakingiks veise, valjastatud hobuse, kilbi, mõõga ja oda. Pruut oli mõistnud nende tähendust: kas tahad sa jagada minu tööd ja võitlust, õnne ja õnnetust? Oligi kingid vastu võtnud, mõistnud ja nõus olnud. Ja seltsimeesteks jäid nad surmani. Sageli leiame mehe ja naise ühest hauastki, külg külje kõrval. — Mitmed isa poolt sugulasperekonnad moodustasid ühe *sugukonna* küla piirides, eesotsas vanematega. Sugukond tasus veriselt kätte ühe oma liikme tapmise eest ja hoolitses, et noortel oleks elu algamiseks küllalt maad. — Alates nende algkodust, Põhja-Saksamaalt ja Lõuna-Skandinaaviast, valgusid alggermaanlased laiali üle praeguse Saksa eluruumi. Siinjuures tõrjusid nad teisi indogermaanlasi tagasi või segunesid nendega; sagedad olid rängad võitlused maa pärast. Eriti rasked olid sõjad keltidega. Keldid elasid alggermaanlastest lõuna ja lääne pool. Juba ürgaegadel oli keltide aladel rajatud suuri piduplatse usulisteks spordimängudeks. Surnu kalme peatsisse oli tavaliselt asetatud hiiglakivi, et hing sellel saaks istuda ja kivi ees korraldatavaid mänge nautida.

Sageli oli sääraseid „hingetroone“ kuni 10 000 ühes reas mitme kilomeetri ulatuses muistsete mänguplatside ääres. Kohati oli siia ehitatud ka vallidega piiratud hiiglahipodroome hobustega sõjakaarikuil võidukihutamiseks. Aga nüüd püstitasid keldid siia omalt poolt hiiglakindlustusi. Üks neist kindlustusist nõudis koguni 15 000 kaitsjat, sest müüri pikkus oli 3 kilomeetrit, paksus kuni 6 ja kõrgus 4 meetrit.

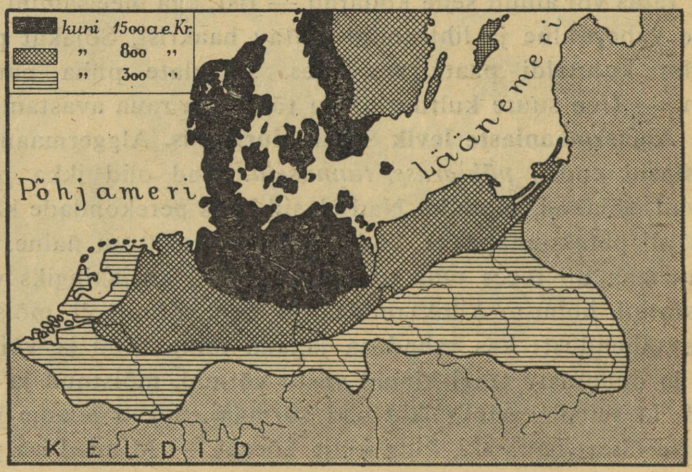

Alggermaanlaste leving.

Aga kõigest hoolimata tõrjus kiiresti siginev ja sõjakas alggermaani rahvas keltid tagasi, ei aidanud kelte nende kindlustused, ei suured kaitsemetsad ega palkrisutõkked.

Alggermaanlasi, kes Saksa eluruumis teiste indogermaanlastega segunesid, nimetame siitpeale juba lihtsalt *germaanlasteks*.

Kuhu jäid aga äraränanud indogermaani hõimud? Mõned neist jõudsid koguni vanale Idamaale, kohtasid siin uusi rahvaid, imelikke olukordi ja suuri võitlusi.

VANA-IDAMAA.

Vana-India.

32. **Indogermaanlased Indias.** India oli kaugeim maa, kuhu tungis põhjarahva laine vanal ajal. India loodus tundus isegi sissetunginud julgeile indogermaanlastele esialgu masendavana: taevani tõusev Himaalaja, rängad kuude kaupa voolavad vihmad, sellest tekkivad uputused ja suured jõed, hautavas kuumuses kiiresti siginev džungel, kus kasvab taim taime kõrval, taim taime peal, õhk ja puud täis värvilisi putukaid ja loomi.

Vana-Idamaa.

Võidukad põhjamaised indogermaanlased said siin varsti valitsevaks kihiks pärismaalaste üle. Neid nimetatigi siin *aarialasteks*, see tähendab valitsejaiks (aaria — ahura — herra). Indogermaanlased lõid siin mitmeid riike, nende juhid asusid neid juhtima radžade nime all. Siin kujunes uus indogermaani keel — *sanskrit*. Indogermaanlaste sisserändamisest ja võitlusist pärismaalastega jutustavad muinaslaulud — *vedad* ja pike-

mad lugulaulud, milledest tuntuim — *Mahabharata* — on 100 000 värssi pikk. Aarialased tõid kaasa ka oma põhjamaise usundi. Ent siin kujunes kolmainu jumala *Brahma* kultus. Brahma preestrid ehk *brahmiinid* püüdsid elujõulist indogermaani rahvast puhtana säilitada, ja et vältida segunemist nõrkade lõunamaalastega, andsid välja *„Manu seadused"*, mis jagasid kogu

Buddha kesk maiseid kiusatusi.

rahva *„kastidesse"*. Kõrgemail kastidel olid alamatega läbikäimine ja abiellumine keelatud. Aastatuhandete jooksul segunesid aarialased siiski pärismaalastega. Tekkinud rahvas oli vähem ettevõtlik, milleks kaasa mõjus piinavalt kuum ja uimastav kliima, ka loodus pakkus siin kõike hädavajalikku liig kergesti. Nii võime rääkida india kultuuri mandumisest — soikumisest.

Indiale iseloomulik oli *Buddha* õpetus umb. *500 a. e. Kr.* Buddha ei tunnustanud kaste ega seisusi, vaid õpetas, et kõik

inimesed on meie vennad, ligimesed, keda peame armastama ja kellele head tegema. Aga selle kõrval seadis Buddha ausse passiivsuse — mittemidagi-tegemise ja palja mõtisklemise, sest ta arvas, et säärase tegevusetusega ja soovidest loobumisega võib inimene saavutada oma elumõtte. Buddha ja tema jüngrite õpetus leidis laialdast poolehoidu Aasia rahvaste seas.

Egiptus.

33. **Egiptuse loodus.** See pidi väga ammu olema, kui esimesed asukad Egiptusse sisse rändasid. Imestusega leidsid nad siin, keset armetut, kõrveks kuivavat ümbrust lainetamas veerikka Niiluse. Julgustatud lopsakast taimestikust ja rohkest loomastikust, nihkusid nad mööda jõe kaldaid lõuna poole. Samal ajal kui ümberringi kõrbedes tuiskas liiv, oli Niiluse org nagu paradiis. Veekaldal kasvasid tuules lainetav kõrkjas ja pillirootaoline *papüürus*. Papüürus võis anda inimesele kõike: tüvest sai hea kerge paadi, vartest korve ja matte, kiududest nööri, juurtest kütet, noored võrsed aga maitsesid nagu maiusroog. Siin puhtas, selges Niiluse vees kasvab ka karikleheline *lootos* oma suurte imeliste roosõitega, mis olid nii ilusad, et armsale inimesele lausa öeldi meelituseks: oled ilus kui lootoseõis ja magus kui Niiluse vesi! Ja siin oli kõiksugu muidki rohte ja põõsaid, ainult palme nägi harvem. Ja loomi! Vees jalutasid uhked pikakoivalised *iibised*, prääksusid pardid. Seal tõusis veest välja jõehobu pakutaoline pea ja avanes nagu suur kohver ning kostis möirgamine. Seal tukkus päikesepaistel rannamudas jäme ja konarlik krokodill, silmad kinni, aga suu pärani lahti, et tuul seda seest jahutaks ja nisulind hambavahesid urgitseks. Jõe võsas oli ohtlikemaidki elanikke — lõvisid, leoparde. Kuid asukas ei kartnud.

34. **Elanikud.** Siia sisserännanud asukad — egiptlased pidid tulnud olema kuskilt põhjakaartest, nagu arvavad mitmed õpetlased. Siia Niiluse kaldaile ehitasid nad endile savisest jõe-

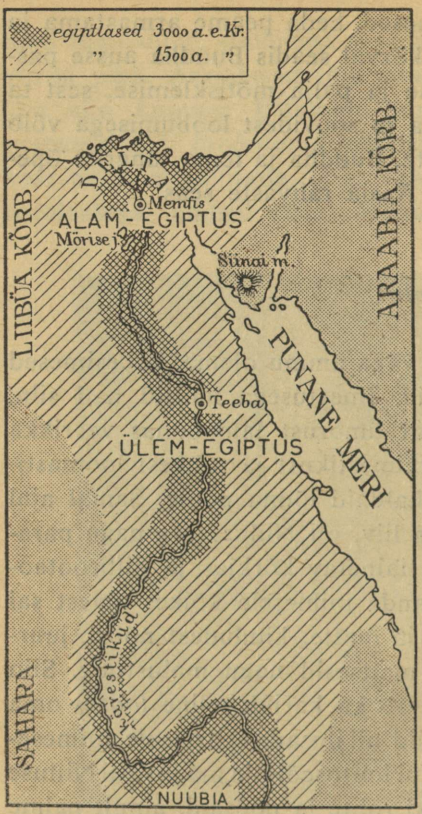

Egiptus.

mudast ja pilliroost ümaraid onne. Töökamad valmistasid selleks koguni savist plonne, mis kuivatatult andsidki esimesed *telliskivid*. Loomulikult ei vajatud akent ja korstnat, ega teatudki neid vajada. Sest eks valgus saanud ukseavast sisse, suits sealtsamast välja. Ööseks kaeti ukseava matiga, sest öeldakse, et kõrvepiiril võiks päeval liivas mune küpsetada, aga öösel ei ole kaugel vee jäätumisest. Aga ega onn olnudki muuks kui peamiselt öö veetmiseks. Tavalise elupäeva veetis elanik õues. Siin keedeti, küpsetati, söödi. Siin podisesid tulel savipajad, naised askeldasid või jahvatasid kahe kivi vahel teri, võttes neid pikast sihvakast savinõust, mis oli terava otsaga maasse pistetud. Siin kujuti ja õmmeldi riiet. Mehed valmistasid siin tulekivist või hiljem ka pronksist riistu. Siit suunduti põllutöödele. All jõeluhal ammusid veised, määgisid kitsed ja lambad, tuhnisid sead. — Aga igal aastal tabas elanikke imelik sündmus.

35. **Iga-aastane üleujutus.** Algas nõnda, et õhk muutus lämmatavalt palavaks, kõrvest lõõtsusid liivatormid. Taimed ja lehed kattusid tolmukorraga, langesid norgu ja olid närbumas.

Loomad tõmbusid oma peidupaigusse, inimesed oma kodudesse. Siis aga äkki õhk jahenes, elanikud paiskusid välja oma kodudest, süütasid künkail rõõmutuled ja vaatasid alla Niiluse poole. — Näe, Niiluse selge vesi muutub kollaseks ja sogaseks, muidu nii rahulik ja aeglane Niilus tõuseb üle kallaste ja kihutab lainetades mere poole! Vesi tõuseb veelgi, ujutab üle niidud, põllud, upitab end inimeste onnidegi lähedale, aga küllap nende ehitajad seda ette olid näinud!

Nii tõusis vesi juulist septembrini ja lõppeks oli kogu Egiptus nagu suur piklik järv, keskel külad künkail nagu saarekesed. — Miks tõuseb Niilus üle kallaste?

Niiluse allikad asetsevad kaugel lõunas — Kesk-Aafrikas ja Abessiinias, kus esinevad iga-aastased ränkade troopikavihmade perioodid. Nii täituvad sealsed džunglid, järved ja jõed vetest. Värvunud kaasauhetud kõntsast, mullast, taime- ning loomajätiseist, voolab suurvesi Niilusesse mööda selle kärestikulisi lisajõgesid, milledest tähtsaimad on *Valge Niilus* ja *Sinine Niilus*.

Nii saab Egiptus ainult vihmavee. Väga harva ilmub siia vihm ise. Siis jooksevad kõik elanikud välja vihma kätte ja rõõmutsevad haruldase sündmuse üle, kuigi vahest nende kõntsast onn kokku sulades ühes vihmaveega ära voolab. Aga egiptlane oskab hinnata vett, sest ümber laiuvad suured kõrved — *Sahara, Liibüa, Araabia.*

Kreeka ajaloolane *Herodotos* ütles: „Egiptus on Niiluse kingitus". Sest viljakas maa on tekkinud üleujutuste ajal settivast jõemudast. Ja iga-aastane uus kiht annab rahvale leiva. Kuidas nii?

36. **Egiptlaste põllutöö.** Loodus ise sundis egiptlasi põllutööle. Siin ei saadud küllaldaselt elatuda jahist ja kalastusest, ka karjandus ei suutnud siin toita söödamaa nappuse tõttu. Peamiseks toitjaks sai põld, ja selleski tuli ära kasutada viimne lapike. Põld andis igal aastal rikkalikku saaki, sest üleujutus väetas teda kõntsaga, aga ka inimene ise pidi olema hoolas.

Kuna oli teada, et vihma niikuinii ei tule, aga vili ilma niisutamiseta selles kuumuses ei kasva, siis algas vilgas töö juba suur-

vee alanemisega. Suurte tammidega suleti tee kõrgemaisse nõgudesse ja valmistehtud *basseinidesse* tunginud veele ja nii saavutati kuivaks ajaks vee hiiglatagavaru. Suurim basseinidest — *Mörise järv* oli tekkinud süvendatud soost ja oli oma 200-kilomeetrise ümbermõõduga umbes meie Peipsi suurune. Tammiga hoiti basseinides vett, aga kaitsti ka külasid uputuse eest.

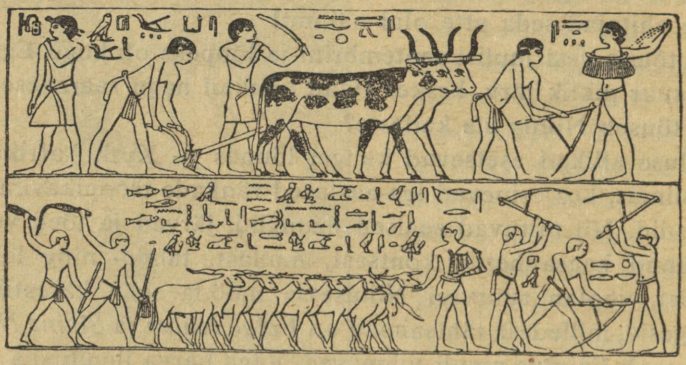

Põllutöö Egiptuses. Keskel hieroglüüfid.

Sel ajal kui meil siin oli kesktalv oma lumetuiskudega, ilmusid egiptlased oma kõntsaga väetatud põldudele ja püstitasid jälle uputuse läbi kaotsiläinud põllupiirid. Tahenev muld kohendati kõplaga või künti koguni härgade taha rakendatud puuadraga. Siis külvati seeme maha ja üle põllu rannikuluhale käiv lammaste ja sigade kari sõtkus nad mulda. — Tärkas oras ja nõudis niiskust. Nüüd avatigi niisutuskanalid ja juhiti neid mööda vett tarvilisel määral basseinist põldudele. Kohati pidi siiski töötava inimese käsi vett kõrgemale vinnama, kui uputus seda viia tahtis, ja nii ehitatigi selleks otstarbeks terveid kurgkaevude süsteeme.

Varsti lokkasid põllul nisu, oder ja lina. Ja kui me siin ootame kevadist külviaega, välkusid egiptlaste põldudel sirbid usinais kätes. Ja meie undava rehepeksumasina ülesandeid täitis hari-

likult pikakõrvaline eesel ise: ta jooksis selleks tehtud siledal saviväljakul oheliku otsas ümber oma vitsaga hirmutava peremehe ja tampis kapjadega terad viljapeadest välja. Nüüd tuli teri veel tuulise ilmaga kukkuda lasta, et tuul aganad ära kannaks, — ja teravara rändaski sihvakasse savikruusi. — Hiiglatammide, basseinide ja põldude korrastamine nõudis inimeste koostööd, — kujunesid ühiskond ja riik.

37. **Egiptuse riik.** Egiptuse loodus, eriti Niilus, oli liig võimas selleks, et üksik inimene, perekond või isegi sugukond seda ohjeldada oleks suutnud. Tuli ehitada sadade kilomeetrite kaupa tammisid, laevatavaid kanaleid, terveid niisutusjärvi, valle kõrveliiva vastu... Pealeselle tuli võidelda sissetungivate röövrahvastega. — Terves selles ühistöös ja võitluses paistsid eriti silma üksikud agaramad, vahvamad, osavamad, neist kujunes aadlikiht. Ka põllumehekiht oli au sees. Põlatuim kõikidest oli seakarjus, ta ei leidnud kergesti sõpra ega naist. Tekkinud juhtidega eesotsas liitus rahvas ühiseks võitluseks ja tööks *väikeriikideks*. Väikeriikide vahel aga puhkes võitlus, nii liideti need *Alam- ja Ülem-Egiptuseks*. Need liideti omakorda ühiseks *Egiptuse riigiks u. 3300 a. e. Kr.*, nimelt *vaarao Menese* juhtimisel.

Vaaraoks nimetati tekkinud riigi valitsejat. Vaarao tähendab „kuningaloss", sest valitsejat peeti päikesejumala pojaks ega tohitud tema kui jumala nime suhu võtta. Nii tekkisid ka nimetused „tema kõrgus", „tema suurus" (majesteet). Vaaraole ehitati siis ka tõesti suur loss, mida kaitsesid hästirelvastatud sõdurid. Siia tulnud jutulesoovija langes vaarao trooni ette põlvili ja puudutas peaga maad. Sest vaarao otsa ei tohtinud vaadata, nagu päikesessegi vaadata ei saanud. Vaarao kõrval seisid ta suurnikud ja tuulelehvitajad.

Egiptuse ajalugu langeb kolme ossa: *Vana riik, Keskriik ja Uus riik*. Kogu ajaloo kestel on Egiptust valitsenud väga palju vaaraosid, aga kõik need olid pärit *26 perekonnast* ehk *dünastiast*. Tuntuimaid vaaraod on Egiptuse ühendaja *Menes*, püramiidi ehitaja *Cheops* ja sõjakas *Ramses II*.

Ükski vaaraodest ei saanud muidugi nii suurt riiki üksi juhtida. Iga vaarao vajas hulka ametnikke, riigikaitseks sõdureid, ehitusteks meistreid jne. Ja kust pidid tulema relvad, riided, söögid? — Elu oli jõudnud juba väga keeruliseks minna, eriti „suurlinnas".

Egiptuse sõdurid.

38. **Egiptlaste elu-olu.** Muidugi moodustas ka nüüd talupoeg ikkagi tähtsaima kihi, kuigi maa oli kuulutatud tekkinud suurnike omaks. Põllutöö jäi aga ausse, ja ükski suurnik ei pidanud häbiks põldudele ilmuda.

Ühenduses elu keerulisemaks muutumisega ja eriliigiliste varade rohkenemisega tekkis rohkem erialaseid käsitöölisi. Need kogunesid koos kaubitsejatega losside ümber; tekkisid linnad, milledest suurimad olid pealinnad—algul *Memfis*, hiljem *Teeba*. Paljud pildid tollest ajast kirjeldavad meile tolleaegset elu linnas, kus oli rohkesti suuri templeid ja losse. Sajad orjad-teenijad ümmardasid oma peremehi uhkeis kodades. Pikas rivis sammuvad nad, kätel kallid liuad täis toite ja maiustusi, aga lauas ootab juba uhke seltskond. Keskel istub majaemand, peas kalliskividest sädelev diadeem, seljas imepeen kleit. Ega seda kleiti majaemand kudujalt muidu vastugi võtnud, kui proovis, kas tuleb läbi sõrmuse! Pärast sööki tõusevad kõik lauast ja ilmuvad toredasse aeda, kus tiigi ümber kasvavad lopsakad palmid, vees aga ujuvad värvilised kalad ja linnud. Vanemad külalised istu-

Egiptlased pidusöögil.

vad puu alla kabet või malet mängima, nooremad viskavad-püüavad lendavat võru või mängivad palli.

Kaugemal aguli pool näeme teissugust elu, mis enamasti sünnibki tänaval. Siin istub rätsep, seal vestleb temaga kingsepp taldu klopsides, seal näeme köiepunujaid askeldavat. Pottsepp töötab oma pingi ääres, puusepp seob toolile uut jalga alla. Klaasipuhujad vaatavad korraks aknast välja, et värsket õhku hingata. Seal on telliskivitehas, seal elab kirstutegija. Kalur läheb, õng ja võrk õlal, aga vaatab ise maialt sinnapoole, kus pagarisellid jalgupidi mollis taignat sõtkudes ringi tantsisklevad. Vana pagari üks silm viibib sellidel, aga teine endaga rahul olles biskviidipannil: on seal aga kujusid, näe lõvi, kala, päike! Tänavat mööda tuleb auväärne kaupmees, kes on rännanud laeval üles Nuubiasse ja alla Deltasse, aga siiski kummardub ta selle mehe ees, kes talle vastu tuleb! Kes see siis on? See on ju kirjutaja suurniku lossist! Ta isa oli alles lihtne tööline! Aga poja ees on lahti suurniku loss! Kõik austasid kirjutajaid, aga kadestamiseks polnud põhjust, sest kirjutajal, tolle aja haritlasel, oli

ränk õppeaeg seljataga. Ta oli õppinud ju kirjutama ja lugema! Ta oli sellega alanud juba koos teiste poisikestega kuueaastaselt. Aastast aastasse kulus aeg tähtede õppimisega, siis aastaid kirjutamisega, ümberkirjutamisega, siis aastaid kirja kokkuseadmisega! Aga õpetaja oli range ja ütles: „Õpilasel on kõrvad selja peal, löö teda sinna — ja ta kuuleb." Aga isa oli lohutanud: „Pööra oma süda kirjale, õpi kirjutama, tõesti pole midagi kõrgemat kirjutamisest, ujud kirjutuses nagu kala vees! Kirjutaja elab hästi ja külluses! Aga mujal on näha vaesust ja hoope!"

Kirjutaja oli tolle aja haritlasi, haridus oli saamas võimsaks relvaks. Kõige haritumad mehed olid tol ajal siiski preestrid, kelledel usundi läbi oli rahvale ja isegi kuningale suur mõju.

39. **Egiptuse usund.** Ürgajal, kui inimesed veel suurperedena või sugukondadena jahindusest elatusid, riietusid nad tapetud looma nahkadesse ja tantsisid, rõõmsad õnnestunud saagi ja söögi üle. Põlvest põlve aga sulasid mälestused vägevaist juhtidest kujutlustesse teatavaist loomadest, inimesed hakkasid endidki mõnede loomadega samastama, ja nii kujunesidki sugukondlikud *tootemid*, teatavad pühad loomad või esemed. Nii olid ka egiptlastel väikeriikide ajastul omad tootemid. Totemism püsis ka ühendatud riigis — ainult et nüüd kogunes pühi loomi üle suure riigi palju: kassid, ahvid, iibised, krokodillid. Eriti suure austuse osaliseks sai aga nüüd härg *Apis*, kelleks otsiti härg, kes oli üleni must, valge lauk laubal ja sitikamärk keelel. Apise surma leinas kogu riik ja ta maeti kuninglike auavaldustega.

Egiptuse ülivõimas loodus sundis austama ka loodusjõude. Eriti vägevana tundus päike lõunamaa pilvitus taevas. Päikesejumal *Amon-Re* kujuneski peajumalaks. Temale võlgneti ka tänu tekkimise ja toidu eest, ta saatis üleujutusi ja oli andnud inimesele tule. Kui ta avas silma, oli päev; kui sulges, oli öö. „Kaunis on su tõus, sajandite valitseja!" laulis talle ühehäälne preestrite koor templis. „Püha oled sina, jumal, kes loonud kõik!" — Nii olid jumalaiks ka muud loodusjõud. Mõnedes ju-

malates oli ka vägevate esivanemate-juhtide sugemeid. Nii olevat elanud ja olnud maa peal hea ja vägev kuningas, nimega *Osiris*. Ta olevat avastanud põllutöö ja ehitamise. Jätnud siis oma ilusa ja armsa naise *Isise* pealinna, ise aga rutanud külast külasse, et inimestele uusi oskusi õpetada, et need saaksid küllaldaselt süüa ja kindla peavarju. Ta äraoleku ajal aga hiilinud kuri vaenlane — palav kõrvetuul *Seth* maale sisse, kogunud enda ümber pooldajate salga, õpetanud neid relva käsitsema ja hävitama-

Osiris allilmas kohut mõistmas.

tapma. Koos luuranud nad siis Osirist ja tapnud ta roimarlikult. Ilus meeltheitev Isis matnud oma armsa mehe, rännanud siis kaugele lõunasse, ja seal ta siis nutvat nii, et ta pisaraist tekkivatki Niilus.

Legend aga jatkab, et *Osiris* olevat saanud pärast surma *allmaailma* valitsejaks. Seal võtvat ta vastu hingi, seal kaalutavat ära surnu süda ja sellest kohe nähtavat, kes on olnud hea, kes ülekohtune. Kurjad ja ülekohtused hinged lähevad hävitusele, aga head saadetakse teise maailma rohendavaile väljadele elama. Soovi korral võivad nad ka laibas olla või loomadesse pugeda ja niiviisi omaste läheduses viibida. Aga hing sai hästi elada ainult niikaua, kui püsis laip! Kuidas aga pidid omaksed säilitama laipa kõdunemise eest?

40. **Matmine ja hieroglüüfid.** Laip tuli kõdunemise vastu *balsameerida*. Selleks lahati laip, eemaldati sellest kergesti roiskuvad osad — eriti sisikond ja aju. Ülejäänud osa soolasid vaesemad inimesed lihtsalt sisse ja asetasid siis kõrve servale kuivama. Jõukamad aga kasutasid balsameerimiseks kalleid õlisid, palsameid ja rohte. Nii tekkis laibast kõdunemiskindel *muumia*. Jõukad mähkisid selle lintidesse ja linadesse ning paigutasid toredasse kirstu — *sarkofaagi*, selle omakorda hauakambrisse. Vaesed leppisid lihtsama matmisega.

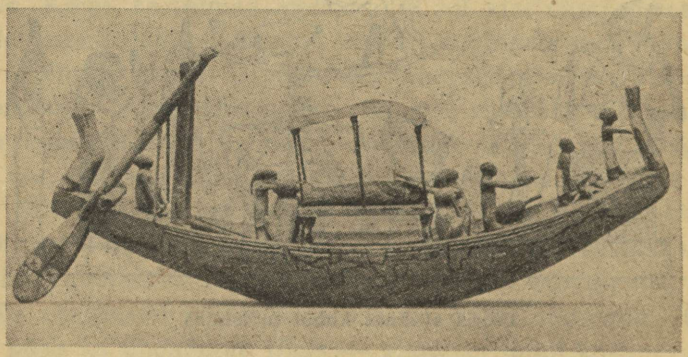

Puust laevukene koos meeskonnaga. Panus hauakambrist.

Aga selge oli, et hinge ei saanud tühjade kätega teise maailma saata! Ja kust võtaks ta seal kohe toidu, tööriistad, relvad endakaitseks, seemne külviks? Seepärast antigi surnule kaasa rikkalikult kõiksugu *panuseid*, eriti sellest, mis oli ta elukutsega seotud. Jõukad said kaasa ka koduloomi, kalliskive ja kulda.

Aga ega siiski kellelegi raatsitud panuseid niipalju kaasa anda, kui oleks tahetud. Kas aga surnul peab olema just päris-panus? Teises maailmas käib ka väga hästi kivist lehm ehtsa pähe, ja puust kirjutaja täidab seal oma ülesande! Nii hakati valmistama panuseiks *kujusid* kas puust, kivist või metallist: loomi, vankreid, ametnikke, ja vaaraodele terved sõjaväed! —

Kujusid sai hauakambris kivisse ka nii raiuda, et ainult osa kuju seinast välja ulatub, teine osa jääb tegemata — nõnda tekkisid *reljeefid.* Ent ka paljad piirjooned, pildid, piisasid. Pilte sai joonistada seinale, sarkofaagile, esemeile, ehitustele. Pildid võimaldasid esile manada inimese elu ja võimsa vaarao suuri vallutusigi. Nii sai alguse mõtete edasiandmine piltidega, tekkis *piltkiri.* Kiiremaks joonistamiseks lihtsustati pilte, inimese asemel tehti ainult kaks jalga, maja asemel vaid mõned piirjooned. Ja varsti hakati pildist välja lugema ainult esimest silpi või esimest tähte. Säärased olid Egiptuse esimesed kirjatähed ehk *hieroglüüfid* („pühad märgid"). Nad on kirjutatud kas peitliga kivile või pintsliga papüürusekiududest risti-rästi kokkukleebitud ja rulliaetavale lehele.

Et laibast, panuseist ja jumalaist oleneb igavene elu, siis ei saanud inimesed veelgi südamerahu. Kui panused kaotsi lähevad? Kui laip kõduneb? Kui jumalad inimest halvaks peavad ja hinge hävitavad? Nende mõtetega seoses tekkis Egiptuses hiiglaehitusi, mis on püsinud aastatuhandeid.

41. **Egiptuse ehitused.** Egiptuse võimsamaid ehitusi on nende püramiidid Vana riigi ajast. Suurima püramiidi ehitas endale vaarao *Cheops* muistse pealinna Memfise lähedale, et siin kindlasti varjata enda ja omaste muumiaid. Ta hakkas seda ehitama juba valitsemise algul. Ajaloolase *Herodotose* järgi olevat selle ehitamise juures töödel olnud kestvalt 100 000 inimest. Töö olnud nii kurnav, et iga kolme kuu tagant tulnud töölisi vahetada, aga siiski kestnud ehitamine 30 aastat. Sellest ajast kulunud 10 aastat ainult tee ehitamiseks lihvitud kividest, mida mööda kive kohale saaks libistada. Kivid tuli suurvee ajal mööda Niilust parvedel kohale vedada kaugeist mägedest. Et vaarao muidugi oma surmapäeva ette ei teadnud, siis alati tööd mõneastmelise püramiidi ehitamisega, mida aga aasta-aastalt suurendati uute kihtidega. Hiiglakangidega tõsteti lihvitud kivimürakad aste-astmelt õigesse kohta, ja nad sobisid täpselt oma kantidega alumises kivis valmistehtud soontesse. Lõppeks kaeti

astmed nii, et püramiidi väline pind libedaks ja siledaks jäi, nii et võimatu oli otsa ronida. Aga püramiidi sisemusse viis keeruline käik, kuhu paigutati vaarao ja ta omaste muumiad ühes panustega. Niisuguses kindlas kantsis, mille ümbermõõt on ligi kilomeeter ja kõrgus kuni 150 meetrit, võis vaarao igavest rahu nautida. — Suuremate püramiidide lähedal on ka palju pisemaid — suurnike jaoks. Memfise püramiidide lähedal liivas lebab ka kuulus *Suur Sfinks*, umbes 50 meetrit pikk ja 20 kõrge. See on kivist, lõvi keha ja vaarao peaga. Selles võib vaarao hing omada inimese mõistuse ja lõvi jõu. Ja Suur Sfinks lebabki kõrve piiril surnutelinna igavese valvurina.

Niihästi maise kui ka tulevase elu pärast pidi jumalatega olema heas vahekorras. Neile ehitati suuri templeid, mille võimsamaid varemeid leiame Teeba kohal. Tavaliselt viis templi juurde palmide ja sfinkside allee. Templi ees seisid sihvakad, kuni 30 meetrit pikad, ühest kivist väljaraiutud *obeliskid*. Templit piiras kõrge müür, mis väravate juures võimsaiks tömpideks tornideks harunes. Värava taga müüride vahel oli õu, kaugemal sammastik, veel kaugemal pühad ruumid jumalaile, kuhu tohtis astuda ainult pühitsetud preester.

Preestrid olid haritumaid inimesi. Nad teadsid hästi mitte ainult maisi asju, vaid oskasid ka jumalatega ühendusse astuda ja teadsid nende saladusi. Preestriks sai harilikult ainult preestri laps ja sedagi pika ja raske õppimisega. Ja preestri elugi oli karm: ta sõi mõõdukalt, pidi olema hästi riietatud ja kammitud, puhtuse pärast pidi suplema kaks korda päevas ja kaks korda öö jooksul, pidi sageli viibima palves. Preestrid uurisid ka vanu kirju, palveid, harrastasid teadusi.

42. **Teadused.** Teadused said alguse elust endast. Kaubeldi, vahetati, mõõdeti — inimene õppis liitma, lahutama, arenes *aritmeetika*. Pärast üleujutust tuli ajada endistele vastavad uued piirid; tuli ajada teesid; tahuda täpsemõõdulisi kaljurahne; püstitada ettenähtud mõõtudes ehitusi — sellega arenes *geomeetria*. Õpiti arvutama lihtsamate geomeetriliste kujundite pind- ja

ruumala. Inimesed haigestusid, otsiti parajaid võlusõnu või rohte loodusest — tekkis *arstiteadus*. Eriti osavad olid silmaarstid, kes oskasid isegi silma pronksnoaga opereerida, ja see oskus kasvas silmahaiguste sageduse tõttu siin pimestavas valguses ja tuiskavas kõrveliivas. — Egiptuses ei tunta meie lühikesi valgeid öid ega hämaraid õhtuid. Sealne kestev öö algab otse päikese loojumisega ja mustas taevas süttivad heledad tähed nagu lambid. Pikad pimedad õhtud ja pilvitu taevas tegid egiptlasest hea tähetundja, arenes *astronoomia*. Egiptlased teadsid, et kui idataeva servale ilmub ilus sinakalt sillerdav Siirius, Isise täht, siis on oodata ka „Isise pisaraid"! Ja valmistuti kohe suurvee vastu. Tähelepanekute alusel päikese, kuu ja tähtede kohta rajasid egiptlased oma esimese *kalendri*, milles on ette nähtud 365-e ja veerand päevane aasta, mis jagunes 12-ks 30-päevaseks kuuks. Täpsemat aega mõõdeti päikesevarju järgi, aga kasutati ka vee- ja liivakelli, milles aja määras äravoolanud vee või liiva hulk. Teame täpselt, et aastal *4241 e. Kr.* seati sisse esimene kalender — ja see on kõige vanem täpne aastanumber inimkonna ajaloos.

Neid teadusi ei loonud üksik inimene, igaüks võis midagi leiutada, aga häid mõtteid ei unustata, need kanduvad edasi põlvest põlve ja moodustavad teadused. Niiviisi kandusid ka egiptlaste leiutused, teadmised ja oskused põlvest põlve edasi, moodustades egiptuse kultuuri. Siit kandus teistelegi rahvastele üllatavaid ja huvitavaid mõtteid. Harilikult kandusid need mõtted edasi rahulikul teel. Egiptuse Keskriigi ajal siiski tungis sisse metsik kõrverahvas — *hüksod*, kes olid *semiidi soost*. Aga juba enne seda olid semiidi suguharud tunginud ühe teise kultuurse rahva aladele — sumerite juurde.

43. **Tundmata päritoluga sumerid ja nende kultuur.** Väga ammu, vahest siis, kui egiptlased omale maale sisse rändasid, rändasid tundmatu päritoluga (kuid mitte semiidid) *sumerid Lõuna-Mesopotaamiasse* („Jõgedevaheline maa"). Nad leidsid siin kaks jõge eest — *Eufrati* ja *Tigrise*, mis kaugelt mägedest tulles siin all madalikul laialdasi soisi pilliroo ja kõrkjatega

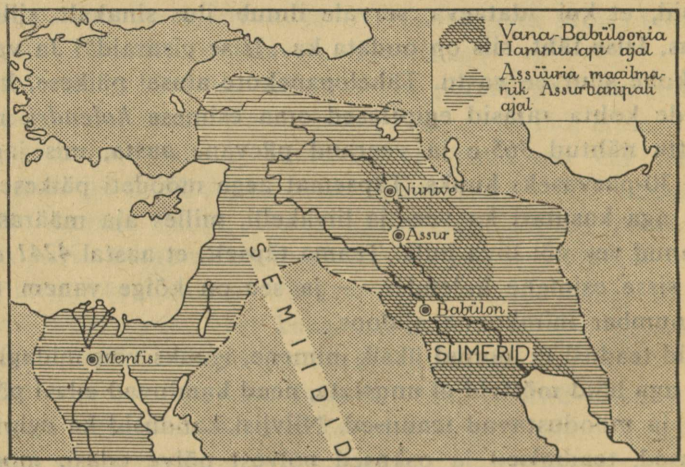

Mesopotaamia.

kaetud luhti sünnitasid. Ka siin olid vihmad haruldased ja aastas kord ujutasid jõed laiu maa-alasid üle, neid niisutades ja väetades, aga ka soostades ja uputades. Siin viljakas mullas sigis kõik hästi, ja sumerid asusid siin põldu harima ja karja kasvatama. Vesisel pinnal tungis pilliroog küll nii ruttu peale, et jõudsid ta alles täna maha raiuda, juba homme on ta jälle kohal, aga kanal kanali järele tekkis nende tagasitõrjumiseks, kuivatamiseks ja kuiva ala niisutamiseks tänu sumerite töökusele. Ja nii seda maad, kus inimene loodusega algusest peale heitles,

nimetatigi „*Kanalite ja pilliroo maaks*“. Kuigi siin kive polnud nagu Egiptuses, tõusid aga siingi varsi külad, linnad, lossid ja templid taeva poole, ehitatud käsitsi tehtud *telliskivist*, sageli värvilistest. Sumerid käisid läbi kaugete rahvastega, ostes ja müües. Oma mõtted märkisid nad savitahvlikestele, algul piltkirjas; et aga ümaraid jooni oli savile tülikas vajutada, siis arenes välja erisugune *kiilkiri*, mis on vajutatud toorele savile kandilise pulgagaga. Sumeritel olid omad seadused ja teadused. Nende *kalender* oli täpsemgi egiptlaste omast, sest siin oli ette nähtud ka nädalapäeva jagamine tundideks, igas tunnis 60 minutit, minutis 60 sekundit. Üldse oli *60* nende püha arv, samuti nagu selle tegur 12 (tosin). Sumerid võtsid tarvitusele *mõõdud* — sülla, tolli, naela jm.

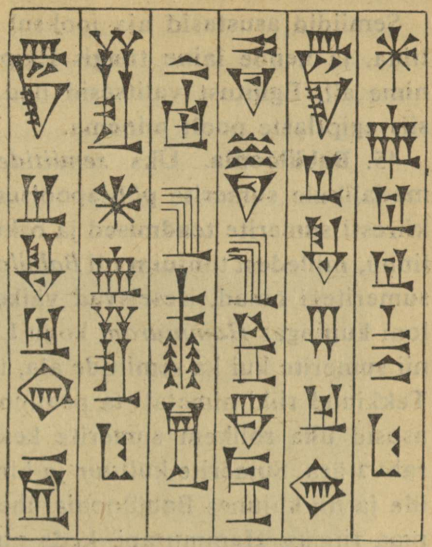

Kiilkiri ühel telliskivil.

Nõnda elasid sumerid. Siis aga rändas sisse uus rahvas, semiidid, kes erinesid kõigist siiani kõne all olnud rahvaist.

44. **Semiidid.** Semiidid olid nomaadid, rändajad karjakasvatajad. Nad liikusid oma suurte karjadega Araabia ja Väike-Aasia kõrveoaasides, otsides uusi söödamaid joogivee läheduses. Kõrb oli nende omaksed kõik tihedaiks suguharudeks kokku liitnud. Suguharu piirides olid kõik võrdsed, seal ei tuntud seisusi ega orje, aga teiste rahvaste vastu olid nad hoolimatud, kaldusid neid orjastama ja ikestama. Neil oli väga selge mõistus igapäevaste praktiliste küsimuste lahendamiseks.

Semiidid asustasid aja jooksul Mesopotaamia, Süüria, Palestiina, ja nende laine tungis Egiptussegi Keskriigi ajal hüksode nime all. Egiptust valitsesid nad paarsada aastat, aga kihutati siis egiptlaste poolt minema.

45. **Babüloonia.** Üks *semiitide laine tungis Mesopotaamia* madalikule sumerite põhjapoolsesse naabrusse. Nad omandasid kiiresti sumerite teadmised ja oskused. Neil tekkis mitmeid suuri linnu, milledest tuntuim oli *Babülon*. Algul need linnad olid, nagu sumeritegi omad, iseseisvad väikeriigid, aga siis ühendas Babüloni kuningas *Hammurapi* kogu Lõuna-Mesopotaamia madaliku, nii sumerite kui ka semiitide ala, üheks riigiks *umb. a. 2200 e. Kr.* Tekkinud riiki nimetati ta pealinna järgi *Babülooniaks*. Semiidid asusid üha rohkem sumerite keskele ja sulatasid sumerid kui rahva ära. Sumerite kultuur ja kiri aga võeti babüloonlaste poolt üle ja nii kujunes Babüloonia üheks vanaaja kultuursemaks Idamaa riigiks. Hammurapi, keda nimetati „nelja ilmakaare kuningaks", püüdis reguleerida rahva elu *seadustekogu avaldamisega*. Hammurapi seadusi iseloomustab ränk rangus, eriti alistatute ja orjade vastu. Neist seadusist selgub meile babüloonlaste eluolu. Nii näiteks öeldakse seadustes, et kui keegi teist süüdistab tapmises, aga ei suuda seda tõestada, peab ta ise surema! Nõiduses süüdistatu peab minema sügavasse vette; kui ta ei upu, peab süüdistaja surema! Vargad surmatakse, samuti ka varguse ja põgenenud orjade varjajad! Kes teise majasse augu teeb (savist sein!), surmatakse augu juures ja maetakse ka sinna maha! Kes varastab tulikahju korral, see heidetakse tulle! Kes oma veetammi korras ei hoia, maksab ränka trahvi! Iga ostumüügi juures peab kirjutatama kviitung! Kui arsti poolt haige juures lõikus ette võetakse ja seejuures haige sureb, lõigatakse arstil käed otsast ära!

Kuid babüloonlaste julmus oli väike võrreldes ta põhjapoolse hõimrahvaga.

46. **Assüüria.** Osa semiite oli rännanud Põhja-Mesopotaamiasse Tigrise jõe keskjooksu mägismaale ja siin Assüüria riigi

loonud, mille pealinnaks sai *Niinive*. Siin oli ainult mägede orgudes vähem võimalusi põllunduseks, see-eest aga pakkusid mäeküljed karjadele küllaldast toitu ja mägimetsad kihasid lõvidest, leopardidest, elevantidest, karudest ja põtradest. Et assüürlased mägedes rohkesti leiduvast maagist häid pronks- ja varsti ka raudrelvi said, neid babüloonlaste mõjul hästi valmistama õppisid, mägede küttide-karjastena toore iseloomu omasid —

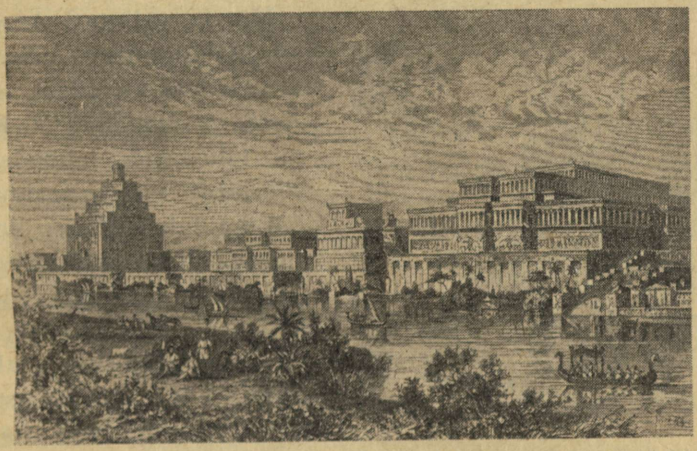

Kuningaloss Niinives.

siis said nad varsti kogu ümbruskonnale nuhtluseks. Näiteks ütleb nende kuningas *Tiglat-Pileser I* ühes kirjas muuseas: „Olen Tiglat-Pileser, leekiv välk, vägev lahingutorm. Võtsin vaenuvankrid ning sõdurid ja läksin oma jumala vaenlaste vastu. Võitlesin nendega ja võitsin. Nende sõjameeste laibad kuhjasin hunnikuisse mägede tippudel, nende sõdurite verega ujutasin üle kuristikud ja mäed. Ka linnades möllasin hävitavalt."

Assüüria vallutas suure metsikusega ümbruskonna maid. Selles halastamatus võiduhoos rakendasid assüürlased hulga uusi sõjatehnilisi võtteid. Nad lõid eriväeliigid: ees sammuvad

kilbikandjate väeosad, väeosad vibudega, mõõkade ja odadega, sõjakaarikute väeosad, pioneeride ehk teekorraldajate salgad jne. Jõed ujuti üle õhku täispuhutud nahkkottide seljas või tehti neist pontoonsild. Linna ründamiseks ehitati ratastel liikuvad masinad kivi ja põleva tõrva heitmiseks, masinad müüripurustamiseks. Viimased olid raudpeaga rasked palgid, mis õõtsusid kaitsekatuste all kettidel. Seati ka tormiredeleid müüri najale ja roniti sipelgaina üle müüri.

Assüürlased loendavad langenud vaenlasi.

Nõnda vallutati Assüüria alla Babüloonia ja maad kuni lähedate meredeni, tekkis *Assüüria maailmariik*. Kõikjal tähistasid julmade assüürlaste võitu pealuudest püramiidid, teibasse torgatud või küpsetatud inimesed. Vallutatud rahvad rööviti paljaks ja orjastati või saadeti asumisele. Vastuhakkajaid karistati veel hirmsamini; näiteks üks Assüüria kuningas laskis vastuhakkajad ära nülgida ja nende nahkadega linna müüri katta.

47. **Assüüria langus ja Uus-Babüloonia.** Assüürlased omandasid üha rohkem alistatute, eriti babüloonlaste eluviise ja haridust, kuigi esialgu pealiskaudselt. Assüüria viimaseid tähtsamaid kuningaid *Assurbanipal* asutas koguni oma lossis Niinives ajaloo esimese suurima raamatukogu, kus leidus väga palju savitahvlikesi kiilkirjaga. Need tahvlikesed olid laotud kastidesse ja kastidega riiuleile. Assurbanipal ise oli ka haritud mees, palju lugenud, kuid see ei takistanud teda veel Niinives ringi sõitmast kaarikul, mille ette oli rakendatud neli vangilangenud kuningat; aga tänavaid ilustasid puurid vangistatud suurnikega.

Assurbanipal koos kuningannaga söömas.

Üha rohkem tekkis assüürlaste asundusi, kolooniaid, alistatute keskel, et neid valvata ja valitseda, aga sellega sulasid ka assüürlased üha rohkem teiste rahvaste sekka ja omandasid nende kombeid ja kultuuri, aga ka elumugavust. Nii laguneski Assüüria. Ta varemeilt tõusis *Uus-Babüloonia riik*, mille tuntuimaks kuningaks oli *Nebukadnetsar*. Babüloni linn sai jälle pealinnaks, suurenes ja rikastus kiiresti. Räägitakse, et ta oli kaitstud vägeva 20 kilomeetri pikkuse müüriga, milles oli 20 vaskväravat. Siia voolas kaupmehi igast ilmakaarest, aga tuntuimad ja rikkaimad neist olid siiski föniiklased.

48. **Föniikia.** Osa semiite oli asunud kitsale rannikuribale Vahemere ja Liibanoni mäe vahel. Siin oli küllalt hea kliima elamiseks ja ka hea maapind rikkalikuks taimekasvuks. Kuid siia asunud semiite — föniiklasi — ei meelitanud põllundus ega suutnud see ka paljunevat rahvast toita. Rändkarjase veri kutsus föniiklasi. Nad suundusid merele, püüdsid algul kalu. Varsti hakkasid nad oma sõudelaevadel *galeeridel* kogu Vahemere rannikut pidi rändama. Liibanon andis neile küllaldaselt seedripuud laevalaudadeks ja maaki naelteks, põld küllaldaselt lina ning kanepit köiteks. Nad kasutasid juba ka purje ja tüüri, aga sõudjaiks — ostetud või orjastatud võõraid. Galeer liikus päeval rannikuidpidi või saarelt saarele, öösel aga Põhjanaela järgi. Harilikult siiski öösel peatuti rannal, et välja puhata kitsast

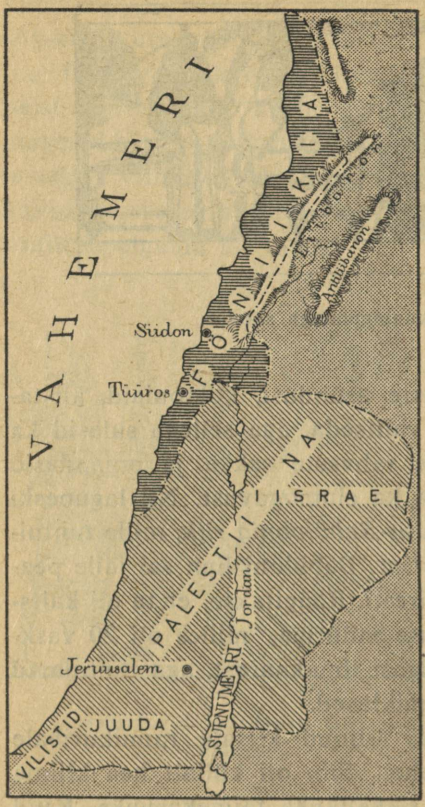

Föniikia ja Palestiina.

elust väikesel laeval, kus sageli polnud ruumi muuks kui ainult seismiseks. Peatuskohtades kasutati juhust ostmiseks kohalikelt elanikelt või neile müümiseks, kuid parajal juhul ei põrgatud tagasi ka vägivallast ja röövimisest. Tähtsamais peatuskohtades loodi *kindlustatud asundusi*, kuhu elama kolis osa föniiklasi üleasustatud kodumaalt. Nii kujunesid ka Föniikia asulinnad, millest tuntuim oli *Kartaago*.

Rohkesti kaupa rändas läbi föniiklaste käte: igat värvi orje ja ka hobuseid, raskeid laevakoormaid rauda, tina ja seatina, sädelevaid kalliskive ja kirjusid koralle, põhjamaade mett või nisu ja lõunamaa viina, õlisid ja arstimeid. Seal leidsid nad Küprosel ootamatult vaske. Põhja-Aafrikast said nad valget ja kõva elevandiluud. Hispaanias leidnud nad äkki nii palju hõbedat, et esimeses rõõmuhoos kõik esemed üle parda heideti. Ja uued olevat valmistatud puhtast hõbedast: laevaketid ja ankrud, noad ja kirved, orjadki olevat nüüd raudahelate asemel hõbeahelatega aerude külge needitud. Aga siis leitud viimaks, et hõbe olnud selleks ometi liig pehme ja kallis...

Föniiklased ostsid kõike odavamalt ja müüsid kallimalt. Sageli töötasid nad ise oma linnades, milledest tähtsaimad on *Siidon* ja *Tüüros*, toorkaubad ümber. Nad värvisid Vahemere kaldail leiduva *purpurtigu* limaga lõuendi siniseks või punaseks, nad valmistasid pronksist ja hõbedast iluasju, klaasist või savist vaase, korallist või elevandiluust kamme või helmeid. Kõike nähtut püüdsid nad järele teha, kui see pakkus vaid mingit äritsemise võimalust. Olgu see jaanalinnusulg või merivaik, sõlg või sõrmus — kõike oskasid nad sealt tuua, kus oli, ja sinna anda, kust nõuti. Aga ka nii võtta, nagu oli, ja sel kujul anda, nagu taheti. Sellega levitasid föniiklased Vahemeremaades kõiki kultuurisaavutusi ja oskusi. Nende läbi levivad ka kalender, kaalud, mõõdud ja lihtsustatud tähestik.

Ühte ei talunud föniiklased — et ka keegi teine sahkerdas. Teisi meresõitjaid nad püüdsid eksitada ja nende hirmutamiseks levitasid kuuldusi, et kaugemal Läänes olevat vesi paks nagu puder või et seal ujuvad tuldsülitavad lohed. Aga oma peajumalale kurjale *Baalile* ohverdasid nad inimesigi, et see ainult nende ettevõtet õnnistaks. Niisiis olid föniiklased vana aja „juudid". Kus elasid siis aga päris juudid?

49. **Palestiina.** Seal, kus Jordani jõgi voolab läbi künkliku maastiku *Surnumerre*, on Palestiina. Siia olevat asunudki osa karjakasvatajaid semiite — *heebrealased*. Nende usundi ja legendidega läbipõimitud ajalugu tunneme Piiblist. Heebrealased ehk juudid elasid Palestiinas suguharude kaupa ja eelistasid siingi karjandust. Siis aga sundisid rängad nälja- ja ikaldusaastad enamiku neist *Egiptusse* rändama (Joosepi lood Piiblist). Siin elasid nad pikemat aega, aga kui vaaraod neid raskeile töödele sundisid, siis lahkusid nad sealt ja tulid Siinai mäe juurest läbi kõrvenurga *tagasi Palestiinasse* (Moosese ja Joosua lood). Aga Palestiinasse tungis ka teisi rahvaid sisse, eriti vilisteid. Paremaks võitluseks sissetungijate vastu ühendati heebrealaste suguharud *üheks riigiks*. Tuntuimaks kuningaks sai *Taavet* (kes noorena olevat surmanud suure vilisti Koljati). Taavet tegi pealinnaks

Jeruusalema ja hoidis tagasi vaenlased. Ta poeg *Saalomon* valitses teiste maade eeskujul suure toredusega, püstitas kalleid ehitusi ja maksustas selleks rahvast. See aga tekitas sedavõrd suurt rahulolematust, et riik pärast ta surma kaheks osaks lagunes: *Iisrael ja Juuda.*

Heebrealaste eelistatuks jumaluseks oli rahvuslik *Jahve* ehk Jehoova. Ja kuigi rahvas kaldus vahetevahel teisi jumalaid teenima, suutis vägev ja jõukas, oma elukutsest olenev preestriseisus rahva ähvarduste ja tõotustega tagasi oma Jahve juurde tuua. Jahvest ei tehtud kujusid, teda kujuteldi vaimsena ning rangena ja teda peeti kõige vägevamaks jumalate seas.

Nii Iisrael kui ka Juudamaa langesid oma hõimuriikide Assüüria ja Uus-Babüloonia vägivallavalitsuse alla, mispuhul suurel arvul juute sinna orjusesse küüditati. Sealt vabanesid nad alles tänu Pärsia kuningate suurmeelsusele.

Pärsia.

50. **Iraan. Meedia riik.** Kuna osa indogermaanlaste põhjamailt tulles Indiasse suundus, asus osa neist Iraani kiltmaale. Iraani kiltmaal leidsid nad endale uue ja määratu suure kodumaa, aga see oli väga mitmekesine kodumaa, täis *vastolusid.* Siin võisid laiuda piiritud elutud kõrved, lõõmav päike pea kohal ja sügav tuiskliiv jalge all; seal juba tõusid aga alasti kaljud ahelikuna taeva poole, ja kaugemal — seal võis orus leiduda maastik nagu paradiis, täis lilli ja linnulaulu, palmitukki ja sinavaid järvi. Nii vastoluline oli Iraan, aga enamiku ta pinnast katsid siiski hõredasti kõrverohuga ülekasvanud rohtlad. Seepärast oli esimeseks indogermaanlaste tegevuseks siin — karjakasvatus. Varsti lokkasid ka aiad ja põllud kõrveoaasides ja mägede orgudes. Mägismetsadesse siirduv kütt võis leida rohket saaki ja mägedesse kaevates võisid hõlpsasti leida vaske, tina, rauda ja kalliskive. Päevad olid siin tööks küll pimestavalt

valged, aga palavad, ööd magamiseks küll pimedad, aga külmad. Ja õhk oli nii kuiv, et raudki ei roostetanud. Liha siin ei roiskunud, vaid kuivas kontkõvaks.

Iraanis tekkisid esialgu soodsais kohtades *väikeriigid* kuningate juhtimisel, aga liiklemise arenemisega ja rahvastiku tihenemisega ühendati need suureks *Meedia riigiks* Meedia suurkuninga juhtimisel. Peale valitseva meedlaste suguharu elas siin ka pärslaste suguharu.

51. **Pärslased ja nende usund.** Pärslastes säilis paremini põhjarahvaste omane loomus, eriti selgesti kajastub see pärslaste usundis. Selles usundis kajastub ka Iraani looduse vastolulisus. Usundi isaks peeti *Zarathustrat*, kelle õpetus oli pärslastele püha.

Pärsia kuningas surmab Angramainju, kes võtnud metsalise kuju.

Maailma valitsevad kaks vastolulist jõudu: Ahuramazda (Ormuzd) ja Angramainju (Ahriman). *Ahuramazda* on hea jumalus: ta sigitab kõik elava, loob, ehitab, avastab, teeb head, annab valguse ja vihma. *Angramainju* aga on kuri jumalus: ta toob surma, hävitust, külma, pimedust ja põuda. Kuula, kuidas koer pimedas kiunatas ja haukuma pistis, — ümber maja hiilis keegi, need on Angramainju õelased abilised! Aga koidupuna valguses märkas neid kukk ja hüüdis oma lauluga

inimesi tööle, hävitama kurja, looma ja ehitama. Sest sellega aitab inimene head Ahuramazdat võidule, et kord valgus võidaks pimeduse, hea võidaks halva, ilus inetu, viljakas põllupind mülka ja kõrve. Ja kui inimene kord sureb, jääb siia maailma maha ainult roojane laip, hing aga tõuseb kõrgele kaljule ja tahab minna hea Ahuramazda juurde, et täiendada ta taevasi vägesid võitluseks kurja vastu. Ent vaata, siit kaljult viib edasi ainult kitsas sild nagu juuksekarv! Ainult heal hingel jatkub julgust ja tasakaalu üleminekuks, halb hing aga variseb kaebekisaga alla kuristikku kurja Angramainju juurde.

Sellepärast peab inimene hea eest võitlema, looma, töötama. — Pärslased olidki ausad ja töökad, head ratsasõdurid ja kütid. Nooruses pidi pärsia suurnikki õppima ainult kolme oskust: ratsutama, vibu laskma ja tõtt rääkima. Töö oli au sees, eriti põllutöö, sest „kes vilja külvab, külvab õnnistust".

Niisiis oli pärslaste elu seotud nende usundiga. Oma jumalale ei ehitanud nad templeid ega püstitanud kujusid, vaid palusid teda vaimus. Häbiks peeti aga ainult enda eest paluda, pidi kogu rahva eest paluma. Säärase usundi ja iseloomuga rahvas pidi olema võimeline suurteks tegudeks.

52. **Pärsia riik.** Oma hõimlaste meedlaste valitsemisega ei jäänud pärslased rahule. Meedia suurkuningas nõudis parima osa viljast ja loomadest endale, teenistus ta ratsaväes oli mitte ainult ränk, vaid ka viljatu. Nii koguski pärslaste juht *Kyros* enda ümber rahulolematuid ja kukutas Meedia suurkuninga. Nüüd kuulutas Kyros ise end „kuningate kuningaks", ja oligi tekkinud *Pärsia riik a. 550 e. Kr.* Aga võidukaile pärslasile olid Meediagi piirid liig kitsad. Nad tungisid *Lüüdiasse.*

Lüüdiat valitses tol korral tohutu rikas *Kroisos.* Tänapäevalgi öeldakse: „Rikas kui Kroisos!" Kroisose keldrid olid täis vilja, varakambrid täis kulda ja hõbedat, ta rikkus kasvas veelgi alistatud rahvaste orjusest. Ta pidas end seepärast kadestamisväärseks ja näidates kreeka mõttetargale *Solonile* oma varasid, hüüdis: „Eks ole ma õnnelik?" Kuid tark Solon olevat vastanud:

„Kellegi elu ei saa õnnelikuks nimetada enne selle lõppu.“ — Kui rikas Kroisos pärslaste sõja ettevalmistusest ja võitudest kuulis, valmistus ta neid masendama. Ta saatis käskjala rikkalike kingitustega kreeka ennustaja, oraakli, juurde, et see tulevikku selgitaks; käskjalg tuli ennustusega: „Kui ületad piirjõe, hävitad suure riigi.“ Rõõmuga koondas Kroisos oma suured väed, võttis kaasa raudse puuri ja ahelad Kyrose jaoks ja ületas

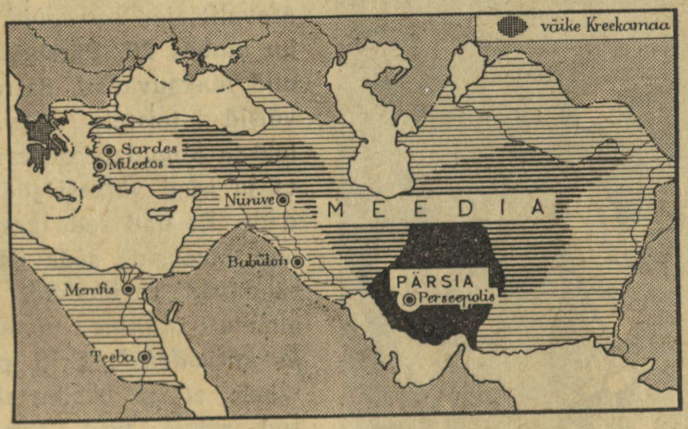

Pärsia maailmariik.

piirjõe. Ta kohtas pärslasi ja hävitaski suure riigi, aga oma riigi, sest kaotas lahingu ja langes vangi. Kyros valmistas küll ta jaoks tuleriida, aga andestas, kohtles teda hästi ja küsis talt sageli nõugi.

Ning edasi läks Kyrose võidukäik. Ta vallutas rikka Uus-Babüloonia ja sellele alistatud Assüüria. Ja kaugete meredeni nihutas ta riigipiiri. Siis langes ta lahingus. Aga pärslased tungisid edasi, nad vallutasid Egiptuse a. 525 e. Kr. Kuningas Dareiose ajal ulatus Pärsia riik juba Euroopast Indiani, Sahara kõrvest Kaspia mere taha.

Dareios päikesevarju ja tuulelehvitajaga, tema pea kohal hõljub Ahuramazda.

53. **Pärsia kultuur.** Nii suure riigi valitsemine ei olnud kerge ülesanne, *riigivalitsemist* püüdiski *Dareios* korraldada. Oma elukohaks ja pealinnaks ehitas ta *Perseepolise*, aga üksikuisse riigi osadesse olid saadetud asevalitsejad *satraabid*, kokku umbes 20. Pärslased ise olid maksuvabad. Satraabid võisid teistelt rahvastelt makse koguda, kohut mõista ja isegi väikesi sõdu pidada. Et nad seda aga õiglaselt teeksid, seda jälgisid rändavad revidendid, keda nimetati *„kuninga silmadeks ja kõrvadeks"*. Eriti pandi tähele, et iga üksiku alistatud rahva keel, kombed, usund ja muu kultuur tunnustust ja austust leiaks. Et ametnikud liikuda suudaksid, sõjaväegi hädaohu piirkonda rutata jõuaks ja elanikudki liikuda saaksid, selleks ehitati suuri *maanteid*. Neid mööda liikusid ka kuninglik post ja kuninga käskjalad, kes olevat olnud „kiired nagu kured". Tee ääres olid postijaamad, kust sai puhanud hobuseid ja öömaja puhkuseks. Neid teesid mööda liikusid mitte ainult inimesed ja loomad, vaid koos nendega ka kaubad, teadused ja oskused. Kaupa vahetati eriti

kulla või hõbeda vastu. Veel Babüloonias oli kallismetalle tavaliselt hoitud väikestes kangides, kust otsast siis kaalu järgi tükike makseti. Aga kullavõltsimine oli sundinud juba Lüüdias valitsust proovitud kullatükkidele templit peale lööma, et õiget kulda võltsingust ära tunda ja et ka riik kullast oma kasud saaks. Nii pääsid ka Pärsias liikvele *kuld-* ja *hõbemündid*.

Seega ühendas Pärsia riik tükiks ajaks hulga rahvaid koostööks. Põhjamaised pärslased segunesid üha rohkem Idamaa alistatud rahvastega, eriti semiitidega. Pärslased kaotasid oma

Dareios ja mässajad.

vere-, usu- ja kombepuhtuse, nad nõrgestusid lodeva eluviisiga, harrastades rikkust ja toredust. Nad unustasid võidelda koos Ahuramazdaga tõe, õiguse ja valguse eest. Nende kuningaski muutus vägivaldseks ja hakkas kogu rahvast oma orjadeks pidama. Temaga võis rääkida ainult põlvili olles, pea maas ja käed üksteise varrukais. Isegi lähim lauanaaber oli kuningast raudse võre läbi eraldatud.

Nii juhtuski, et, vallutanud kogu tuntud maailma, Pärsia ei suutnud siiski väikest Kreekat alistada. Vastupidigi juhtus — Kreekast väljus jõud, mis hävitas ja vallutas Pärsia maailmariigi!

KREEKAMAA EHK HELLAS.

Kreeka maa ja rahvas.

54. **Kreekamaa loodus.** Kreekamaa loodusest jutustab legend: peajumal Zeus rännanud mööda maailma, mäed kotiga seljas, et neid õiglaselt laiali tippida. Jõudes Itaalia lõunatippu, ei tahtnud ta enam ümber *Aadria mere* hakata kõmpima ja hüpanud seepärast siit otse üle *Joonia mere* Kreekamaale. Kuid põrutusest katkenud kott ta seljas ja selle sisu puistunud siia laiali. Osa kukkunud *Egeuse merre*, moodustades siin suuri saari, nagu *Kreeta*, või väiksemad, nagu *Salamis* ja *Delos*, osa kukkunud saarteks Joonia merre, nagu *Itaka*. Kuid enamik siiski langenud maale laiali, sünnitades suuri mägesid ja ka terveid mägismaid.

Nii leiamegi põhja poolt *Makedooniast* tulles *Epeirose* metsiku ja metsarikka mägise maakonna. Selle naabruses *Tessaalia* on madalam ja viljarikaski, aga siingi leiame suure *Olümpose* mäe, tipp pilvedes, mille otsas arvati jumalaid elavat. Lõuna poole minnes sulevad mäeahelikud meile tee sedavõrd, et mereäärne *Termopüüla* kitsastee ainsa läbikäigu moodustab. Edasi suundudes näeme *Parnassose* mäge ja jõuame lõppeks mereäärsesse kivise pinnaga *Atika* maakonda. Siit kaugemale saab vaid üle Korintose maakitsuse tungides, sest maa lõuna poole moodustab *Peloponnesose* poolsaare. Sel poolsaarel leiame viljaka *Lakoonia* maakonna.

Kreekamaa loodus on niisiis killustatud ja mitmekesine: palju mägesid, orge, järvi, lahti, aga merel paistab lõpmatult saari. Orgudes leiduvad aasad ja luhad, mägedes kohavad metsad, aga seal leidub ka marmorit, hõbedat ja vaske. Vaikse lahe ääres kutsub meid merele lupsulööv kala või kauguses sinav saar. Õhk on kuiv ja läbipaistev.

55. **Kreeklased ehk helleenid.** Kreeklased ehk helleenid olid indogermaanlased, kasvult pikad, nahalt heledad. Nad nihkusid

Vana-Kreeka.

põhja poolt tulles üha lõuna poole ja tungisid lõppeks suguharude kaupa Kreekamaale. Esimesena tungis *sisse joonlaste* suguharu, kelle peamiseks elualaks jäid *Atika* rannikmaakond Egeuse mere ääres ja lähedad saared. Viimase suurema sissetungilaine moodustas *doorlaste* suguharu, kes tungis läbi Korintose maakitsuse ja asus peamiselt Peloponnesose poolsaarele. Sissetunginud helleenide suguharud leidsid siit eest tumedanahalisi väikesekasvulisi algelanikke, kes ei suutnud võitluses vastu panna ja kas hävitati, aeti eest ära või alistati.

56. **Linnriigid.** Kuigi joonlaste, doorlaste ja teiste suguharud ühe kreeka rahva moodustasid, oli siin siiski inimeste vahel suuri erinevusi. See oli tingitud sellest, et üksikud suguharud juba üksteisest eraldi sisse rändasid, ja ka sellest, et siinne

maastik neid eraldas. Et puudusid paremad teed, siis oli ühendusepidamine üle mägede raske, samuti üle lahtede ja merede. Seetõttu võis mõne saare või oru elanikkond moodustada omaette ühiskonna, riigi. Et säärase riigikese keskuseks oli linn, siis nimetame neid riigikesi *linnriikideks*. Neid oli kogu kreeklaste alal umbes 200. Neist tähtsaimad olid doorlaste linnriik *Sparta* Lakoonia maakonnas, *Korintos* Istmose ehk Korintose maakitsusel ja joonlaste *Ateena* Atika maakonnas.

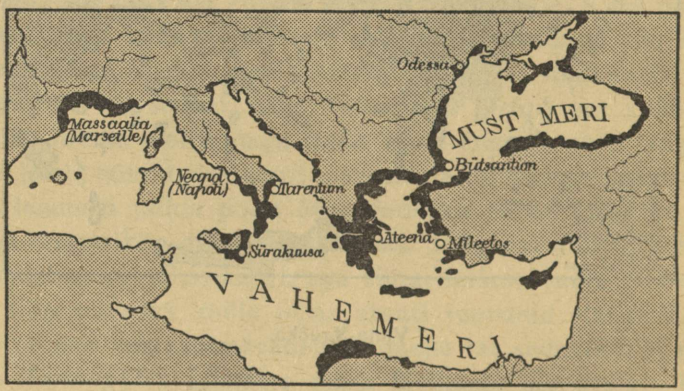

Kreeka koloniad.

Igal linnriigil võisid olla erisugused seadused, kombed ja isegi keelemurre, kõik nii, nagu seda erinev loodus või elatusviisid tingisid. Ja isegi igal linnriigi kodanikul võisid olla oma erinevad vaated, harjumused ja mõttekäigud. Niisugust inimeste kalduvust omapärasusele me nimetame *individualismiks*. Kuid kreeklaste individuaalsed kalduvused ei takistanud neid suure välise hädaohu puhul kokku hoidumast.

57. **Kolooniad.** Kreeklased hakkasid varsti ka meredel rändama ja rannikuid asustama. Selleks mõjus kaasa rahvaarvu tõus nii sisseränNu kui ka loomuliku juurdekasvu tõttu, kohati

sundis kehv maapind ka paremat otsima. Mõni lahkus individualismist tingitud omavaheliste nägelemiste tõttu. Mõjus ka see, et siin meri otse veetles! Kuidas saadi jätta sõitmata merele, kui üle vaikse mere peegelpinna sinab kauguses saar! Ja vaatad saarelt — kauguses sinab teine saar! Küna ja paat kasvasid galeerideks, võeti tarvitusele föniiklaste eeskujul puri ja tüür. Rohked vaiksed lahed olid head loomulikud sadamad. Madalas meres ei saanud laevu kergesti kalda äärde tõmmata — leiutati *ankur* laeva kinnitamiseks. Niiviisi rändasid kreeklased mööda Vahemere rannikuid ja kõikjal tekkisid nende asundused. Välja rännates hoidusid omaksed ja tuttavad kokku, mis põhjustas siin emamaa linnadele „tütarlinnade" tekkimise, eraldi joonlaste ja doorlaste omad. Enne asustati lähedad saared. Siis tekkis rohkesti asundusi Väike-Aasia rannikul, näiteks *Mileetos*, aga ka kaugemal Itaalia rannikul, näiteks *Tarentum* ja *Neapolis* (Napoli), Sitsiilia saarel — *Sürakuusa*, kaugel Prantsusmaal — *Massaalia* (Marseille). Tungiti ka Musta merre — *Bütsants* (Istanbul) ja asutati linnu Krimmi rannikul ning mujal. Kuhu kreeklane rändaski, kõikjal sidusid teda teistega sugulus, ühine keel, rahvaluule ja usund.

Usund ja kultus.

58. **Kreeka jumalate antropomorfsus — inimesetaolisus.** Kreeklased olid julged, teovõimsad ja iseseisvusega harjunud rahvas, kes siinset loodust küllaldaselt suutsid ohjeldada, vett juhtida, põlde mäeveerele luua, puid istutada ja metsa maha võtta, metsloomi peletada ja koduloomi kasvatada. Ja kõike seda, ilma et loodus nii mõjukalt oleks saanud vahele astuda, nagu näiteks Niiluse üleujutused ja kõrvetav kõrvetuul Egiptuses, või nagu troopikasajud ja võimas džungel Indias. Seepärast tundis kreeklane end looduse peremehena ega kujutelnud ka oma jumalaid loomadena ega loodusjõududena, vaid inimesetao-

listena, antropomorfsetena. Ainult et jumalad on inimestest märksa suuremad, tugevamad, ilusamad ja võivad muutuda ka nähtamatuiks. Jumalail on nagu inimestelgi omad juhid, kõrgemad ja alamad isikud. Alamad jumalused peavad leppima lihtsama eluga metsades, jõgedes ja aasadel. Aga 12 peajumalat elab *Olümpose mäel*, kus lumisel mäetipul sädelevad nende kullast ja kalliskivist lossid. Siin nad elavad, magavad, arutavad päevasündmusi, peavad nõu, mängivad. Nad söövad maitsvat *ambroosiat* ja joovad karastavat *nektarit* ning elavad igavesti. Vahetevahel lendavad nad siit maailma vaatama, vahel tülitsevad omavahel ja mõnigi neist saab vahel hakkama üleannetusega.

Aga jumalad on nagu inimesed maiad kingitustele — ja inimesed ohverdavadki neile. Jumalad on auahned ja võimsad — ja inimesed ongi sunnitud neile templeid ehitama ja kujusid püstitama. Aga jumalad on ka targad, ja inimene ruttab seda kasutama ja nendelt nõu küsima; nii tekkisid *oraaklid* ehk jumalate tahte ja tuleviku ennustajad. Inimene mitte ainult austab jumalaid, vaid ta püüab nendele lähemale sellega, et ta tahab olla ilus, tugev ja terve.

Jumalate kohta oli inimeste suus liikumas rohkesti müüte — lugusid jumalaist.

59. **Müüte peajumal Zeusist ja ta vendadest.** Oli kord aeg, mil maailma valitses *Kronos* (aeg), istudes jumalate kuldsel taevatroonil. Aga siis tõusis ta vastu võimas *Zeus* oma kahe vennaga. Taeva ja maa vahel puhkes hirmus võitlus, kus üksteist pilluti mägede ja kaljudega. Kronos kaitsis end, ümbritsetud maojalgseist *titaanidest*, aga ründajad sõõrsilmsed *kükloobid* ja saja käega *gigandid* oma välku heitva juhi Zeusiga eesotsas olid ülivõimsad ja tungisid taevasse sisse. Zeus võitis, kukutas Kronose taevatroonilt ja sai ise maailmade valitsejaks. Aga ka oma truid vendi, kes olid heitluses ta kõrval seisnud, ei unustanud Zeus, vaid jagas nendega valitsemise maailmade üle. Tormakas *Poseidon* sai oma võimu alla kõik mered, seal ta elab

ja askeldabki nüüd, kolmeharuline ahing peos. Nukker *Haades* sai endale valitsemise allmaailma üle; siia rõskesse ja videvasse riiki jõuab kord iga inimene: teda kohtab siin väravas hirmus kolmepäine põrgukoer *Kerberos*, kes iga tulija saba liputades sisse laseb, aga väljatükkijale kohutava lõrinaga kallale kargab.

Zeusil oli võitluses olnud üks naisabilinegi — *Heera*. Zeus abiellus temaga ja Heerast sai peajumalanna, aga ka abielu ja kodu kaitsja, kes elu Olümposel oma mehele mugavaks tegi. Nii istubki nüüd *Zeus* pidulikel puhkudel taevatroonil, kitsenahk üle õla ja välk käes, ja valitseb taevast ja maad. Kui ta ainult habet väristab, tõusevad tormid; kui püsti tõuseb, väriseb maa; kui ta tahab, sajab kosutavat vihma. Hirmus on ta oma vihas, kui ta välke heidab, mis talle kätte annab kas *kotkas* või tiivuline ja peru hobune *Pegasos*. Seda imelist Pegasost on püüdnud mõnigi ohjeldada, kuid see ei õnnestunud hästi kellelgi.

Arvesse võttes jumalate vägevust, ehitasid inimesed nendele templeid, kus preestrid neid teenisid ja neile ohverdasid. Eriti tuli austada Zeusi. Ta tahet püüti välja lugeda linnu lennust, tammelehtede kohinast või äikese sähvatustest ja mürinast.

60. **Müüte teistest Olümpose jumalatest.** Zeusil ja Heeral oli sündinud poeg, kes nii hirmus olnud, et Heera ta pahameelehoos Olümposelt alla visanud. Laps kukkunud maa peale ja vigastanud oma jalga. Hulkuv *kentaur*, hobuse keha ja inimese peaga, leidnud nutva lapse, kasvatanud selle üles ja poisist saanudki sepatöö-jumal — *Hefaistos*, inetu, must ning lombakas. Ta eelistab oma töökoda tuldpurskavas mäes toredale Olümposele.

Kord olevat Zeusi pea hirmsasti valutanud, Zeus palunud Hefaistost seda haamriga koputada. Too löönudki, pea lõhkenud, sealt karanud välja noor naine riideis ning kiivris ja ütelnud: „Tere, isa!“ See oli *Pallas-Ateena*, tarkusejumalanna ja linna kaitsja.

Üks Zeusi poegadest oli äge ja tormakas, ta nimi oli *Ares*, temast sai sõjajumal.

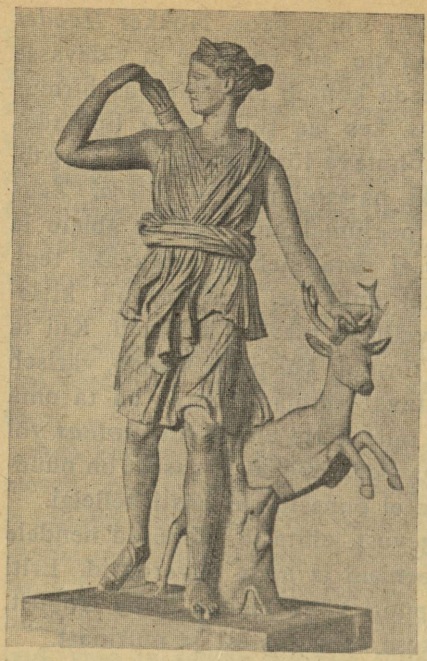

Artemis. Kreeka marmorkuju.

Zeusi tütar neitsik *Artemis* ei armastanud Olümposel viibida, ta liikus meelsamini jahil, luusides mööda metsi. Kuuvalgel armastas ta supelda metsajärves. Temaga seltsisid metshaldjad *nümfid*. Sageli ehmusid nümfid ja põgenesid, sest metsast kostis okste praksumist või vilet ja õudset huilgamist. Need olid kitsejalgsed metsapoisid *faunid* või koguni karjajumalus *Paan* ise. Nii elas Artemis, kuu- ja metsiku looduse jumalanna.

Kord laksunud merelained väga imelikult, valgest merevahust tõusnud imeilus naine *Afrodiite*, armastus- ja iludusjumalanna. Ta astunud vankrile, mida vedanud luiged ja tuvid, ning sõitnud üles Olümposele. Teda saatnud pisike vallatu poisike vibu ja nooltega — *Eros*.

Et Olümposel ambroosia ja nektar ei lõpeks, selle eest juba hoolitses *Dionüsos*, viinajumal. Viinamarja kogumise ajal askeldas ta avalikult viinamägedel ringi, ikka lõbus ja pisut purjuski, kaasas tantsisklevad kitsejalgsed *satüürid*.

Jumalate käskjalg oli *Hermes*, kaval ja kiire, tiivad jalgade küljes. Tal tuli palju rännata, ta oli rändurite ja kaupmeeste jumal. Ta saatis ka surnute hinged kuni allmaailma piirini.

Olümposele kuulus ka sädelev *Apollon*, valguse-, kunsti- ja teadusejumal.

61. **Apollon ja Delfi oraakel.** Hommikul ühes koidupunaga tõusis noor *Apollon,* astus kaarikule ja kihutas tuliseil hobuseil üle taevavõlvi. Ta kuldne kilp sätendas nii, et inimesed ütlesid: see on päike. Nii tõi Apollon inimestele iga päev uuesti valguse. Kuid ta ei tarvitsenud ise üle taevavõlvi sõita, seda võis teha ka vana *Heelios* (päike).

Apollon andis küll valgust, aga ta armastas ka kõike ilusat. Sageli laskus ta *Parnassose* mäele ja pühendus kunstidele ja teadustele. Ta läheduses viibis *üheksa muusat,* kelledest mõni oskas imeilusasti tantsida, mõni laulda, jutustada või midagi muud. Apollon mängis ka ise meeleldi kannelt.

Melose Afrodite. Kuulus kreeka marmorkuju.

Siia püha Parnassose mäe jalale asusid inimesedki elama ja ehitasid endale õlipuusalude vahele väikese *Delfi* linna. Aga kaljule mäejalal püstitasid nad valgest marmorist templi Apolloni auks, nõnda, et templi pühim ruum sattus imelikule kaljulõhele, kust imbus uimastavat auru. Sellele kaljulõhele seati kuldne kolmjalg, millele võis istuda valges riides naispreester. Uimastavate aurude mõjul kahvatas naispreester ja ta ilus nägu tõmbles. Ta sonis üksikuid sõnu, millest arvati, et ta suu läbi

Belvedere Apollon. Kuulus kreeka marmorkuju.

kõneleb Apollon, avaldades Zeusi tahet. Preestrid seisid ümber, kuulatasid, märkisid üles need üksikud sõnad ja koostasid neist soovijaile ennustusi. Preestrid olid vilunud ja targad mehed, kelledel külastajate kaudu olid teada olukorrad kõigis maa osa-

des, seepärast olidki need ennustused sageli segased ja kahemõttelised (Ennustus Kroisosele!), aga sageli ka täpsed ja õiged. See Delfi oraakel, ennustaja, oli üle maa kuulus. Kõikjalt tuldi nõu küsima ja kokku voolasid ka rikkalikud kingid. Tempel asetses varjatud ja kaitstud kohas, seepärast tõid mõned linnad siia varandusigi hoiule. Nii kujunes tempel üheks esimeseks *pangaks*.

62. **Olümpiamängud.** Erinev pingutust nõudev töö, sagedased omavahelised võitlused, aga ka orjade ja alistatute ähvardav rohkus nõudsid vabadelt kreeklastelt tugevust ja teravat mõistust. Selle saavutamiseks aitasid kaasa spordimängud. Neid korraldati jumalate auks, kes kehastasid jõudu ja mõistust. Tähtsaimad mängudest olid *olümpiamängud* Zeusi auks alates *a. 776 e. Kr.* Neid korraldati iga nelja aasta tagant väikeses *Olümpia linnakeses* Peloponnesose poolsaarel.

Mängude aastal lõpetati kesksuveks kõik tülid ja sõjad, inimesi ruttas kõiki teesid pidi rohendavasse Olümpia orgu, kus templid ja võitlusplatsid juba külalisi ootasid. Kiiresti tekkis siin ümbruskonnas terve telkide linn, kostis kõne suminat, vaidlust võimalike võitjate üle, harjutavate võistlejate hüüdeid; kaupmeeski kasutas juhust ja lõi oma kirjud kaubad laiali.

Võistluspäeva hommikul ohverdasid preestrid põlise indogermaani kombe järgi peajumalale metskuldi. Seejärel ruttasid võistlejad, kes juba aasta eest olid end erilisse Olümpia nimekirja kandnud, Zeusi templi ette, kus templi astmeil ootas 10 purpurriides vahekohtunikku. Seal vandusid võistlejad, et nad on teinud 10 kuu kestel kõik vajalikud harjutused või osa võtnud vastavast harjutuslaagrist ja selle aja kestel pole söönud liha ega joonud viina. Nad tõotasid ka ausasti ja seltsimehelikult võistelda. Seejärel rivistusid nad ja marssisid vahekohtunike järel *staadionile* tuhandete vaatajate eest läbi.

Võistlused algasid jooksuga. Sellele järgnes viievõistlus: kettaheide, odaheide, pikamaajooks, kaugushüpe ja maadlus. Sellele järgnev poks kujunes eriti põnevaks, kus mõnigi tugevam jäi

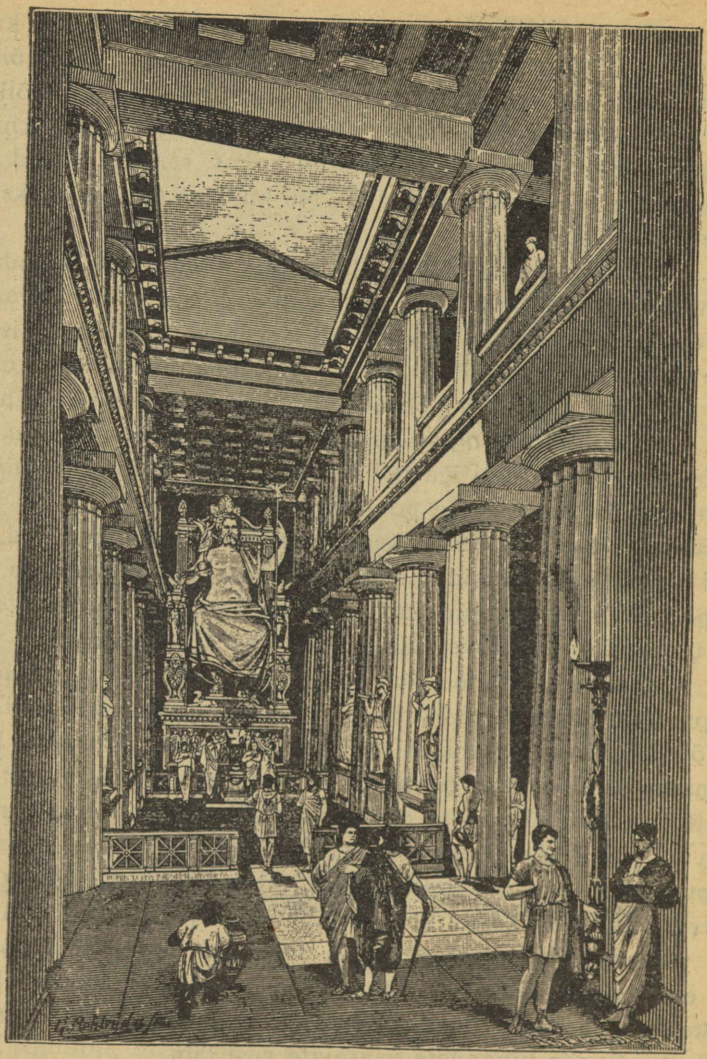

Tempel Olümpia linnakeses kuulsa Zeusi kujuga, mille loonud Feidias.

osavama ette lamama. Mängud lõppesid võidukihutamisega *hipodroomil*. Iga võistleja oli oma kaariku ette rakendanud neli hobust. Võistlushoos siin kihutavate kaarikute ja hobuste rägastikus lendas mõnigi kaarik ümber või komistas ja kukkus hobune, sageli oli kaarikujuhi elu mängus. Aga võitis see, kel endal jatkus külma verd ja hobustel kiirust. — Võistlusi korraldati ka luules, laulus ja pillimängus.

Võitja ei saanud mingit rahalist tasu, ta sai vaid õlipuuoksa, mille preester lõikas kullast noaga pühalt õlipuult templi kõrval. Aga võitja võttis selle vastu tänuga, tagasihoidlikult ja langetatud silmi. Ja seda enam teda austati. Kaaskodanikud tõstsid ta kätel vankrile, mille ette oli neli valget hobust rakendatud, ja sõidutasid ta kodulinna. Mõnikord olevat kodulinn lasknud ta sissesõiduks linna kaitsemüüri maha lõhkuda, sest milleks veel kaitsemüür, kui linnal on sääraseid kodanikke! Võitja ohverdas saadud õlipuuoksa kodulinna kaitsejumalusele ja tänulik kodulinn määras talle selle eest eluaegse tasuta ülalpidamise. Teatris anti talle tasuta aukoht. Laulikud sepitsesid temast värsse. Ta nime järgi nimetati olümpiaadi — nelja mängule järgnevat aastat. Temast valmistati sageli ka marmorkuju ja saadeti ülesseadmiseks Olümpia linnakesse.

Nii jumaldati tugevaid, osavaid ja targemaid, seepärast tekkis ja levis nii ilusaid kangelaslugusid, mida jutustati põlvest põlve. Ja kangelasi peeti ikka jumalate lasteks või vähimalt neile lähedasteks.

Kangelaslugusid.

63. **Heeraklese noorus.** Kui Heerakles alles kaheksakuise imikuna lamas mähkmeis oma ema voodi kõrval vasksele kilbile tehtud hällis, roomas ta juurde *kaks mürgist madu* ja tahtsid teda nõelata. Kui ehmunud lapsehoidja appi karjus, haaras imik osava käteliigutusega maod ja kägistas nad surnuks. Siitpeale aimati lapses suurt sangarit. Heerakles kasvaski jõudsasti,

õppis, sportis, ja varsti pidi ta otsustama, mida elus peale hakata. Kui ta kord *ristteel* selle üle järele mõtles, astus ta ette kaks noort naist. Üks neist oli värvitud, edev ja püüdis iseennast ja isegi oma varju silmitseda, aga Heeraklesele ta ütles: „Tule minuga, annan Sulle kõik rõõmud ja hoian sinust eemale kõik mured ja tööd. Seda suudan mina, ehk küll mu vaenlased mind Kõlvatuseks nimetavad". — Teine noor naine aga, nimega Voorus, ütles tagasihoidlikult: „Mul aga on sinu jaoks suuri ja raskeid töid ja ränki võitlusi, aga nendeta ei saa ju õige inimene elada". — Heerakles ei mõtelnud kaua, ta valis tee läbi tööde ja võitluste.

64. **Heeraklese vägiteod.** Heerakles astus Delfi oraakli soovitusel *Mükeena* linna kuninga teenistusse 12 aastaks; oma kuritahtliku peremehe ülesandel teostas ta siin 12 suurt vägitegu.

Sel ajal elanud soos hirmus üheksapäine *hüdra*, madu, kes hävitanud ümbruskonna elanike kariloomi ja surmanud kõik ettesattuva. Julge Heerakles astus temaga võitlusse. Kui aga Heerakles ühe ta peadest ära raius, kasvas kohe kaks uut pead asemele. Ent Heerakles leidis siingi abi! Ta haaras tuletuki ja kõrvetas maharaiutud pea aset, mispärast enam uut pead kasvada ei saanud. Aga üheksas pea olevat olnud surematu, selle mattis Heerakles ülestõstetud kalju alla. Aga hüdra sapis immutanud ta oma nooli, mistõttu need muutunud mürgiseks.

Musta mere kaldal olevat elanud sõjakad *amatsoonid*, naised, kes sundinud oma mehi koduseile töödele, ise aga kihutanud oma uhke kuninganna seltsis ümber, relvis ja ratsa, võitmatud ja vahvad. Siia saabus Heerakles Mükeena kuninga käsul, et kuninganna kullast ja kalliskividest vööd, Arese kingitust, ära tuua. Rängas heitluses võitis Heerakles amatsoonid ja sai soovitud vöö.

Väga kaugel, seal, kus päike õhtul loojub, elasid *hesperiidid*, õhtutütred, kelle aias kasvas imepuu, kuldsed õunad otsas. Siia saabus Heerakles, et oma peremehele kuldseid õunu tuua. Maailma serval kohtas ta *Atlast*, õhtutütarde isa, kes siin seisis,

taevavõlv õlgadel. Heerakles võttis taevavõlvi oma õlgadele ja Atlas muretses talle õunad. Kaugete sündmuste mälestuseks püstitanud Heerakles siin *Heeraklese sambad*, mida me nimetame Gibraltariks. Tarvilised kaljud saanud ta maa seest ja ühendanud nõnda Vahemere ja Atlandi ookeani.

Kõige raskem ülesanne Heeraklesele oli *Kerberose* väljatoomine põrgust. Aga oma peremehe käsul laskus ta siiski allmaailma sõbraliku Hermese saatel. Surnute hingedki hoidusid eemale nii vägevast mehest. Ta haaras tugeva käega Kerberose turjast kinni ja tõi ta kuninga ette. See aga palus teda hirmunult põrgukoer tagasi toimetada.

Nagu sageli suurte sangarite, nii lõppes ka Heeraklese elu kurvalt. Kord surmas ta oma mürgistatud noolega kuritahtliku kentauri. Hiljem tõmbas ta teadmatult endale ülle kentauri mürgistatud verega immutatud kuue. See kleepus keha külge ja põletas. Heerakles teadis, et ta peab nüüd surema. Ta laskis kanda end mäe otsa ja paigutada tuleriidale. Kui tuli üles lõõmas, laskus alla piksepilv ja viis kangelase Olümposele ta isa Zeusi juurde igavesele elule. See oli tasuks ta vägitööde eest.

65. **Teeseus.** Teeseus oli Ateena kuninga *Egeuse* poeg. Sel ajal oli Ateenat tabanud ränk õnnetus — teda oli võitnud Kreeta saare kuningas *Minos* ja sundinud saatma iga määratud aja tagant 7 noortmeest ja 7 neidu ateenlaste hulgast Kreeta saarele. Seal saarel oli suur ehitus — *Labürint* tuhandete ruumide ja keerdkäikudega, kus elas hirmus härg-inimene *Minotauros*, kelle söödaks olidki mõeldud noored ateenlased.

Kui nüüd Ateenas noorte ärasaatmise aeg saabus, puhkes seal suur kurtmine. Sellest liigutatud Teeseusel õnnestus oma isalt kaasasõitmiseks luba saada, sest noor kangelane lootis koletist hävitada. Ainult ta pidi isale tõotama, et õnneliku tagasipääsmise puhul laevale heiskab musta leinalipu asemele valge rõõmulipu.

Kreetale saabunud noored ateenlased saadeti Labürinti. Teeseus oli siiski mures, sest ta teadis, et Labürindist keegi tagasi-

teed ei leia. Seal pistis noor ja kena Minose tütar *Ariadne*, kes teda seni meeleldi oli silmitsenud, talle pihku niidikera. Selle otsa sõlmis Teeseus uksepiida külge ega lahkunud enam Ariadne niidist. Labürindis kohtas ta Minotaurost, kes hirmsasti röökides talle kallale sööstis. Ent Teeseus oli osavam, surmas metsalise ja tuli, tänu Ariadne niidile, hirmunud noorte ateenlastega Labürindist välja. Nad pöördusid tagasi laevale ja suundusid kodu poole, aga olid nii rõõmsad pääsmise üle, et unustasid musta leinalipu üles. Südamevaluga ootav Egeus nägi seda kaugelt lähenevat ja suutmata taluda oma armsa poja arvatavat kaotust, uputas end merre. Sellest ajast peale nimetati seda merd Egeuse mereks.

Teeseus tegi rahvale palju muudki head: hävitas mitmed kuulsad röövlid ja hulga koledaid kiskjaid.

Peale Teeseuse ja Heeraklese elas Kreekamaal veel palju teisigi kangelasi.

66. **Argosõitjad.** Üks Kreeka kuningas tahtnud oma poega ja tütart kurja võõrasema ässitusel Zeusile ohverdada. Laste härda palve peale saatnud Zeus Hermese öösel nende juurde, kes toonud lastele kuldse villaga jäära. Lapsed istunud selle jumaliku jäära selga ja lennanud kodunt ära. Jäär jõudnud lõppeks *Kolhisesse* Musta mere rannikul, kus kuningas ta jumalaile ohverdanud, aga ta kuldse naha — kuldvillaku — riputanud pühasse hiide suure tamme külge; seda valvama seadnud tuldsülitava lohe.

Selle *kuldvillaku äratoomiseks* ühinesid kõik kreeka vägimehed. Pallas-Ateena nõuandeil ehitasid nad laeva, millele nimeks panid *„Argo"*, ja sõitsid pikale mereteele *Jaasoni* juhtimisel. Kaasa sõitis ka imelaulik *Orfeus*, kelle kandlehelides vaikisid tuuled ja tormid ning uinusid lained, suured parved kalu ujusid laulu kuulates laevale järele. Ühise jõuga ja ränkade seikluste järel said argonaudid kuldvillaku kätte ja tõid Kreekamaale.

Peale tavaliste kangelaslugude on kreeklastel kaks pikka ja väga ilusat lugulaulu ehk *eepost* värssides. Nende suurte eeposte

autoriks peetakse pimedat lauluvanakest *Homerost*. Mõlemate eeposte sündmustik keerleb kreeklaste sõja ümber Trooja linna vastu.

67. **„Ilias" — Trooja sõja algus.** Trooja ehk *Iiliose* linn asetses Väike-Aasias. Seda valitses vana kuningas *Priamos*, kes olevat olnud väga rikas, omanud suuri veise- ja lambakarju, aidad olnud laeni viljast ja laod täis kulda ja kalliskive. Aga linna kaitsnud vägev müür, mille kalli tasu eest ehitanud jumalad ise: Poseidon kangutanud oma ahingiga mägedest kaljumürakaid lahti, aga Apollon võlunud need oma kandlemänguga paigale. Suurimaks rikkuseks ja kindlaimaks kaitseks pidas Priamos siiski oma lapsi, sest tal oli 50 poega. Tõsi küll, nende hulgas oli suuri kangelasi, nagu *Hektor*, aga siiski läks linn vastu hävingule, ja seda Priamose ilusaima poja *Parise* edevuse läbi.

Sel ajal peeti toredaid merejumalanna *Teetise pulmi*. Kõik inimesed ja jumalad olid pulma kutsutud, ainult mitte tülijumalanna. Solvunud tülijumalanna paiskas pulmaliste keskele kuldse õuna, millele oli kirjutatud: kõige ilusamale. Seda õuna nõudsid endale Heera, Pallas-Ateena ja Afrodiite. Naiste tüli seejuures läks nii ägedaks, et ettevaatlik Zeuski otsustada ei julgenud, vaid saatnud tülitsejad kõige ilusama mehe — Parise juurde. Heera pakkus Parisele soodsa otsuse puhul vägevust, Pallas-Ateena — tarkust, aga edev Paris lubas siiski tüliõuna Afrodiitele, sest see tõotas talle ilusaima naise. Aga tolle aja ilusaim naine *Helena* oli juba abielus Sparta kuninga *Menelaosega!* Hoolimatu Afrodiite täitis siiski oma lubaduse — aitas Parisel Helena ära võluda ja Troojasse tuua. See tegu ühendas kõik kreeklased kättemaksuvõitluseks Trooja vastu. Nad kogunesid üle terve maa ja suundusid Mükeena kuninga *Agamemnoni* juhtimisel laevadel Trooja poole. Kaasas oli ka kaval *Odüsseus*, Itaka saare kuningas. Vägevaim kõigist kreeklastest oli siiski noor *Ahhilleus*, keda ta ema, merejumalanna Teetis, oli kutsunud imikuna allilma jõe voogudesse. Sellega oli Ahhil-

leus haavamatu peale ühe *jalakanna*, kust ema teda sukeldades oli kinni hoidnud. Ja mõistetav oli ta jõudki, sest teda oli toidetud karuüdiga ja lõvi ning metskuldi maksaga.

68. **„Ilias" — Trooja sõja lõpp.** Kümme aastat kestis Trooja müüride ees hirmus võitlus, millest hasarti läinud jumaladki osa võtsid. Langesid paljud kangelased, nende hulgas ka vägev Ahhilleus, tabatuna Apolloni poolt jalakanda. Kuid sõda ei tahtnud lõppeda. Viimaks siiski tõi kreeklastele võidu Odüsseuse kavalus — *puuhobune*, aga kaasa aitasid ka end kõrkjasse peitnud sõdur ja merejumal Poseidon.

Kord hommikul nägid Trooja müürivahid, et kreeklaste laager põles ja nende laevastik oli merelt kadunud. Rõõmsad troojalased ruttasid linnast välja, aga leidsid laagriplatsil oma suureks imestuseks hiiglasliku puuhobuse. Kõrkjast tabatud, näiliselt ehmunud kreeka sõdur avaldas troojalastele, et see hobune tähendavat selle valdajaile võitu. Troojalased kahtlesid. Nende preester *Laokoon* hoiatas neid puuhobuse eest, ta viskas seda koguni oma odaga, aga seal ilmusid merest Poseidoni punaharjalised hiiglamaod ja kägistasid Laokooni koos ta kahe pojaga. See ime veenis troojalasi hobuse võlujõus. Hõisates vedasid nad hobuse linna, kuigi pidid selleks osa müüri lammutama. Linnas algas suur rõõmupidu, mis kestis hilisööni. Ei hoolitud midagi kuningatütrest ennustaja *Kassandra* hoiatustest. Kassandra oli alati tõtt ennustanud, kuid just sellepärast ei leidnudki ta usaldust, sest puhas tõde ei ole tõenäoline ega meeldi inimestele.

Öösel aga avanesid luugid hobuse kõhus, välja ilmus 30 hästirelvastatud meest. Nad võtsid enda alla müürilõhe, ja varsti sööstsidki sealt sisse laevadelt tasahilju tagasipöördunud kreeklased. Hirmsasti möllas kreeklaste 10 aastat käärinud viha. Hävitati ja tapeti kõik, ööpimeduses pääsis ainult vapper *Aeneas*, õlgadel jalutu isa ja käe kõrval väike poeg.

Nõnda sai Menelaos kätte oma Helena ja kreeklased pöördusid koduteele. Kõik nad jõudsid koju, ainult tark Odüsseus eksis veel 10 aastat meredel. Sellest jutustabki lugulaul „Odüsseia".

Laokoon. Kuulus kreeka marmorkuju.

69. **„Odüsseia“ — eksisõitude algus.** Algul oli Odüsseuse meresõit hästi edenenud. Ainult et *lotofaagide* saarelt oli ta pidanud oma mehed vägisi ära tooma, sest kui siin elavad lotofaagid merimeestele magusat lootost maitsta olid andnud, siis olid mehed oma kodu ja kõik mured kohe unustanud! Edasisõidul tabas aga Odüsseust rängem õnnetus.

Odüsseus ühes osa kaaslastega tuli maale *kükloopide saarel*. Siin elasid hiiglased — kükloobid ehk sõõrsilmad, kellede laubal ainult üks suur silm. Maaletulnud mehed astusid ühte kõrgesse kaljukoopasse. Siis aga ilmus koju ka koopaelanik ise — sõõrsilm *Polüfeemos*, Poseidoni poeg. Ta ajas sisse ka oma lambad ja kitsed ning veeretas siis koopasuu ette kaljumüraka. Silmanud võõraid, sõi ta neist kaks tükki kohe ära. Odüsseus mõistis, millise hädaohtliku vastasega tal tegu on, ja pakkus sõõrsilmale külakostiks kanget viina. „Kes sa oled?“ küsis sõõrsilm. — „Ei keegi,“ vastas Odüsseus. Viinarammetuses suikus Polüfeemos sügavasse unne. Kreeklased kasutasid hetke ja lõid sõõrsilmale terava tulise teiba ainsasse silma. Polüfeemos kargas valust röökides püsti. Teisedki kükloobid jooksid kisa peale kokku, aga kui Polüfeemos neile kinnitas, et Eikeegi talle haiget teinud, lõid nad käega ja läksid ära. Nüüd pääsis Odüsseus oma seltsilistega koopast välja, kinnitades endid tugevate oinaste kõhu all, sest pime sõõrsilm valvas uksel. Kuid õnnelikult laevale jõudnud Odüsseus ei läbenud kauem tundmatuks jääda ja hüüdis Polüfeemosele oma õige nime, et too teaks, kellega tal tegemist oli. Kuid Polüfeemos kurtis õnnetusest oma isale, merejumal Poseidonile, ja see otsustaski Odüsseust karistuseks tublisti vintsutada või koguni hävitada. Nii sõitiski Odüsseus vastu uutele seiklustele.

70. **„Odüsseia“ — mereseiklusi ja kojutulek.** Reisil sattusid kreeklased sõbraliku tuulejumala *Aiolose* saarele. Aiolos kostitas külalisi ja kinkis Odüsseusele pauna, kuhu olid suletud kõik vastakad tuuled, et pärituuled saaksid purjesid paisutada. Nüüdsest peale läks sõit väga õnnelikult, Odüsseus istus ööd ja

päevad tüüri juures. Juba paistis kodurand ja murelik Odüsseus arvas nüüd võivat pisut tukkuda. Laevamehed aga, uudishimust ja ahnusest aetud, otsustasid koti sisu uurida. Seetõttu pääsid jälle valla hirmsad tormid ja kandsid Odüsseuse kaugetele randadele.

Kord lähenes Odüsseus *sireenide* saarele. Ta teadis, et sireenid laulavad nii imekaunisti, et ükski, kes nende laulu kuuleb, ei suuda saarest mööduda, vaid hukkub karide otsa. Tark Odüsseus aga toppis oma merimeeste kõrvad vaha täis ja laskis ennast masti külge siduda. Sel teel möödus ta õnnelikult saarest ja kuulis pealegi sireenide laulu.

Ka kahe hirmsa koletise vahelt viis läbi Odüsseuse tee: kõrgeil kaljudel luuras kuuepäine *Skülla*, aga all kobrutas kohutav laevuõgiv *Harübdis*.

Aga lõppeks jõudis Odüsseus siiski koju. Siin ootas teda truu naine *Peneloope*, keda kiusasid kosilased. Peneloope olevat sunnitud olnud lubama ühega neist abielluda, aga mitte enne, kui ta pooleli oleva kanga valmis saab. Aga päeval kootu harutanud ta öösel jälle üles. Siis aga saabus Odüsseus, hävitas kosilased ja jatkas oma naise kõrval oma endist õnnelikku elu.

Kõigis neis lugudes kajastub muinaskreeklaste elu ja võitlus, ainult et siin tõde on põlvest põlve läbi põimunud luulega. Kuidas elati aga Kreekamaal täpsete ajalooliste andmete järgi? Muidugi erinevalt eri linnriikides.

Sparta.

71. **Sparta loodus ja rahvastik.** Sparta linnriik asetses Lakoonia maakonnas, kus kõrgete mäeahelike vahelisel lagendikul voolas *Eurotase* jõgi, kaldail laiad pilliroopuhmad. Siin lagendikul oli hea maapind põlluharimiseks, laialdased luhad ja kauged mäenõlvakud pakkusid küllaldast toitu karjadele; mägedes kohavad lehtpuumetsad võimaldasid saaki ka jahimehele. —

Kogu selle maa siin oli kunagi vallutanud viimse kreeklaste lainena sissetungiv *doorlaste suguharu*. Vallutajad olid ise asunud peamiselt Spartasse elama, aga endised elanikud olid muudetud kas helootideks või perioikideks.

Helootideks ehk orjadeks olid kuulutatud peamiselt need elanikud, kes olid asunud viljarikkal lagendikul. Maa oli kuulutatud vallutajate omaks, jagatud nende vahel mõisadeks, aga kõik töö seal pidid tegema heloodid, andes kindlaksmääratud osa oma tööviljast vallutajaile. Heloodid ei tohtinud lahkuda loata mõisa piiridest, omada relvi ega laulda vabaduslaulu. Küll aga pidid nad saatma oma peremehi relvakandjaina ja teenima galeeridel sõudjaina. Et neid kohe ära tunneks, selleks pidid nad riietuma lambanahast mantlisse ja kandma koeranahast mütsi. — Loomulikult ei jäänud heloodid sellega rahule, vaid ootasid juhust vabanemiseks.

Perioikideks olid kuulutatud need elanikud, kes asusid kaugemail ja halvemail mägismaa aladel või kes tegelesid käsitööliste ja kaupmeestena rannikulinnades. Sest halvemaid ja kaugemaid maid vallutajad hästi ei tahtnud ja linnadesse nad ei asunud. Perioigid pidid makse maksma ja sõja korral appi tulema.

Ja võitjad ise? — Neid nimetame harilikult lihtsalt *spartalasteks*. Neid oli V sajandil e. Kr. ainult 10 000 inimest. Samal ajal aga oli perioike 60 000 ja heloote koguni 160 000! Niisiis iga spartalase kohta umbes 22 alistatut! Millise jõuga suutsid spartalased neid tööle ja sõnakuulmisele sundida?

72. **Spartalased.** Spartalaste jõud peitus nende tugevas kehas ja karges vaimus. Nad jäid ka siin jõukas Lakoonias niisama lihtsaiks ja vähenõudlikeks nagu rändamise ajal Põhjamailt siia. Nad jäid isegi endist viisi kokku elama, peamiselt Sparta linna, mis ei olnud muud kui suur, viiest sõjalaagrist koosnev küla, ilma müürita, sest „müüriks olid tugevad elanikud". Spartalased ei tegelnud tööga, vaid olid elukutselised sõdurid. Kõik *mehed 20-ndast kuni 60-nda eluaastani* kuulusid sõjaväkke ja veetsid enamiku ajast *laagris* harjutades või sportides. Iga 15 meest

moodustasid omaette *telkkonna-laudkonna.* Kõik riietusid lihtsalt ja sõjamehelikult. Tähtsaimaks toiduks oli must *veresupp,* millesse oli poetatud ka sealiha ja leiba, aga eriti tublisti soola. Veini joodi vähe, purjujoomine sobis vaid orjale.

Igal sõjamehel pidi ka oma kodu ja perekond olema, poissmeheks jäämine oli häbiasi või koguni keelatud. Perekonnas pidi olema ka lapsi, lasteta abielu lahutati. Naine oli, nagu meeski, karastatud ja terve, seetõttu ka ilus, temal peamiselt lasuski kodune majapidamise juhtimine. Ta ei nutnud meeste sõtta minnes, vaid punus vapramaile pärjad pähe ja hurjutas hüüetega aremaid. Sõda oli üldse spartalastele nagu pidu, rahu aga nagu äripäev.

Sparta tütarlaps sportimas.

Et säärase lihtsa ja karmi eluga säilitada üleolekut alistatuist, selleks tuli austada vanu kombeid ja seadusi. Nende seaduste autoriks pidasid spartalased legendaarset *Lükurgost.* Need seadused ja kombed keelasid võõrastega läbikäimise ja nendega abiellumise, et sellega vältida halbu mõjusid ja säilitada rassi puhtust. Samal põhjusel olid ka välisreisid keelatud. Et väl-

maiste toredusesemete ostmist tülikaks teha, lasti käibele ainult raudraha. Seda raha võõrad meeleldi ei tahtnud, sest see oli odav ja raske: 600 margast sai juba kahehobuse koorma. Et säilitada karget ja lihtsat põhjamaist kodu, selleks tuli majagi võimalikult ainult kirve ja saega ehitada. Käsitöö ja kauplemine oli igale vabale spartalasele kõvasti keelatud. Spartalased moodustasid linnriigi kõrgema kihi, *aadli* ehk *aristokraatia*, neile sobis vaid mõisapidamine, kus töö tegid heloodid. Nii mõisa kui ka tarvilised heloodid sai spartalane valitsuselt „põliseks tarvitamiseks".

73. **Sparta valitsemine.** Spartat valitses *kaks kuningat*, kelle amet oli pärandatav poegadele. Kuningad juhtisid sõjalaagrit, sõjakäiku, lahendasid tülisid, ohverdasid jumalaile. Selle vastutusrikka tegevuse eest said nad ka siis suure austuse osaliseks: söögilauas võisid võtta kaks portsjonit; kõik ohvriloomade nahad ja suur osa sõjasaagist kuulus neile. Kuningaid oli kaks seepärast, et nad vastastikku teineteist valvaksid ja sellega väärsamme õigeaegselt väldiksid. Valveks seaduste täitmise üle oli ka tolleaegne politsei — *5 efoori;* isegi kuningad olid nende nii salajase kui ka avaliku kontrolli all. Kuningad ei saanudki harilikult päris omapead toimida, sest nende kõrval seisis *vanameeste nõukogu* ehk *geruusia*, millesse kuulus 28 üle 60 aasta vanakest. Kuid ka vanameeste nõukogu otsus ei jõustunud enne, kui igakuine *sõjaväe koosolek* („rahvakoosolek") selle kohta oma „ei või jaa" oli ütelnud. Sõjaväe koosolekuist võisid kõik üle 30-aastased mehed osa võtta. Need mehed esindasid ka kogu maad, sest igaühel neist oli oma perekond ja riigi poolt antud mõis ning heloodid.

Et riigi poolt antavaid mõisu ei tohtinud jagada ega ühendada, siis tuli varsti rahvaarvu kasvamisega spartalastel maast puudus. Nüüd vallutati uusi maid juurde. Spartalased tungisid üle *Taügetose* mäeaheliku ja alistasid rängkades võitlustes *Messeenia viljarikka maakonna*. Nii kasvas Sparta üha vägevamaks ja varsti ühendas ta enamiku poolsaare linnriikidest *Peloponne-*

sose liiduks. Loomulikult kuulus selles liidus Spartale ülevõim ehk *hegemoonia.* See liit püüdis kõikjal aadli võimu säilitada ja heloti de mässe vältida.

Nii tugevaks paisus väike Sparta salk. Et see ka põlvest põlve nii jääks, selleks hoolitseti kasvatuse eest.

Sparta ja Peloponnesose liit.

74. **Kasvatus.** Nõrgad lapsed hukati kohe pärast sündimist, visati vanameeste otsusel Taügetose kuristikku, sest nad ei suudaks seda elu niikuinii elada! Ellujäetud noored kasvasid ainult kuni 7-nda eluaastani kodus ema hoole all, siis aga tulid *noorte laagrisse* Eurotase orus. Siin kasvasid nad edasijõudnute juhtimisel, käisid kergelt riides, palja jalu ja palja päi, magasid telkides oma käega jõest kitkutud kõrkjal. Nad harjutasid kõike

sõjas tarvilist ja karastasid oma keha. Siin joosti, hüpati, maadeldi, visati odaga märki ja kaugust, veheldi, võimeldi, ujuti. Eriliseks lõbuks oli jahileminek. Kunstidest õpiti ainult sõjatantsu flöödi saatel. Ei puudunud ka oma „eksam": üks kord igal aastal pekseti neid Artemise templis alasti kehale vitstega; kes karjus või oigas, sai laituse osaliseks. — Kõige selle juures pidid noored õppima vähe sööma ja jooma, taluma nälga ja janu.

Sageli kogunesid vanadki noorte tegevust vaatama, neid kiitma ja julgustama. Noor spartalane omalt poolt suhtus suure austusega kõigisse vanemaisse inimestesse, ta tervitas neid kõiki, ainult vanapoisse mitte. Öeldi: ainult Spartas on hea vanaks saada! Küsimustele pidi noor spartalane vastama kiiresti, lühidalt ja tabavalt; säärast vastust nimetame tänapäevalgi *„lakoonililiseks"* vastuseks. Halvasti vastajale torgati harilikult nõelaga pöidlasse haav.

Ka tütarlapsed sportisid rohkesti, jooksid, ujusid, viskasid oda ja hüppasid, muidugi oma jõu kohaselt. Nii kujunes tütarlapsest välja tugev, sale ja ilus Sparta naine.

Spartalased rõhutasid niisiis rohkem kehalist kasvatust, vaimuharidus jäeti tagaplaanile. Ateenas rõhutati näiteks peamiselt vaimuharidust; ateenlaste vaimuharidus sai mujalgi eeskujuks, ainult mitte Spartas. Kui kord ateenlane spartalasi pilkas, et need on ainsad, kes pole Ateenast midagi head omandanud, sai ta lakoonilise vastuse: „Oleme ka ainukesed, kes pole teilt midagi halba õppinud".

Ateena.

75. **Loodus ja rahvastik.** Ateena linnriigi alla kuuluv *Atika* maakond oli pinnalt märksa halvem kui spartalaste Lakoonia. Ainult osa Atikast võimaldas edukat põllundust, aga enamikus oli maa kivise pinnasega ja niisutamiseks polnud siin küllal-

dasi sademeid ega korralikku jõgegi. Siia asunud *joonlaste suguharust* kreeklased said ainult paremal maal tegutseda *põllundusega*, muidu aga olid nad sunnitud ka *karjandusele* või *aiandusele*, kasvatades erilise armastusega õlipuud ja viinamarja. Elamiseks ebasoodsale pinnasele aga seltsis laevanduseks äärmiselt soodus lahe- ja sadamarikas randjoon, silmapiiril rohkete saartega, mis julgustasid väljasõiduks. Ka Ateena linna kohal oli üks paremaid sadamaid, see saigi ateenlastele aknaks ja ukseks. Ateenlane suunduski merele, algul kalale, siis ka kodumaa napile viljale võõrsilt lisa otsima. Ühes viljaga aga tuli muugi tooraine: vill, metall, nahad jm. Ateenlased töötasid selle ümber väärtuslikeks kaubaartikleiks. Kuulsaks sai ka *Atika keraamika — savivaasid*. Savi leidus siin rohkesti.

Ateenlastel oli ka orje, saadud võitlustes või ostu teel, kuid kaugeltki mitte niipalju kui Spartas; neid võis olla siin umbes üks iga vaba ateenlase kohta. *Orjade vähesus* ja nende pehme kohtlemine mõjusid kaasa, et orjad ei moodustanud siin mingit ohtu ega mõjustanud riigielu. Ainult et siin orja tööst kaugeltki ei piisanud ja seepärast ka vaba ateenlane töötama pidi. Iga lapsevanem püüdis oma lapsele mingi käsitöö kätte õpetada, ja lapsed pidasid auasjaks selle eest oma vanemaid vanaduses toita. Ateenlane ei tarvitsenud olla valvel orjade eest ega valmis võitluseks, ega omama vastavat kehalist treeningut, nad võisid elada mugavasti ja perekondade kaupa. Aga ateenlane pidi paratamatult oskama midagi, mis teda toitis, oskama teiste inimestega läbi käia, osta, müüa, arvutada, lugeda, kirjutada. Seda kõike püütigi õpetada noorele ateenlasele, kuid ei unustatud siinjuures ka keha arendamist spordi ja võimlemisega. See oligi kuulus „kooskõla keha ja vaimu vahel“ — *harmooniline kasvatus*.

Vastandina spartalastele oli iga vaba ateenlane oma maa ja vara piiramatu omanik, võis seda suurendada ja müüa, iseseisvalt oma perekonna tulevikku kindlustada. Seetõttu kasvaski mõne varandus ja sellega ka võim. Oli tekkinud võimas ja rikas

aadel ehk *aristokraatia*, nende kõrval *deemos*, vaesemad ateenlased. Riigijuhtimine oli esialgu ainult aadli käes.

76. **Ateena aristokraatlik vabariik.** Vanimal ajal oli Ateena olnud kuningriik (legendaarsed kuningad Egeus ja Teeseus!). Aga riigi suurenemisega, rahvaarvu kasvamisega ja elu keerulisemaks muutumisega valiti võimsa aadli poolt kuningale appi *arhonte*, keda hiljem oli kokku 9. Nende ajutiseks valitud arhontide kõrval eluaegse ja päritava kuninga amet kaduski. Nii tekkis vabariik, mida juhtis aadel arhontide läbi. Väljateeninud arhondid moodustasid nõuandva ja kohutmõistva kogu, mida nimetati *areopaagiks* („Arese küngas"), sest see käis koos sõjajumal Aresele pühendatud künkal.

Aadel oli rikas, kuid ei olnud deemose vastu kaugeltki alati õiglane. Aadlile kuulusid kõik paremad põllu- ja karjamaad, palju laevu ja ärisid. Vaene talupoeg aga oma kivisel põllulapikesel võis sattuda esimesel ikaldusaastal või mõne õnnetuse läbi suurtesse raskustesse ja oli sunnitud aadlilt laenama. Sel puhul aga püstitati ta maa peale kivitulp, millele oli märgitud võlasumma tasumise tähtaeg. Kuid tasumiseks ei olnud talupojal kerge raha saada, sest aadel oli hakanud odavasti vilja müüma, kuna tal oli hea maa ja töö tegid orjad; pealegi toodi laevade kaupa odavat võõrast vilja sisse. Kui aga talupoeg oma võlga ei tasunud, võis aadlik talupoja maa ära võtta ja teda ennastki *võlaorjaks* kuulutada. Ka kohus ei aidanud, sest kohut mõistsid aadlikud, kes võisid olevaid suulisi seadusi oma kasuks tõlgitseda. Deemos nõudis seaduste kirjapanemist. Seda tehti, aga arhont *Drakoni* poolt üleskirjutatud seadused osutusid nii rangeiks, et neid kutsuti *„verega kirjutatud seadusteks"*.

Deemose nurin ei lõppenud. Nurisesid väikepõllupidajad, käsitöölised, isegi jõukamad kaupmehed. Aadel oli sunnitud teostama uuendusi — reforme.

77. **Soloni reformid.** Uuenduste läbiviimine tehti ülesandeks arhondiks valitud Solonile, keda peeti üheks „seitsmest maailmatargast". Solonil olidki laialdased teadmised, ta oli kaup-

mehena palju reisinud, rahvaid ja seadusi tundma õppinud. Ta oli heatahtlik nii aadli kui ka deemose vastu, kuulas ära mõlemate hädad ja püüdis neid lepitada.

Solon vähendas väikemaadel lasuvaid võlgu, keelas edaspidise võlaorjuse ja vabastas senised võlaorjad, võlatulbad lükati põldudel ümber. Deemose käredast nõudmisest hoolimata jäeti aadli suurmaad jagamata.

Et riiki paremini juhtida, korraldas Solon ümber ka valitsemise. Ta jagas rahva sissetuleku alusel *nelja klassi*. *Esimesse klassi* pidid kuuluma kõige rikkamad, kelledel lasus kohustus riigile sõjalaevu ehitada, — see-eest valiti ainult nende keskelt *arhonte*. *Teise klassi* kuulusid pisut vaesemad, kes pidid sõja korral andma relvastatud ratsanikke, — see-eest valitigi peamiselt nende hulgast nüüd loodud *riiginõukogu* liikmed. *Kolmas klass* pidi sõja korral andma raskesti relvastatud jalamehi. *Neljandasse klassi* kuulusid kõige vaesemad, kes pidid sõja korral astuma sõdureiks või madruseiks, aga relvad anti neile riigi poolt. See-eest oli neil õigus ainult *rahvakoosolekust* osa võtta koos kõigi teistega.

Soloni seadused olid värssidena puutahvleile kirjutatud ja linnas üles riputatud.

Siitpeale juhtisid niisiis riiki arhondid, areopaag, riiginõukogu ja rahvakoosolek. Kui enne võim oli tähtsa päritoluga aadlil, siis nüüd pääsid riiki juhtima kõik rikkad, ka need rikkad, kes olid tõusnud deemose ridadest. Öeldi: raha teeb mehe. Aga vaese inimese hädad jäid siiski lahendamata — ja see asjaolu võimaldaski türanni tekkimist.

78. **Peisistratos ja türannia.** Vaesemate rahulolematus võimaldas rikkal ja osaval *Peisistratosel* nende poolehoidu võita. Peisistratos ohverdas ka palju vaesemate heaks, jagas neile kingitusi, esinedes kõnedega nende kaitseks, ja varsti nägi deemos temas oma tõsist sõpra. Peisistratos moodustas endale ihukaitseväe deemose üldisel toetusel ja kihutas kogu Ateena valitsuse laiali, niihästi arhondid, areopaagi kui ka riiginõukogu. Ta

otsustas üksi paremini valitseda. Nii sai tast ainuvalitseja ehk türann. Aga oma vastased rikaste keskelt ta kas hävitas või saatis maalt välja.

Peisistratos püüdis kõiki kultuurihüvesid lasta ka kogu rahvale osaks saada. Ta laskis ehitada veevärgi, et linn puhast vett saaks. Ta ehitas jumalaile suuri *templeid*, korraldas hiilgavaid rongkäike ja pidusid, laskis ette kanda *esimesed näidendid* ja pani sellega aluse teatrile. Suured eeposed *„Ilias"* ja *„Odüsseia"* kirjutati üles, et igaüks neid ka ise lugeda saaks. Kunstnikud pidid linna kaunistama, kirjanikud said oma tööks toetust. — Rikkailt konfiskeeritud rahaga ehitati laevu, vallutati *uusi asumaid*. Sõlmiti liite teiste linnriikidega, Ateenasse hakkas voolama kaupu ja tellimisi. Tekkis uusi töökode ja ärisid. Kõikidele püüti leida tegevust kas linnas, asumaal või Atika põllul; ka jagati vaesemaile talunikele toetust.

Pärast Peisistratose surma tulid võimule halvad türannid — hirmuvalitsejad; viimse neist — *Hippiase* — kihutas rahvas minema ja otsustas mitte iial enam türanniat taluda (510 a. e. Kr.).

79. **Kleisthenes ja demokraatlik vabariik.** Kleisthenes saigi ülesande riigivõimu uuesti korraldada. Ta püüdis kõigepealt vältida türannia kordumist ja et deemosel ei oleks põhjust nurinaks.

Türannia vältimiseks seadis Kleisthenes sisse *ostrakismi* ehk *killukohtu:* aastas korra võisid ateenlased rahvakoosolekul kirjutada savikillule (ostrakon) selle kodaniku nime, kes nende arvates on kahjulik riigile. Need savikillud võeti kokku ja loendati; kui neid oli vähimalt 6000, siis pidi see isik, kelle nime esines savikildudel kõige rohkem, lahkuma 10 aastaks kodumaalt.

Kuigi Kleisthenes oli ise aadlik, arvas ta, et tüli deemosega saab kõige paremini lahendada siis, kui deemoski hakkab rohkem osa võtma riigi valitsemisest. Nii tekkis Ateena *demokraatlik vabariik.*

Demokraatlikus Ateenas kujunes tähtsaimaks otsustajaks *rahvakoosolek* kõigist meeskodanikest üle 20-nda eluaasta. Ette-

Kreeka sõdurite võitlus amatsoonidega. Vaasimaal.

paneku-kõnega koosolekul võis esineda iga ateenlane; häid esinejaid nimetati *demagoogideks* (rahvajuhid). Pikemaid vaidlusi ja arutlusi pidas *riiginõukogu*, aga siiagi pääsid kõik loosi läbi. Samuti loosi läbi valiti *kohtunikud*. Rahvas valis isegi sõjaväejuhid — *10 strateegi*, kes juhtisid väge järgemööda, igaüks ühe päeva. Seega muutus Ateena riik juhitavaks kogu rahva poolt.

Kreeka-Pärsia sõjad.

80. **Sõja algus.** Üha laienev Pärsia maailmariik alistas ka rikkad kreeka asulinnad Väike-Aasia rannikul. Kuningas *Dareios* tungis koguni üle Bosporuse väina Euroopasse, et *sküüte* Musta mere steppides alistada. Kuid sküüdid ei võtnud lahingut vastu, tõmbusid lõputuisse steppidesse; jälgimine kurnas ja näljutas aga pärsia sõdureid, mispärast sõjavägi tõmbuski tagasi midagi saavutamata. See ebaõnnestunud sõjakäik õõnestas lugupidamist Dareiose vastu, ja kui nüüd veel sõjakulude katteks makse suu-

rendati, siis olid vabadusega harjunud kreeka asulinnad mässuks küpsed. Öeldi: Kyros oli isaks, aga Dareios on vaid sahkerdaja.

Üks suuremaid ja rikkamaid kreeka Väike-Aasia asulinnu oli *Mileetos*. Siinsed joonlastest asunikud raputasid esimestena endalt Pärsia ikke ja palusid vabadusvõitluseks abi ka ema-

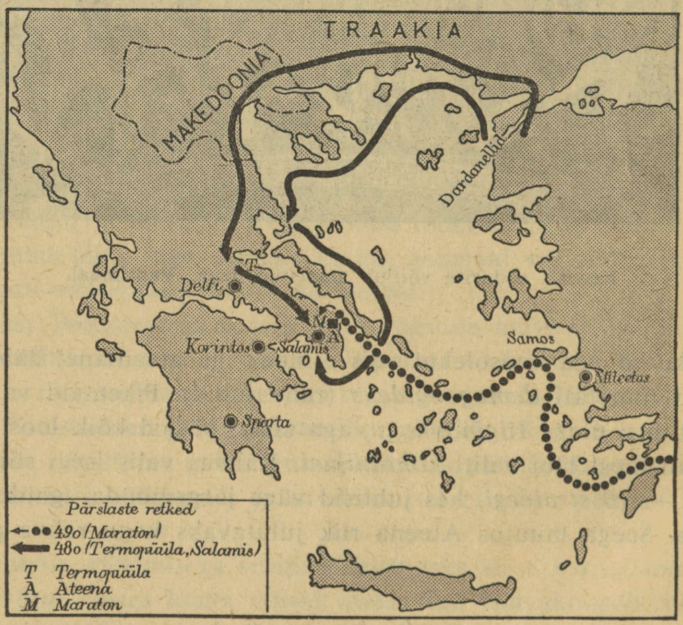

Kreeka-Pärsia sõda.

maalt. Ateenast saadetigi suguvendadele toeks 20 galeeri. Kuid sellest hoolimata ei suudetud Pärsia ülevõimule vastu panna ja Dareios alistas Mileetose uuesti. Aga nüüd otsustas ärapahandatud Dareios ka Kreekamaa vallutada ja ateenlasi mässuliste abistamise eest karistada. Räägitakse, et teener pidanud söögilauda istunud Dareiosele iga päev kordama: „Isand, pea meeles ateenlasi!" Ja nii saatiski Dareios Kreeka linnadesse oma saadi-

kud, kes olid nõudnud alistumise märgiks „mulda ja vett". Hirmunud linnad andsidki kohati nõutava, aga ateenlased olevat nii pahandanud, et visanud saadikud kaevu, üteldes: „Sealt leiate ise mulda ja vett!"

Suur Pärsia sõjavägi asus teele ja vallutas Traakia ning Makedoonia kuni Kreekani. Aga siis läks ka suur Pärsia laevastik teele, suundudes Ateena poole.

81. **Maratoni lahing a. 490 e. Kr.** Pärslased maabusid Ateena lähedal Maratoni küla juures. Nende teejuhiks oli Ateenast minema kihutatud türann, reetlik *Hippias*. Pärslaste sõjaväe hulgas oli rohkesti vibukütte ja piigimehi, oma uhkust — ratsaväge — ei olnud saadud suurel arvul laevadel kaasa võtta.

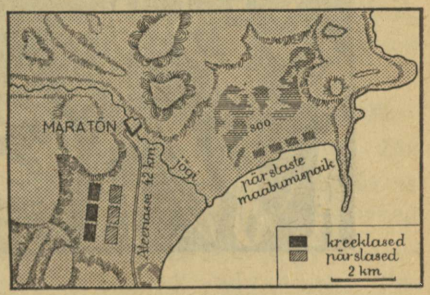

Maratoni lahing.

Et mitte oma maad rüüstata lasta, ei jäänud ateenlased linna müüride varju, vaid ruttasid vaenlastele vastu. Ateenlasi võis olla 900 raskesti relvastatud sõdurit ja vahest teine niipalju kergesti relvastatuid. Oli saadetud ka abi järele Spartasse, kuid spartalased ei tohtinud kombekohaselt enne täiskuu taevasse ilmumist sõjakäigule asuda. Ateenlased valmistusid võitluseks; pärslaste suuremale sõjalisele vilumusele oli neil vastu seada ainult see, et nad võitlesid oma isamaa ja vabaduse eest.

Ateenlaste sõjaväe eesotsas oli järgemööda 10 strateegi, saatuslikul lahingupäeval juhtis neist tark *Miltiades*. Tal oli ennegi pärslastega tegemist olnud ja ta teadis, et pärslased ründavad meeleldi vaid ratsa, muidu aga eelistavad võitlust kaugema maa tagant noolte ja viskodadega. Sellepärast, kui pärslased lähenema hakkasid, andis Miltiades käsu kiiresti vastu liikuda. Pärs-

lased lasksid nooltega ja pildusid viskodadega, aga need põrkasid tagasi edasitormavate kreeklaste vaskseist kiivreist, raudsärkidest ja libedaist kilpidest. Nii jõudsidki ateenlased tihedas rivis pärslaste juurde ja algasid paljaste mõõkadega käsitsivõitlust. Siin andsid end tunda kreeklaste sportlik treening, jõud, osavus ja viimisteldud relvad. Sellele hoole polnud pärslastel midagi vastu panna ja nad pöördusid põgenema, neist langes 6400, ülejäänud pääsid laevadele. Kreeklased olid võitnud.

Kreeka sõdureid.

Sõjavägi teadis, missuguse hirmu ja murega naised ja vanurid Ateenas võitluse käigu kohta teadet ootavad. Kuigi kõik olid surmani väsinud, leidus siiski mees, kes enda peale võttis võidusõnumi kohe linna viia. Ta jooksis ära selle 42-kilomeetrise Maratoni-tee, jõudis linnas aga ainult hüüda: „Meie võitsime!" ja langes surnult maha tänavale.

Alles pärast lahingut saabusid ka spartalased. Nad ei jätnud lahinguvälja vaatamata ega ateenlasi kiitmata ja lahkusid siis jälle. Aga lahinguväljale püstitati mälestussambad Miltiadesele ja 192 langenud sõdurile. Praegugi märgib seda kohta küngas.

82. **Ettevalmistusi sõja jatkamiseks. Xerxes ja Themistokles.** Pärast Dareiose surma jatkas tema poolt algatatud sõjaettevalmistusi ta poeg *Xerxes*. Kõigist alluvaist maadest voolas kokku

sõjaväge, kõigilt rannikuilt laevu. Levisid mitmesugused kuuldused Pärsia sõjaväe kohta. Nii räägiti, et seda väge olevat nii palju olnud, et selle loendamiseks lastud 10 000 sõdurit võimalikult tihedasti kokku seista, siis tõmmatud nende ümber aedtara. Sel teel saadud „mõõduriist" kümne tuhande mehe jaoks; sellest lastud kogu sõjavägi läbi käia ja saadud teada, mitu korda kümme tuhat meest oli. Räägiti ka, et üle Dardanellide väina tõmmatud pontoonsild; kui aga tormine meri selle ära lõhkunud, siis antud Xerxese käsul merele vitsa. Uuesti ehitatud silda mööda marssinud sõjaväge 7 ööpäeva, siis alles jõudnud kõik üle. Nii liikus sõjavägi Kreeka suunas, kõigist rahvusist — indud, araablased, meedlased, juudid —, kaasas toiduvoorid ja karjad tapaloomi.

Paljud ateenlased pidasid pärast Maratoni lahingut sõda Pärsiaga lõpetatuks. Mitte aga andekas ja tark *Themistokles*, kes aimas, et rängem võitlus on alles ees. Juba aegsasti püüdis ta veenda ateenlasi sõja ettevalmistuseks. See õnnestuski tal, tänu hiilgavale kõneandele ja mõistuse sügavusele. Ta juhtis ateenlaste tähelepanu sellele, et pärslased peavad ründamiseks ületama mere. Et kreeklased maal Pärsia ülevõimu vastu seista ei jõua, siis peavad nad püüdma merd enda alla võtta ja häda korral isegi merele põgenema. Arvestades Themistoklese mõtteid lastigi ehitada sada uut galeeri, mis olid varustatud kolme pealistikku rea aerudega külgedel ja raudse rünnakuteravikuga vööri küljes. Themistoklese mõtteid toetasid eriti Ateena kaupmehed ja käsitöölised, kes mõistsid meretee tähtsust kiiresti areneva tööstuse ja kaubanduse jaoks.

83. **Termopüüla lahing a. 480 e. Kr. Leonidas.** Pärsia hiiglavägi jõudis kohani, kus kaljumägede ülepääsmatu ahelik ulatus mererannale nii lähedale, et kohati ainult üks vanker läbi pääsis. See oli Termopüüla kitsastee. Siin seisid vastas kreeklased Sparta kuninga *Leonidase* juhtimisel. Kreeklasi oli aga võrreldes pärslastega nii vähe, et Xerxes kreeklastelt relvade äraandmist nõudis. Aga ta sai lakoonilise vastuse: „Tule ja võta!"

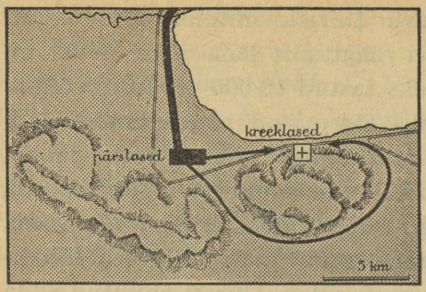

Termopüüla lahing.

Siis pärslased ähvardasid: „Meid on nii palju, et katame nooltega päikese!" — „Varjus parem võidelda!" vastasid kreeklased.

Algas võitlus, pärslased ei pääsnud edasi. Vihane Xerxes käskis oma mehi piitsahoopidega tagant kihutada, kuid edu ei tulnud.

Aga siis leidus reetja. See juhtis osa Pärsia sõjaväest kitsast salajast mäekuru pidi kreeklaste tagalasse. Nüüd saatis Leonidas kiiresti enamiku oma sõdureist ära, ise aga otsustas väikese ustava salgakesega kaitsta kitsasteed lõpuni. Ja seal nad langesidki seda kaitstes. Sealsamas on neile püstitatud hiljem ausammas, mille pealkiri on:

Rändaja, rutta sa Sparta ja kuuluta kõigile nõnda:
Kohustust täites isamaa vastu surime võideldes siin.

Pärslaste kolonnid, tunginud läbi Termopüüla, valgusid mööda Kesk-Kreekamaad laiali, röövides ja hävitades, tungisid sisse ka Atikasse ja lähenesid Ateenale. Siin aga leidsid suure imestusega, et Ateena oli — tühi!

84. **Salamise merelahing a. 480 e. Kr.** Ateenlased olid osalt põgenenud Peloponnesose poolsaarele, kus koos spartalaste ja teiste liitlastega ehitasid kiiresti Korintose maakitsusele kaitsevalli. Enamikus aga olid ateenlased siiski oma perekonnad linna lähedal asetsevale *Salamise* saarele saatnud ning ise saare kaitseks laevadele asunud. Siia Salamise väina kogunes kogu Kreeka liitunud laevastik. Kui aga nüüd Ateenast tuli ja leegid loitma hakkasid ja linn suitsupilve mattus, siis oli see nii masendav, et enamik väejuhte Salamist maha tahtis jätta, et koos laevastikuga teiste juurde Korintose maakitsuse varju tõmbuda. Kuid *Themistokles* pidas kitsast ja madalat Salamise väina siiski sood-

saks kaitsekohaks. Et takistada tagasitõmbumist, saatis ta oma orja Xerxese juurde, kes ta nimel teatas, et kreeklased on omavahel tülis ja tahavad põgeneda. Selle takistamiseks tuleks Salamise väin sulgeda, sest siit saaks nad hästi kätte ja hävitada. Themistoklese kavalus õnnestus, Xerxes sulges öösel väina ja kreeklased olid sunnitud lahingu vastu võtma. Kuigi kreeklastel oli poole väiksem laevastik, algasid nad hommikul julgesti rünnakut. Ja selgus kohe Themistoklese ettenägelikkus: kitsas Salamise väin oli võitluseks väga soodus madalikega tuttavaile kreeklastele ja nende väiksemaile ja kiiremaile laevadele, aga pärslaste suured lahingulaevad jooksid vastamisi ja sattusid madalikele. Õhtuks selgus kreeklaste võit. Xerxes, kes kuldsel troonil rannikumäel koos oma kirjutajatega olevat lahingu käiku jälginud, et kangelasi üles märkida, olevat nüüd kiiresti põgenenud. Ka kogu Pärsia laevastik tõmbus tagasi.

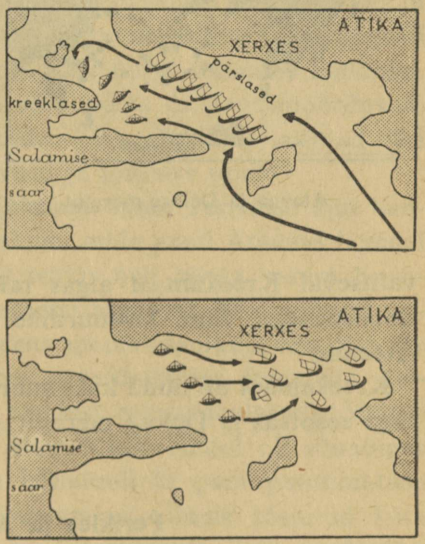

Salamise merelahing.

Julgust saanud kreeklased võitsid järgmisel aastal pärslasi juba nii merel kui ka maal. Kuid võitlus ei olnud siiski veel lõppenud.

85. **Delose mereliit Ateena juhtimisel.** Et paremini ühist vaenlast tõrjuda ja temast merd puhastada, asutasid Kreeka linnriigid, peamiselt need, mis asetsesid Egeuse mere ääres, omavahelise mereliidu, mille keskuseks sai *Delose saar*. Liidu liikmes-

Ateena ja Delose mereliit.

riigid kohustusid sõjalaevu ehitama ja neid meeskondadega varustama või selleks raha andma. Liidu kassa oli Delose saarel Apolloni templis; siin saarel peeti ka liidu juhatuse koosolekuid. Juhatuses oli aga Ateenal kaaluvaim sõna ütelda, tema käes oli ka kogu laevastiku juhtimine. Pärslased tõrjuti ühise jõuga välja nii maalt kui ka merelt. Meresid valitseval Kreekamaal algas rahu saabumisega ja läbikäimise tihenemisega suur kultuuriline tõus, eriti kiiresti rikastuvas Ateenas.

Kreekamaal oli nüüd kaks suurt liitu: Peloponnesose liit Spartaga eesotsas ja Delose mereliit Ateenaga eesotsas.

Perikles ja Ateena tõus.

86. **Perikles, Ateena kodanik.** Kord nägi üks Ateena ema unes, et ta sünnitas lõvi. Varsti sündiski talle poeg, aga see oli vastandina unenäole täiesti keskpärase kehaga, ainult pea oli naeruväärt suur. Poisile pandi nimeks *Perikles*. Periklese elu tõendas, et inimese jõud ei tarvitse seista üksi võimus ja õigustes, vaid inimene võib teisi inimesi juhtida ja valitseda ka oma ülekaaluka mõistuse ja sõna läbi.

Perikles omandas kiiresti teadmisi, mis talle jagas rauk mõttetark *Anaxagoras*. Suurtele teadmistele tema juures seltsisid äärmiselt rahulik olek, väärikas kõnnak ja tõsine, harva naeratav nägu. Kõneldes jäi ta rahulikuks, ei paisutanud häält ega lehvi-

tanud mantliga, nagu mõnedel kombeks oli. Ta esines kõnega rahvakoosolekul ainult tõsise tarviduse puhul ja palus kõne algul jumalaid, et need aitaksid tal üleliigseid sõnu vältida. Ent ta kõne oli nii veenev, mõistus nii selge, et ta suutis 30 aasta jooksul Ateena riiki juhtida ainult sõnaga, omamata mingit erilist võimu. Rahvas austas teda. „Periklesel on äike keele peal," öeldi. Tal jatkus alati kannatust oma vastastega vaidlemiseks ja nende ärakuulamiseks. Kord teotas üks ateenlane teda rängasti ja sõimas tundide kaupa, järgnes talle õhtul sõimates kodunigi. Seal käskis Perikles orjal tõrviku võtta ja tagasipöörduvale sõimajale pimedas teed valgustada.—Aga Periklese mõtted olid suunatud oma kodulinna vägevuse ja jõukuse poole.

87. **Ateena demokraatia väljakujunemine.** Periklese ajal kandus riigi peavõim rahvakoosolekule, mida peeti Ateenas lagedal väljakul. Peetavast koosolekust teatas neli päeva varem heisatud lipp, mis jäi vardasse koosoleku alguseni. Siia nööriga piiratud alale kogunesid kõik Ateena meeskodanikud, kes olid üle 20 aasta vanad. Koosolek algas ohverdamisega jumalaile, kellelt paluti edu koosolekule ja needust rahvavaenlastele. Väljak piserdati ohvrilooma verega. Alanud koosolekul oli sõnaõigus igal osavõtjal. Kõneleja astus kõnetooli ja pani puutumatuse märgiks mürdipärja pähe. Otsustamine toimus tõstetud käte loendamisega. Vastuvõetud otsus oli igale kodanikule seaduseks. Ettepanekut võis teha iga kõneleja, aga ettepanekuid tuli ka riiginõukogust, kus oli rohkm aega vaidlusteks ja arutlusteks.

Kuni Periklese ajani ei saanud deemos hästi koosolekuist ega ameteist osa võtta, sest ta oli seotud igapäevase tööga. Periklese ettepanekul aga hakati nüüd vaesemaile tasu maksma nii riiginõukogust osavõtmise eest kui ka ametnikele ja kohtunikele. Sellega muutus Ateena lõplikult demokraatlikuks riigiks, kus riiki valitsema pääseb iga kodanik, jõukusest ja päritolust hoolimata.

88. **Ateena mereriik ja ta majandus.** Periklese ajal suurenes Ateena võim Delose mereliidus. Ateena juhtis liitu täiesti üksi,

ta võttis makse kõigilt liikmesriikidelt ja nõudis need sundkorras sisse. Kassagi toodi Delosest ära Ateenasse. Rahuarmastajad liidu liikmed lasksid selle sündida, soovimata tüli võimsa Ateenaga. Ateena ehitas laevu ainult oma äranägemise järgi ja varustas neid ise, aga hakkas ka laevastikku täiesti omaks pidama ja liidu raha vabalt kasutama. See raha aitas Ateena jõukust suurendada. Ateena sai laevanduse, kaubanduse ja tööstuse keskuseks. Delose liit oli muutnud Ateena mereriigiks.

Ateena sadamas vooris alati lõpmatult laevu sisse ja välja. Sadamasse voolas vilja, villa, kalu, veine, metalle, lõuendeid, orje, elevandiluud ja muud toorainet. Ateena linnas tekkis üha rohkem töökode, kus valmistati kas sissetoodud või omast toorainest mööblit, relvi, vaase, kangaid, jalatseid, iluasju ja kõiksugu kribu-krabu. Osa valmiskaupu voolas jällegi sadama kaudu välisturule, osa aga suurele Ateena linnaturule, kus toidu- ja maitseainete kõrval võis kauplustest saada kõike, mida süda soovida teadis.

Selles hoogsas majanduselus kasvas Ateena elanike arv; Ateenasse kui jõukasse pealinna voolas ka võõraid, kes sageli siia võõrkäsitööliste ja -kaupmeestena — *metoikidena* — elama asusid ja sellega uut oskust ja tööjõudu linna rikastamiseks pakkusid. Pärslaste poolt mahapõletatud vanalinna asemele kerkis uus, milles kajastus Ateena Periklese-aegne õitseng.

89. **Ateena linn.** Kui rändur sadamast Ateena poole teel oli, siis poolteisetunnise jalarännaku jooksul linnani kuulus ta esimene imetlus vägevaile ja kaunistatud *„Pikkadele müüridele"* kahel pool teed, ehitatud Periklese soovil. See pidi kaitsma ühendust linna ja sadama vahel, eriti sõjaajal. Jõudes linna märkas rändur, et ka linn oli kaitstud kõrgete müüridega. Et aga müüride vahel maa-alaga pidi kokkuhoidlik olema, siis oli mõistetav, miks tänavad nii kitsad ja kivimajad nii kokkusurutud olid, kuid ega seepärast igaühel oma õu ja aiakenegi puudunud. Turu lähedalgi kees elu, rääkimata turust endast. Ehitustest paistsid silma eriti *gümnaasiumid*, määratud võimlemiseks. Vä-

Ateena akropolis.

geva mulje jättis suur *Dionüsose teater*, mõeldud 30 000 pealtvaatajale. Kesklinnas tõmbas tähelepanu endale kõrge ja vägev kants *Akropolis*, vastav meie Toompeale. Sinna ülesviiv käik ehk *propüleed* koosnes laiast trepist ja auväravast. Jõudnud läbi propüleede, avaneb nagu kunstimuuseum: imeilusaid marmorist templeid, kujusid, enamik Periklese ajal püstitatud. Siin seisis linna kaitsejumalanna *Pallas-Ateena* 16 meetri kõrgune pronksist kuju. Jumalanna kiiver ja odaots sätendasid nii, et laevnikud kaugel merel nende järgi tüüri sadama poole seadsid. Kujust paremal tõuseb taeva poole lihtne ja karge *Partenon*, lumivalgest marmorist tempel Pallas-Ateena auks. Astudes templisse kõrgete sammaste vahelt, kumas hämaras vastu teine Pallas-Ateena kuju, mille oli valmistanud Periklese tellimisel ta sõber kujur *Feidias*. See kuju pidi esialgu marmorist tehtama, aga kui ateenlased kuulsid, et marmorist veel kallimaid ehitusaineid on olemas, tuli see kullast, elevandiluust ja kalliskividest teha.

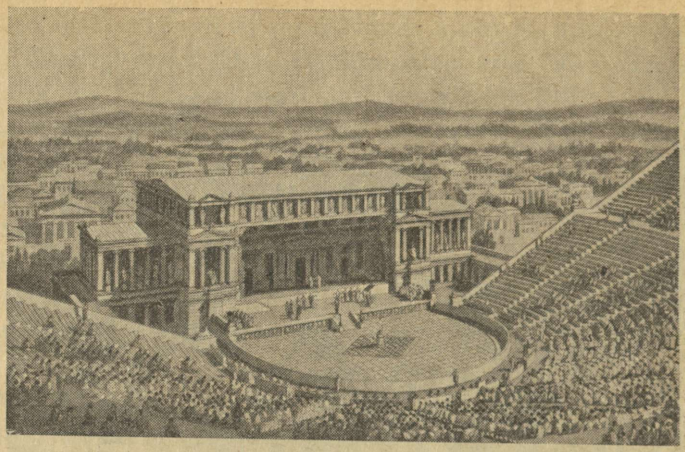

Dionüsose teater Ateenas.

Üldse on Ateenas nii palju vaatamisväärset, rääkimata kuulamisväärsest ja haridusest, et keegi kaasaja kirjanik ütles: „Kui sa Ateenat veel näinud pole, oled tola; kui sa teda nägid ja ei vaimustunud, oled eesel; kui sa aga Ateenast omal soovil lahkusid, oled kaamel!"

Ateenas kajastus kreeka kultuuri kõrge tase.

Kreeka kultuur.

90. **Ateenlase kodu.** Jõuka ateenlase maja oli mõeldud ühele perekonnale. Tänavalt eesruumi astuva külalise võttis vastu teenija-ori ja juhtis saali. Siin viibiski peremees koos teiste meeskülalistega. Kõik nad olid riietatud lihtsalt ja lahtiselt. Kui aga ruutudeta aknaavadest tõmbas jahedat õhku, siis nad võtsid ümber neljakandilise varrukateta mantli. Jalas olid tavalised lahtised sandaalid. Külalised lebasid polsterdatud pikil istmeil ja einestasid. Toiduks oli piduliku juhtumi puhul liha ja

kala tavalise nisuleiva, kapsa, salati, oa, herne ja muu taimtoidu kõrval, kõik ohtras taimeõlis maitsvaks tehtud. Kõrvale joodi ka veini, aga ainult lahjendatult, sest purjujäämine oleks häbiks. Söömaaeg kestis kaua, sest söödi aeglaselt, vahele jutustati ja vaieldi, mängiti kannelt ja lauldi ühislaule, ei puudunud isegi luuletuste deklameerimine. Magusa roana esinesid juust, koogid, viinamarjad, melonid ja muu aedvili.

Siin ruumis olid ainult mehed — kuhu on siis naised jäänud? Eesriide vahelt nägi neid kõrvalruumis vilksavat, omaette oli neil seal mugavam. Saalist viis uks õue, ilusa ilmaga söödigi seal. Õue ümber seisid kõrvalehitused: küünid, tallid, töökojad.

Kogu majas ja nii meeste kui ka naiste riietuses paistis silma suur lihtsus, endine toredus oli kadunud.

Periklese ajal mõistis haritud kodanik, et ilu peitub mitte tikandustes ja värvides, vaid lihtsuses, maitsekuses, saledas joones, tervises, lihtsalt langeva riide voltides. Tundus, et võit pärslaste üle oli võiduks ka idamaise pillava toreduse üle.

91. **Ateena haridus.** Ateena kasvatuse eesmärgiks oli — terves kehas terve vaim. Kuna tütarlaps jäi koju oma ema juhtimisel kõike tarvilist õppima, ruttas poiss alates 7-ndast eluaastast hommikuti kooli. Kui ta oli jõukamast perekonnast, saatis teda vastav ori — *pedagoog*, kes jäi sageli õpilast ka kooli eesruumi ootama. Koolis kirjutati vahatahvlile luust või metallist *stiiliga*, mille üks ots oli terav — kirjutamiseks, teine ots aga lai ja tömp — kirjutuse mahasilumiseks. Lugemiseks võeti mõni rull Homerose lugulaule, millest siis ka ilusaimad kohad pähe õpiti. Üks tähtsaid õppeaineid oli muusika: õpiti nii laulma kui ka flööti või kannelt mängima. Koolitöö lõpul sammus õpilane oma pedagoogi saatel kodu poole. Ja pedagoog pani hästi tähele, et poiss viisakasti käituks, turule ei tükiks, uudishimulikult vahtima ei jääks, et ta kõndides käed ilusasti mantlisse peidaks ja inimeste ees silmad häbelikult maha lööks. Nõnda kasvas sõnakuulelik kodanik; kes aga oma vanemaile vastu hakkas, kaotas õiguse rahvakoosolekuil sõna võtta.

Poisist sirgunud noormees, lugemine-kirjutamine selge, oli uhke sellele, et tohtis *gümnaasiumi* külastada. Gümnaasium oli esialgu vaid sammaskäikudega piiratud koht, kus varjus sai alasti keha harjutada (gümnos — alasti); siia aga tekkisid ka eriruumid, kus sai maadelda, joosta, end õliga võida, maadlemiseks liiva ja tolmuga püherdada, hiljem higistada, sooja veega pesta. Väsinud harjutustest, kogunesid noored sammaskäigu alla vanade juurde, kes neid olid jälginud. Siin kuulasid nad vaidlusi, siin jutustasid rändurid oma elamustest, mõttetargad suurtest asjadest, maailma algusest ja lõpust. Siin katsusid ka nooredmehed ettekannetega esineda kõneosavuse harjutamiseks.

Kaks tegelast komöödiast.
Kreeka savikuju.

92. **Kreeka näidend.** Dionüsos oli mitte üksi viinajumal, vaid ka kevade-, tärkamis-, õite-, rõõmu- ja joobumisjumal üldse. Ta auks pidutseti nii kevadise seemendamise ajal kui ka sügisel viljakoristamise ajal. Ohtrasti veini maitsnud inimesed tantsisid ja laulsid salkade kaupa, tõusis sõnasõda üksikute või salkade vahel, sageli pilgati ka riigitegelasi, tehti järele liigutusi, moonutati häält. Kogunes pealtkuulajaid. Sellest omavahelisest pilkamisest arenes välja *kreeka komöödia* ehk naljamäng. Komöödia areng võimaldus muidugi ainult tänu täielisele sõnavabadusele, nii eriti Ateenas.

Kuid Dionüsosest jutustati ka kui *kannatajast*, surnust ja ülestõusnust, väljendades sellega iga-aastast looduse surma, rohu ja õite närtsimist. Sel puhul kogunes Dionüsose altari ette laulukoor, riietatud *satüüridena*, Dionüsose kitsejalgsete saatjatena, seljas sokunahad, ees tammelehtedest habemed, peas viinamarjaväätidest pärjad. Koorist eraldus üks kooriliige — „näitleja", kes jutustas kannatuslugu, koor kordas või vastas. Aga varsti põimiti Dionüsose lugudesse muidki jumalate lugusid, Dionüsos ise kadus vahel hoopis ära. Juba hakkas kooris eralduma kaks „näitlejat", et kahekõnes huvitavamalt jutustada. Nõnda tekkis *kreeka tragöödia* („sokulaul") ehk kurbmäng.

Niisugused näidendid meeldisid kreeklastele sedavõrd, et neid hakkasid kirjutama andekad kirjanikud. Eriti kuulsaks sai oma tragöödiate poolest *Sofokles*, kes nägi ette juba kolm „näitlejat"; ta ei kujutanud enam jumalaid, vaid kangelasi, keda juhivad jumalad ja saatus. Nii kirjeldab ta näidendis „Kuningas Oidipus", kuidas Oidipus saatuse tahtel ja vastu omaenese soovi tappis oma isa ja abiellus oma emaga ja kuidas ta selle eest pidi pimeda kerjusena mööda maailma rändama.—Varsti *Euripides* kirjutas näidendeid, kus kajastus uskmatus jumalaisse ja kus kujutati juba lihtsurelike elu ja kannatusi.

Näidendite ettekandmisel tekkis teater.

93. **Kreeka teater.** Esimesi „näidendeid" koguneti kuulama mäenõlvakuile. Varsti aga korraldati selleks kivist istekohad lageda taeva alla, tagumised esimestest kõrgemal. Need tõusvad istekohad olid poolringis ümber lahtise väljaku, *orkestra* (sellest meie orkester), mille taga asetses lihtne eesriideta näitelava ehk *stseen*.

Kreeklane armastas teatrit. Vähimalt kaks korda aastas, Dionüsose pidustuste ajal kevadel ja sügisel, koguneti ettekandeile, mis kestsid varahommikust hilisõhtuni kolme päeva jooksul. Jõuti ära vaadata hulk näidendeid mitmelt kirjanikult. Et kaugemailegi platsidele kuuleks, rääkisid näitlejad väga val-

justi. Tarvilisel kohal laulis koor tegevustiku kohta seletusi. Et selgemini kaugele näha oleks, püüdsid näitlejad olla võimalikult suured: nad käisid karksaabastel, seljas täistopitud riided, käes paksud kindad, peas parukas. Et ka näoilme kaugele paistaks, kandsid nad *maske* ehk näokatteid, millele oli suurelt maalitud kas meeleheide, irvitus või kahetsus. Niisugused kunstlikult suurendatud näitlejad meenutasid ka rohkem kujutatavaid kangelasi. Näitlejaiks olid ainult mehed, mängides ka naiste osi. — Ettekannete lõpul said paremad näitekirjanikud auhindu.

Teater kujunes rahvale nagu kooliks. Siin omandati ainet vaidlusteks, kõlbelisi vaateid ja koguni teadmisi.

Kreeklaste huvi teadmiste vastu avaldus filosoofia arengus.

94. **Kreeka filosoofia.** Et orjatöö ja jõukus vabastas kreeklase äripäeva pisimuredest, aga kreeklane oma individuaalsuse tõttu kaldus eriarvamisele, siis piisas kreeklastel aega ja tahtmist kõiksugu küsimuste kallal juurelda ja vaielda. Kõiges huvitas kreeklast tõde. Missugused loomad ja taimed on olemas? Kas neil on hing ja mis on hing? Missugune kuju on maailmal ja kuidas maailm tekkis? Millest koosnevad esemed; mis on algaine? — Inimesi, kes pidevalt ja heade tulemustega sääraste sügavate küsimustega tegelesid, nimetati *filosoofideks* (tarkussõbrad).

Maailma kuju kohta kalduti arvama, et meie maa on kettakujuline ja ujub suures ookeanis, aga tema üle on taevavõlv nagu kummulipööratud sinine pada. — Millest on maailm ja kõik olemasolev tekkinud? Mõned arvasid, et tulest, sest tules hävib kõik; teised jälle, et veest, sest niiskuses sigineb uus elu. Aga mitmed filosoofid arvasid, et on olemas *neli algainet:* tuli, vesi, maa ja õhk.

Kui mingi aine- ehk mateeriahulk, näiteks puuhalg, jagada osadeks, iga osa jälle osadeks — kas saaksime nii lõpmatuseni jaotada? Ei saa, ütles filosoof *Demokritos* ja seletas: nii jaotades saame lõppeks väga väikese osakese, mida enam kuidagi jaotada ei saaks, see on silmaga nähtamatu ja jaotamatu

aatom. Kõik, mis olemas, koosneb mitmesuguseist aatomeist, nii ka inimene ja ta hing, ainult et hingeaatomid on väga tillukesed, õhukesed tuleaatomid. Inimese surma järel lagunevad ihu ja hing eriaatomeiks, mingit igavest elu pole, on vaid igavesed aatomid. — Õpetust, mis tunnustab ainult ainet ehk materiaat, aga ei mingit surematust ega jumalat, nimetame *materialismiks.*

Filosoof *Anaxagoras* vastas ainejaotuse küsimusele teisiti: ta arvas, et ainet saab jaotada lõpmatuseni, mingeid aatomeid pole olemaski! Anaxagoras väitis ka, et kuu peal on, nagu siingi, mäed ja orud; päike ja tähed pole muud kui tulised kivid, kuid ei mingid jumalused! Seda jumalavallatut väidet aga ei talunud isegi kannatlikud ateenlased, ja Anaxagoras pidi oma elu päästma kiire lahkumisega Ateenast.

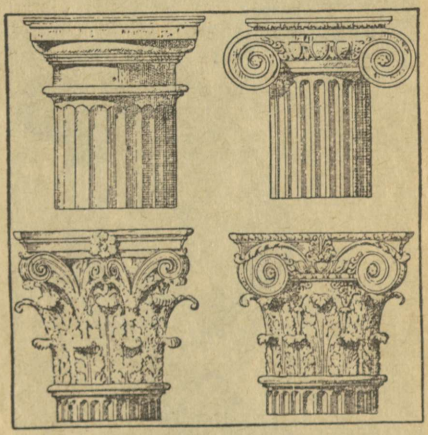

Dooria, joonia ja korintose sambakapiteelid.

Mõnedki kreeklased süvenesid teaduse eriküsimustesse. Nii tegeles *Pythagoras* eriti matemaatikaga. *Herodotos* pani kirja maailma ajaloo, seepärast nimetamegi teda „ajaloo isaks". Paljud kreeklased pühendusid ka kunstidele. Meieni säilinud on rohkesti mälestusi ehituse ja kujuraiumise alal.

95. **Kreeka arhitektuur.** Kreeka arhitektuuri ehk ehituskunsti ilusaimad esindajad on marmorist viimisteldud templid. Templeis ilmneb *kreeka stiili* ehk ehitusviisi omapära: templi juurde viivad astmed; templi katuse mõlemas otsas asetsevad kolmnurksed viilud ehk *frontoonid*, mis on kaunistatud sageli

reljeefidega; katust kannavad soonelised sambad, mis toetuvad sageli alusele ehk *baasile* ja ülal omavad laiema osa — *kapiteeli* (sambapea). Kreeka stiilis märkame kolm alavoolu:

Dooria stiil, mida iseloomustas eriti tüse ja ilma baasita, otse põrandale tuginev sammas, ülal lihtsa nelinurkse kapiteeliga — oli karge ja põhjamaine stiil, omane eriti lihtsaile ja tugevaile doorlastele-spartalastele. Terve dooria ehitus paistis raskena ja massiivsena, aga ka tõsisena ja vägevana, nii näiteks Partenoni tempel Ateenas.

Kettaheitja. Myroni raidkuju.

Joonia stiil, mida iseloomustas sihvakas sammas, all baas ja ülal mänglev *voluutkapiteel* akantuselehtedest — oli kerge ja rõõmsameelne stiil, omane eriti ateenlastele-joonlastele.

Korintose stiil erines eelmisest peamiselt toreda lehtkapiteeli poolest, oli omane eriti rikkaile kaubalinnadele, näiteks Korintosele.

Templeid kaunistati reljeefide ja jumalate kujudega.

96. **Kreeka skulptuur.** Inimese vaatlemine looduse isandana oli kreeklasi viinud inimesetaoliste jumalate austamisele ja vastavate kujude raiumisele. Siit sai alguse kreeka skulptuur ehk raidkunst, mille õitsengule kaasa aitas spordi ja ilusa inimkeha kõrge hindamine. Kujud tehti esialgu puust või savist, hiljem

peamiselt kõvast ja kaunist marmorist, et igaveseks jäädvustada kunstniku oskust ja inimese ilu. Kreeklastel oli palju häid skulptoreid.

Myron esitas meeleldi tugevaid inimesi sportliku liigutusega, nii näiteks ta *„Kettaheitja"*.

Feidias, Periklese sõber, oli valmistanud *Pallas-Ateena* kuju Partenoni templi jaoks ja ilustusi selle templi frontoonidele. Ta meistritöö oli ka *Zeusi kuju* Olümpia linnakeses, mis oli nii võimas, et öeldi: „Üks kahest: kas Zeus on külastanud Feidiast, et end näidata, või Feidias Zeusi, et teda vaadata."

Polykleitos eelistas tugevaid sportlasi arenenud muskulatuuriga, kujutas neid rahulikus puhkavas olekus, näit. *„Odakandja"*.

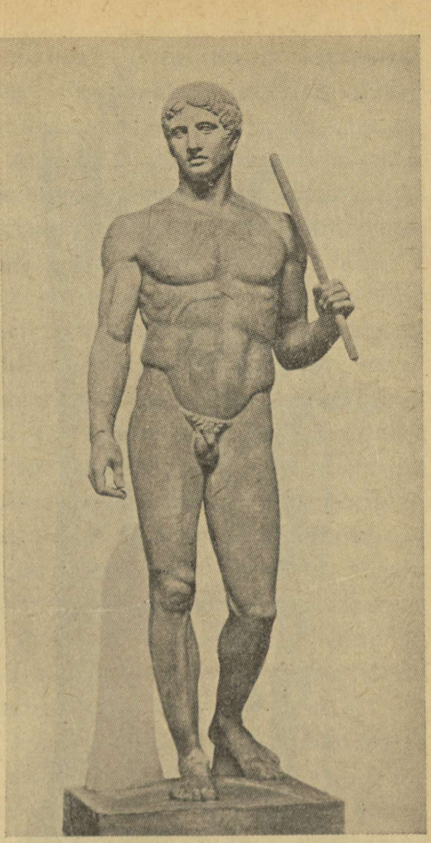

Odakandja. Polykleitose raidkuju.

Praxiteles elas hiljem, kui kehaline tugevus oli astunud tagaplaanile vaimse arengu kõrval. Ta kujud on tagasihoidliku muskulatuuriga, õrnad ja hingestatud, näiteks *„Apollon sisalikuga"*.

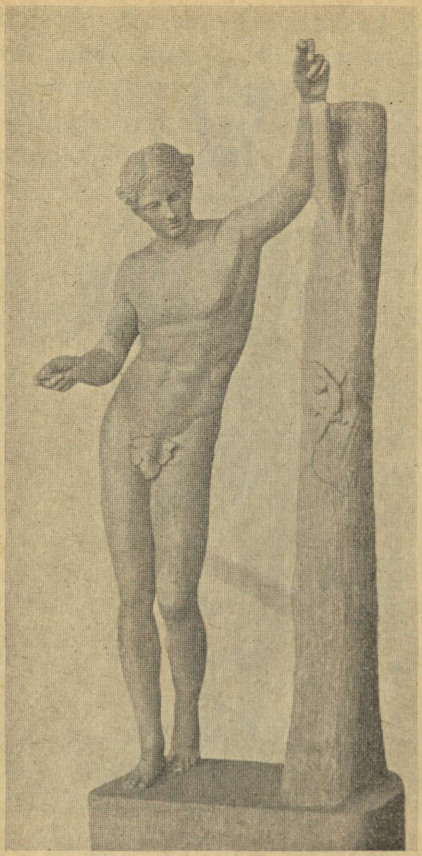

Apollon sisalikuga. Praxitelese raidkuju.

97. **Kreeka languse põhjusi.** Üha tihedamaks muutus läbikäimine üksikute linnriikide, asumaade ja võõraste vahel, oli üha rohkem ümberasujaid, rändajaid, segaabielusid; põhjamaised tugevad *kreeklased segunesid* üha rohkem maa endiste elanikkudega või koguni idamaalastega, sellega aga muutusid ka põhjamaised põlised karged elukombed ja harjumused. Austus tugeva, terve eluviisi ja sportliku harmoonilise keha vastu langes, inimesed tunglesid *idamaisele mugavusele,* püüdes selleks rikkusi kuhjata, arenes *kapitalism.* Mugavuse suurendamisel *sündivate laste arv vähenes.*

Kohati lõi läbi *demokraatlik riigikord,* mis viis võimule kogu rahva; rahvas aga valis enda seast juhte ja ametnikke sageli loosiga, arvestamata võimeid, töökust ja päritolu.

Võimu- ja rikkusejaht viis *omavahelistele võitlustele* mitte ainult üksikisikute vahel, ka linnriikide vahel puhkesid kodusõjad, mis nõrgestasid kreeka rahvast.

98. **Peloponnesose sõda kui Kreeka kodusõda a. 431—404.** Kreekamaal kujunes välja kaks võimukeskust: *Sparta, Peloponnesose liidu eesotsas,* ja *Ateena mereriik,* välja kujunenud Delose liidust. Sparta tugines peamiselt põllundusele ja oma maaväe tugevusele. Ateena aga tugines tööstusele, kaubandusele ning valitsemisele merel; maal püüdis ta kindlustada vaid Ateena linna ja seda sadamaga ühendavaid „Pikki müüre"; riigi tähtsaimaks relvaks ja kaitsevalliks aga pidas merd ja laevastikku. Nende suuresti erinevate linnriikide vahel puhkes Periklese ajal laastav kodusõda. Spartalased tungisid maal edasi, hävitades ja vallutades, ateenlased aga püüdsid merd oma valdusesse saada, et sellega Spartat muust maailmast eraldada ja vilja sissevoolu ära lõigata. Spartalaste poolt ümberpiiratud Ateenas puhkesid haigused, Perikleski suri katku kätte. Periklesele ei leidunud väärikat järeltulijat demagoogi (rahvajuhti), sellepärast olid nüüd Ateena rahvakoosoleku otsused sageli lühinägelised ja mõtlematud. Aastakümnete pärast lõppes kodusõda Sparta võiduga. — Kuigi linnriigid olid sõjast väsinud ja laostunud, kestsid omavahelised nägelemised edasi; teatav lootusetus võttis maad, seda süvendas veelgi sofistide õpetus.

99. **Sofistid.** Demokraatlikus riigis otsustas kõik tähtsad küsimused rahvakoosolek, kus igal kodanikul oli sõnaõigus; nii võis iga kodanik rahva otsust mõjustada sinnapoole, mis talle kasulik oli, kui ta ainult hästi rääkida ja vaielda oskas. Aga kõnelemisele ja vaidlusele kaldus iga kreeklane juba oma loomu poolest, nii nagu eriarvamistelegi; seda kalduvust täiendas ta veelgi õpingutega. Sigines hulk rändavaid tarkuseõpetajaid ehk *sofiste,* kes oma teeneid hea raha eest pakkusid, õpetades muu seas ka kõnekunsti ehk retoorikat ja vaidlemist. Nad uskusid ise kõne ja vaidluse võimusse sedavõrd, et arvasid *tõde mitte olemaski olevat,* sest osav inimene saab mis tahes tõendada. Nii tõendasidki sofistid, et inimesel on sarved peas, et kära pole olemas, et lendav nool seisab paigal, et Ahhilleus ei suuda kilpkonnast mööda joosta jne. Krooni sellele pani pähe sofist

Gorgias õpetusega, et „mitte midagi pole maailmas olemas". Sofistid arvasid, et kui inimene tõde vajab, siis loogu endale ise tõde oma meele järgi, sest *„inimene on ise kõige mõõt"*.

Sofistide õpetus oli mürgiks rahva hingele, sest võis tekkida kahtlus: kas isamaagi on olemas? Kas riik on tarviline? Kas tööl on mõtet? Seega ähvardas rahvast ja kultuuri täieline laostumine. — Sofistide vastu astus üles filosoof Sokrates.

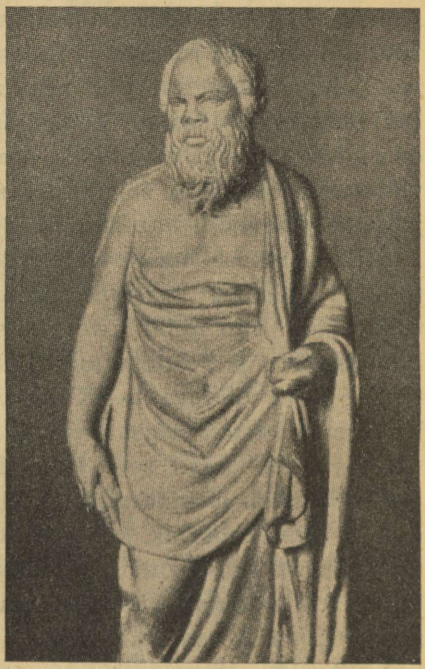

Sokrates.

100. **Sokrates.** Sokrates oli välimuselt inetu ja väike, aga vaimult selle vastand — väga tark ja hea. Ta ei tahtnud enam taluda lootusetut tõe vassimist sofistide ja demagoogide poolt. Ta isa oli olnud kujur, temagi õppis esialgu kujuraiumist, siis aga otsustas hakata „voolima vaid inimese hinge". Sokratese ema oli olnud ämmaemand, Sokrateski otsustas aidata inimest — *„tõe sünnitamise juures"*. Kuid ta ei olnud tavaline õpetaja ega filosoof, ta ei tükkinud tarkusi pikalt seletama ja loenguid pidama. Kuigi ta kohta Delfi oraakel oli ütelnud, et ta on targim kreeklane, arvas ta iseenda kohta: *tean ainult seda, et ma midagi ei tea.* Kuid Sokratese juhtmõtteks oli kiri Delfi templi sissekäigult: *tunne iseennast!* Ja Sokrates püüdis inimesi iseenda tundmisele viia. Selleks ta astus kõikjal inimeste juurde ja astus

nendega kõnelusse, ta *esitas neile vaid küsimusi*, aga nii osavasti, et inimestel endal vastates selgusid teadmatus ja vead, ning nad avastasid esitatud küsimuste tõttu sageli ka tõe. Sokratese alandlikes küsimustes oli aga teatav osa ka pilget — *sokratlikku irooniat*. Sokrates püüdis rahvast juhtida tõele ja vähenõudlikkusele, sest tark ja vähenõudlik inimene on lähedane jumalaile. Selles oli ta ise eeskujuks, sõi vähe, käis suvel ja talvel kulunud mantlis ja palja jalu — ja oli seetõttu tugev ja terve.

Vastandina sofistidele jagas Sokrates oma õpetust tasuta, kuigi sellepärast oma kurikuulsalt naiselt *Xantippelt* tõrelda sai. Aga Sokratese õpetus ja terav pilge tekitasid talle hulga vaenlasi. Lõppeks süüdistati teda kohtu ees noorsoo rikkumises ja mõisteti kohtu poolt surma. Veel vangikongiski viibisid tema juures ta õpilased. Üks neist oleks saanud aidata Sokratese põgenema, aga Sokrates arvas, et seadusele tuleb ka siis alistuda, kui see on ebaõiglane. Oma surmatunnil küsis ta ühelt kurvalt õpilaselt: „Miks sa nutad?" — „Nutan sellepärast, et sind süütult surmatakse," vastas see. — Sokrates ütles: „Tahaksid siis sina, et mina süüdlasena oleksin surma läinud?" — Siis tühjendaski ta oma sõprade-õpilaste juuresolekul mürgikarika.

Tema õpetuse pani kirja ta õpilane Platon.

101. **Platon.** Platon jatkas Sokratese tööd tõe otsimisel, aga tema õpetas kindlas paigas — *Akadeemias*. Kaasaja tülitseva ja pahelise, hädaldava ja tapleva maailma kohta arvas Platon, et see vilets maailm ei ole ainuke maailm. Peale meie maise maailma on teine maailm — *„ideede-maailm"*, kus kõik inimesed ja esemed on ideaalsed ja igavesed. Meie olemegi sealt pärit, tulime sealt sündimise läbi siia maisesse halba maailma, aga sündimisega unustasime teise maailma ilu ja tõe. Ainult tumedasti meenub meile too teine maailm, ega me muidu püüaks midagi ilusat kujutada, joonistada, kirjutada, head teha. Kõige rohkem teadmisi on ideede-maailmast tarkadel filosoofidel, seepärast peaksidki ainult nemad riiki juhtima, et seda hästi kor-

raldada; kõige halvem on aga see, kui kogu rahvas riiki juhib, nagu see on demokraatlikus korras.

Platoni õpetust ebamaisest maailmast nimetame *idealismiks.*

102. **Diogenes.** Diogenes püüdis oma vähenõudlikkusega eeskujuks olla. Ta kohta räägitakse mitmeid tõestamatuid lugusid. Ta olevat jätnud maha oma maja, et elada tünnis, pöörates seda vastu päikest. Tal olnud ainsaks varaks ainult veekruus ja latern. Kui aga ta näinud, et poisike allikal peoga vett joonud, löönud ta oma kruusi puruks. Kord külastanud teda Aleksander Suur, kellele Diogenes nii meeldinud, et ta lubanud iga ta soovi täita. Siis selgunudki Diogenese ainus soov: et Aleksander päikese eest kõrvale astuks. Diogenes käinud sageli turgu ja tänavaid mööda, hoides laternat kõrgel, ja vastanud uudishimulike sellekohaseile küsimusile, et ta otsivat inimest, kuid ei leidvat kedagi. Inimese all ta muidugi mõtles tarka, tublit, töökat, head ja ausat inimest, — aga aeg olevat neist väga vaene olnud.

Nii võimalduski väikesel Makedoonial Kreeka linnriikide alistamine.

Makedoonia.

103. **Makedoonia loodus ja rahvas.** Kreekamaast põhja pool asetses *Makedoonia,* kus leidus rohkesti järske mägesid, kaetud metsadega, täis metsloomi ja paljusid sügavaid orge, mis pakkusid võimalusi põllunduseks ja karjanduseks. Karm kliima ja karmid paljad kaljurahnud andsid maale karmi ilme, aga karm loodus kasvatas üles tugeva ja võitlusvalmis rahva. Makedoonlased olid *kreeklastele lähedane hõim,* julged ja osavad kütid, karjased ja talupojad. Linnu siia kuigi palju polnud siginenud, elati külade kaupa, töö kõrval tegeldi palju sõjamängude ja relvadega. Siia sisse rändas ka rohkesti kreeka põgenikke ja asunikke, need õpetasid meeleldi makedoonia lapsi ja tutvustasid rahvale

kreeka kultuuri. Makedoonlased omalt poolt omandasid kiiresti kreeka haridust, aga veel kiiremini kreeka relvi ja varustust. Nii relvastus ürgjõuline makedoonlaste hõim parimate relvadega ja oli valmis suurteks saavutusteks kohase juhi leidumisel.

104. **Filippos II.** Filippos oli noorukina Kreekamaal pantvangis viibinud, oli tundma õppinud kreeklaste kõrget haridust, aga ka nende väiklasi sisetülisid. Talle oli selgunud kreeklaste rahaahnus; ta arvas: ei ole olemas nii kõrget kaitsevalli, millest eesel kullakoormaga üle ei saaks. Aga ta oli tundma õppinud ka kreeklaste kõrget sõjakunsti ja oli seetõttu kodumaale saabunult väga hea väejuht ja osav kuningas. Ta korraldas kreeklaste eeskujul sõdurite rivi ehk *faalanksi*, milles tugevad pruunistunud talupojast sõdurid seisid 16 tihedas reas üksteise taga, varustuseks suur kilp ja viie meetri pikkune oda. Rünnaku korral langetas esimene rivi oma odad, teised rivid aga olid neid valmis kohe langetama. Nii moodustas faalanks läbitungimatu odametsa.

Loonud riigis kindla korra, viis Filippos oma võitlushimulise sõjaväe üle piiri Kreekamaale. Ta alistas linnriigi linnriigi järele sel ajal, kui Ateenas kaks suurt kõnemeest pidas vägevaid kõnesid selle kohta, kas alistuda või vastu panna. Pärast suuremat lahingut *a. 338 e. Kr.* oli enamik linnriike sunnitud sõnakuulmisele. Ainult Sparta tõrkus. Ägestunud Filippos ähvardas: „Kui mina Spartasse tulen, siis ei jää seal keegi ellu!“ Spartalased vastasid: „Kui.“

Filippos *asutas Kreeka linnade liidu* Makedoonia juhtimisel. Liidu esimeseks suuremaks ülesandeks pidi olema kreeka asulinnade vabastamine Pärsia alt. Aga ettevalmistusel selleks suureks ülesandeks tapeti Filippos oma tütre pulmapidul mõrvari käe läbi. Tundus, et suur ülesanne jääbki teostamata, sest troonile tulev Filippose poeg Aleksander oli kõigest 20-aastane.

105. **Aleksandri noorus ja Aristoteles.** Pärsia saadikud, kelledel juhus oli pikemalt kõnelda noore Aleksandriga Makedoonia kuningakojas, tunnustasid: „Pärsia kuningakojas on küll palju rikkusi, aga mitte nii palju tarkust.“ See oli õige, sest Aleksand-

ris seltsis tavalisele julgusele ka vaimukus. Räägitakse, et noorel Aleksandril õnnestus kord taltsutada peru hobune, kes kõik teised ratsanikud oli seljast maha visanud. Imestunud pealtvaatajaile seletanud Aleksander: „Teie püüdsite hobust taltsutada ainult oma julguse ja jõuga. Kuid teie ei märganud, et hobune kartis oma varju. Mina hoidsin aga ta pea vastu päikest, hobune rahunes, sest ta vari ei kohutanud teda enam." — Filippos, sel ajal veel elus, hüüdis oma poja osavust nähes: „Poeg, otsi endale uus riik, Makedoonia on sinule liig väike!"

Aleksander Suur.

Kuid Filippos ei olnud ka Aleksandri kasvatust hooletusse jätnud. Ta oli kutsunud oma pojale õpetajaks kaasaja targima mehe — *Aristotelese*, Platoni õpilase. Aristoteles on maailmaajaloo suurimaid teadlasi. Ta kirjutas raamatuid loogika, füüsika, botaanika, zooloogia, poliitika ja muudelt aladelt. Ta juhtis ka noore Aleksandri kasvatust. Eriti õppis Aleksander Homerose lugulaule armastama, mõni rull neist oli tal ööselgi peapadja all, mitmed osad teadis ta peast. Ta ideaaliks oli vapper ja õilis Ahhilleus. Aristotelest Aleksander armastas ja austas, sest ta ütles: „Oma isale võlgnen ma, et mul on elu, aga oma õpetajale võlgnen, et see elu on ilus."

Niisugune oli noor Aleksander, seesama, kes kord oma isa võitudest kuuldes oli hüüdnud: „Isa vallutab ja teeb kõik; mis küll mina kord pean peale hakkama?!“ — Isa surmaga oli aga jäänud teostamata ta suurimaid ülesandeid: kreeka asulinnade vabastamine ja Pärsia võitmine.

106. **Aleksandri sõjakäigu algus.** Kuningaks saanud Aleksander võttis kohe tugevasti valitsusohjad kätte. Ta kogus umbes 35 000-lise sõjaväe ja marssis teele Pärsia vastu. Dardanellidesse heitis ta rikkaliku kingituse merejumalale, üle väina jõudes hüppas ta esimesena Väike-Aasia rannale. Kiiresti edasi tungides püüdis ta ennekõike Pärsiat merest ja rikkaist rannikulinnadest ära lõigata. Kreeka asulinnad tervitasid teda kui vabastajat. Talveks jõudis ta *Gordioni* linna, kus talle muuseas vankrit olevat näidatud, mille kaks veo-osa seotud üksteise külge kuulsa *„gordioni sõlmega“*, mida keegi ei osanud lahti harutada. Levis kuuldus, et lahtitegija saab Aasia valitsejaks. Aleksandergi katsus lahtisõlmimist, olevat aga seejuures ägestunud ja raiunud sõlme mõõgaga läbi. — Issose linna juures kohtas Aleksander Pärsia suuri vägesid kuningas *Dareios III-nda* juhtimisel. Hoogsa pealetungiga võitis Aleksander *Issose lahingu a. 333 e. Kr.*, Dareiose rikkalik laager, ta naine ja lapsed langesid võitjale saagiks, kuid Aleksander ei alandanud tavalise kombe järgi võidetu perekonda orjastamisega, vaid kohtles neid kuninglikult. Kiiresti taganenud Dareios III pakkus saadikute läbi võitjale oma ilusa tütre kätt, kaasavaraks aga pool riiki, kuid Aleksander lükkas ettepaneku uhkesti tagasi.

107. **Pärsia vallutamine.** Issose juurest liikus Aleksander mööda rannikut, eraldades Pärsiat üha rohkem merest. Ta vallutas *Süüria, Föniikia, Palestiina ja Egiptuse.* Egiptuses rajas ta uue linna — Aleksandria — Niiluse suudmesse, ta võitis ka egiptlaste poolehoiu nende usu ja kommete austamisega. Egiptusest suundus ta *Sise-Pärsiasse.* Siin kohtas ta Dareios III-nda peavägesid, kellede suurus kohutas mõnegi kreeklase ära. Kaaslased soovitasid Aleksandrile ootamatut öist kallaletungi, tema aga ütles: „Ma

ei varasta võite.“ Päevane lahing andis Aleksandrile uue võidu, vastane põgenes. Keegi Pärsia satraapidest surmas põgeneva Dareiose, lootes selle eest rikkalikku tasu, aga Aleksander laskis korraldada Dareiosele kuninglikud matused, ent mõrvarit nuhtles surmaga.

Üksteise järele langesid Pärsia riigiosad, alistusid ka kõik neli pealinna: *Babülon, Suusa, Perseepolis* ja *Ekbatana.* Ja edasi läks Aleksandri võidukäik läbi lõputute liivakõrbede, üle mägede, läbi

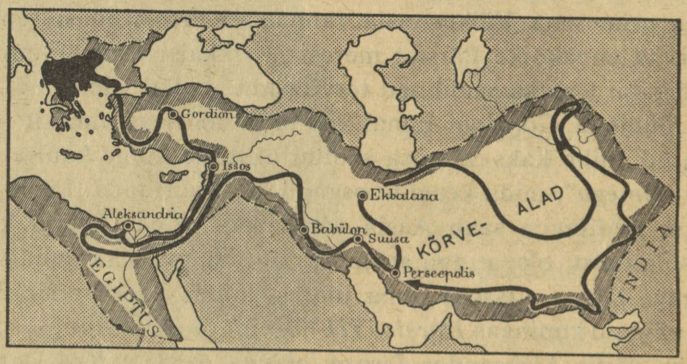

Aleksander Suure sõjakäik ja Makedoonia maailmariik.

orgude, ikka edasi lõõmava päikese all. Kord puudus joogivesi, kõik olid varisemas janu pärast, oli ainult üks kiivritäis vett ja seegi ulatati kuningale. Kuid tema ei tahtnud ainus jooja olla ja kallas vee maha — sellest teost sai kogu sõjavägi uut jõudu. — Sõjavägi väsis üha enam. Juba jõuti *Indiasse,* Induse jõgikonda. Siit juba sõjavägi ei tahtnud enam edasi minna, kodumaa jäi liig kaugele, aga võõrast maast räägiti kohutavaid jutte: seal elavad mäekõrgused hiiglased, puu otsas ronivad sabaga inimesed, lilled surmavad oma lõhnaga ja maod söövad elusaid hobuseid. — Siit algaski tagasiminek, osalt laevadel, osalt jala. Ent Pärsia oli vallutatud ja Makedoonia maailmariik loodud.

108. **Makedoonia maailmariik ja hellenism.** Lakkamatult töötas Aleksander loodud maailmariigi korraldamisel. Ta eesmärgiks oli üks tugev riik ühe rahvaga, sellepärast püüdis ta *kreeklasi ja pärslasi kokku sulatada.* Ta ise abiellus Dareiose tütrega ja samaaegselt peeti suurt ühispulma, kus 10 000 kreeka sõdurit abiellus pärslannadega. Ta laskis pärslastele kätte õpetada kreeka keele ja võttis nad sõjaväkke ja ametisse. Et rahvas saaks üksteisega läbi käia, tutvuda, seguneda, — täiendas ta Pärsia maanteevõrku *uute teede* ehitamisega. Tähtsaile sõlmpunktidele ehitas 80 uut linna (kõik Aleksandria-nimelised!), elanikeks segi kreeklased, juudid, pärslased. — Ametlikuks ja läbikäimise keeleks jäi *kreeka keel.*

Ühes rahvaste segunemisega ja tiheda läbikäimisega hakkas tekkima ka *kreeka-idamaa segakultuur — hellenism.* Lihtsasse kreeka riietusse hakkasid tungima idamaised kirjud kaunistused, hakati kandma iluasju kullast, pärlidest ja kalliskividest. Kasutati rohkesti lõhnaõli, maitseaineid. Elamusse tungisid toredad vaibad, idamaine mööbel, priiskavad söögid ja joogid, kadusid ka kombepuhtus ja karge eluviis. Kujurid raiusid endiste sportlike kujude asemel õrnu ja naiselikke kujusid. Ehituses lõi läbi pillavalt tore korintose stiil.

109. **Aleksandri surm ja Makedoonia maailmariigi lagunemine.** Ka Aleksander ise ei olnud enam endine. Ta kandis nüüd Idamaa eeskujul peas kalliskividest diadeemi. Ta nõudis, et kõik, ka endised sõbrad, ta ees põlvili langeksid ja teda jumaldaksid; nii kujunes ta valitsus jumal-inimese ainuvalitsuseks — *despootiaks.* Pärslased olid sellega harjunud, aga kreeklastes tekitas see nurinat.

Siis aga haigestus Aleksander malaariasse ja oli suremas. Sõjavägi armastas teda endiselt ja rändas lõputus rivis ta surivoodi eest läbi, et teda viimset korda näha. Kui küsiti, kes saab ta järglaseks, ütelnud ta: „Kõige väärikam."

Nii surigi Aleksander, keda hüütakse ta elutöö pärast „Suureks", a. 323 e. Kr. kõigest 33 aasta vanuses. Temale ei leidu-

nud siiski väärikat järeltulijat, kes oleks suutnud seda hiiglariiki koos hoida, kus nii palju rahvaid ja eri huve. Maailmariik lagunes, tekkinud riikides valitsesid enamasti Aleksandri väepealikud, neid nimetati *„diadohhideks"* (järglased). Diadohhide riikides jatkus hellenismi arenemine.

110. **Hellenistlik kultuur.** Hellenistliku kultuuri tähtsaim keskus oli rikkaks ja suureks paisunud *Aleksandria* Niiluse suudmes. See oli tolle aja moodsaim linn mitmekordsete majadega, veevärgiga, roiskveetorustikuga, vannitubadega ja haiglatega. Siin leidus kõiksugu ärisid, võis kohata kõiki Idamaa rahvusi.

Aleksandria ei olnud ainult tööstuse-kaubanduse keskus, ta oli ka teaduste keskuseks. Egiptuse diadohhide-kuningate toetusel loodigi suur teaduslik keskasutus *„muuseum"*, mis hõlmas mitmesuguseid teaduslikke eriasutusi: ülikool, botaanika-aed, zooloogia-aed, tähetorn, raamatukogu jne. Uurimistega tegelesid siin tuhanded õpetlased.

Sel ajal jõudis *Aristarchos* esimesena otsusele, et meie maakera on ümarik, tiirleb ümber oma telje ja päikese koos teiste planeetidega. Kuid selle suure tõe jaoks ei olnud veel aeg tulnud, rahvas ei mõistnud teda. Rahvas võttis omaks hiljem *Ptolemaiose* õpetuse, mille järgi maakera seisab maailma keskpaigas, tema ümber aga tiirlevad päike ja kõik tähed.

Eukleides koostas esimese geomeetria-õpiku, aga ta koondas ka kõik matemaatilised teadmised kokku ühte 15-köitelisse teosesse. Ta järgi nimetamegi tavalist geomeetriat *„eukleidiliseks"*.

Aleksandria raamatukogu oli tolle aja suurim, aga ka suurim kogu vana ja keskaja jooksul. See oma 700 000 papüüruserulliga oli umbes Eesti suurima raamatukogu suurune (Tartu Ülikooli Raamatukogu). Aleksandria raamatukogust võis leida andmeid kõige kaasaja teaduste kohta. Siin töötas rohkesti eri kirjutajaid, mõned kirjutasid maha, teised tõlkisid. Siin lugesid neid ka õpetlased ja asjaarmastajad.

Samal ajal elas ka mujal suuri õpetlasi; nii Sürakuusa linnas Sitsiilias kõigile tuttav matemaatik *Archimedes*, mehhaanika isa.

Aleksandria tuletorn, üks seitsmest maailmaimest.

Ta kohta räägitakse, et vannis lamades avastanud ta keha erikaalu. Sõja puhuks avastanud ta erisugused hiiglakangid, millega olevat saanud vaenlase laevu ümber paisata.

Ka kujurid lõid suurteoseid. Tollest ajast on pärit vägev *Laokooni grupp*, kaua meeste ilu ideaaliks olnud *Belvedere Apollon*, naiste ilu ideaaliks olnud *Melose Afrodiite* (Milo Veenus) jne.

Varsti tardus hellenism surnud punkti: kirjutati ümber ainult endisi töid, imeteldi endisi kunsti ja teaduse saavutusi. Hiljem ei suudetud neid enam mõistagi! — Rassiline ja riiklik laostumine halvas edaspidist arenemist.

ROOMA.

Itaalia maa ja rahvas.

111. **Maa.** Itaalia Balkanist erinev loodus määras ka maa ajaloo erineva üldsuuna.

Poolsaart läbis vaid idarannikule kalduv Appenniini mäeahelik, mis polnud ületamiseks liig kõrge ega liig lõhestatud. Seepärast võimalduski siin kergemini suure riigi tekkimine.

Rannik oli siin vähe lõhestatud, polnud siin kuigi palju loomulikke sadamaid-lahti, ehk küll poolsaare pikka randjoont mitmed suure Vahemere osad uhtsid: *Türreeni* meri, *Joonia* meri ja *Aadria* meri. Eemal meres oli vaid kolm suurt saart: *Sitsiilia*, *Sardiinia* ja *Korsika*, aga puudus merele meelitavate saarte rägastik. Nii ei sattunudki siinne elanik nii kergesti merele, ja selleks polnud erilist tarvidustki, sest poolsaarel oli rohkesti viljarikast lagendikku, mis oli soodus nii põllundusele kui ka karjandusele. Põld aga kasvatas siin üles tugeva ja armastusega sügavasti maasse kiindunud talupoegkonna.

Maa oli ka muidu armastust ja võitlust väärt: siin laius kas rohelisse uppuv künklik maastik alati kohava mere ääres, nagu näiteks *Laatsium* ja *Etruuria*, või metsarikas mägismaa videvate orgudega, nagu *Samnium;* või lõunamaised ja soojad *Apuulia* ja *Kalaabria* oma sinava lõputu taevaga. Aga leidus ka ebaterve kliimaga soomaastikku, näiteks *Kampaanias*, kus levis kergesti malaaria. Ilus ja viljarikas maa meelitas siia mitmeid rahvaid.

112. **Rahvastik.** Itaalia üheks algrahvaks peetakse tundmatu päritoluga *liguure*. Aga juba aastatuhandeid enne Kristust tungis siia ka teisi rahvaid, niihästi põhja poolt üle Alpide kui ka ida ja lõuna poolt üle mere tulles. Need uustulnukad kas orjastasid algrahva, tõrjusid ta välja või segunesid temaga.

Üle madalate Ida-Alpide rändasid siia põhjamaised indogermaanlased — *itaalikud*. Itaalikute suguharud asusid esialgu

Vana-Itaalia.

Po jõe madalikule, kus ehitasid oma onnid vaiadele jõe luhal või koguni vette, luues terveid *vaikülasid* kindla nelinurkse põhiplaaniga. Ent itaalikute rahvaarv kasvas, noored saadeti välja uut kodu otsima, ja nii levisid itaalikud kõigisse poolsaare osadesse. Kuid nad ei jäänud ainsaiks sisserändajaiks, tuli paremate relvadega ja suuremate oskustega rahvaid, kes ähvardasid neile kadu.

Kartaagolased asustasid üksikuid rannapunkte ja võtsid enda alla saared.

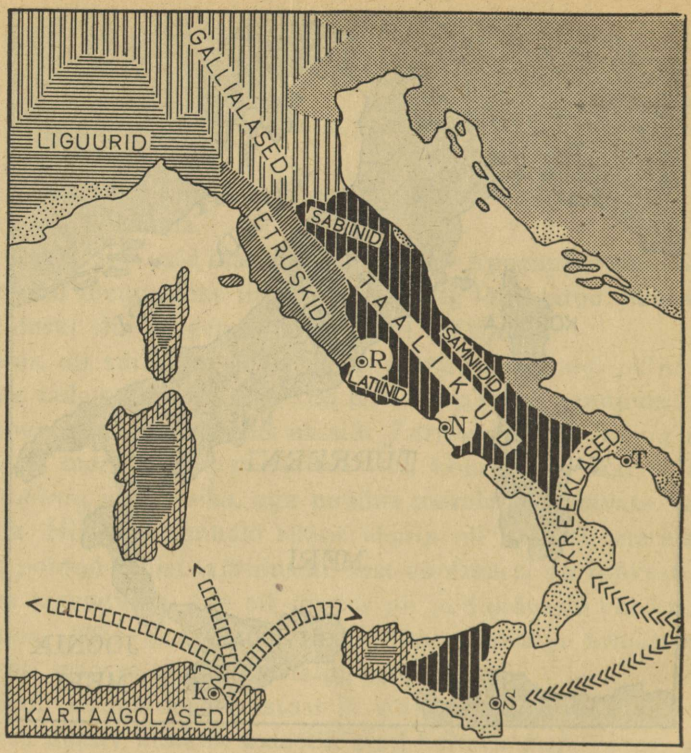

Vana-Itaalia rahvastik.

Üle mere jõudsid kohale ka *kreeklased* ja leidsid siin eest kliima ja looduse, mis nende kodumaad meenutas. Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia rannikule tekkis nende asulinnu: *Tarentum, Neapolis* (Napoli), *Sürakuusa* jt. Kreeka asustuse rohkuse tõttu Lõuna-Itaalias nimetatigi seda maaosa *„Suur-Kreekamaaks"*. Kreeka asulinnadest imbusidki kreeka teadus, oskus, kunst ja muud mõjud sisemaale.

Samuti üle mere tulles saabusid siia Ees-Aasiast tulnud *etruskid,* kes asusid Etruuriasse (Toskaana) elama. Etruuria oli rikas

põllu- ja karjamaast kui ka maapõuevaradest — maakidest; tänu kaasatoodud oskustele ja teadmistele suutsid etruskid selle maa kiiresti vallutada, tööstust-kaubandust välja arendada ja rikastuda. Vallutajad ehitasid siia suuri kindlustatud linnu sirgete tänavate ja veevärgiga, elasid linnades pillavat, idamaiselt toredat elu. Südametud ja kalgid, nagu etruskid ise, olid ka nende

Kaks etruski sõdurit langenud kaaslast kandmas. Etruski kastikaane käepide.

jumalused — enamikus kuritahtlikud ja õelad, hauatagust elugi kujuteldi õudse ja piinarikkana. Süngete jumaluste lepitamiseks tõid preestrid neile ohvriks isegi inimesi, milleks kasutasid sõjavange või võõraid, keda etruski meriröövlid olid retkel tabanud. Ka etruski kuningad olid vägivaldsed ja piiramatud, nagu see oli Idamaades kombeks. Kõik töö tegid alistatud rahvad, peamiselt itaalikud.

Viimsed suuremad sisserändajad Itaaliasse vana aja jooksul olid *gallialased*, indogermaani tõugu keltide suguharud. Nad asu-

sid Po madalikule, tagasi tõrjudes, alistades või ära sulatades endisi elanikke. Siitpeale nimetati Po madalikku „Ees-Galliaks" vastandina „Galliale", mille all mõeldi praegust Prantsusmaad.

Kõigi nende rahvaste vahel puhkes heitlus peremehe-õiguste pärast poolsaarel. Algul tundus, et itaalikud jäävad selles võitluses alla, aga siis hakkas itaalikute seas üha rohkem esile kerkima latiinide suguharu, kes oli võimeline mitte ainult seda saatust vältima, vaid ka ise esikohale tõusma.

Etruskid tantsimas.

113. **Latiinid.** Latiinid elasid Laatsiumi maakonnas ja olid ainsad itaalikud, keda teised rahvad, nende üleolevaist relvadest hoolimata, merest eemale ei saanud tõrjuda. Siia ulatus kreeklaste mõju, aga siia tungisid ka etruskid. Maad ründasid mitmed sisemaa suguharud ja pealeselle oli maal rohkesti ebaterveid soisi osi — aga kõigis neis raskeis tingimusis kasvas siin sitke ja tugev rahvas. Elati perekondade kaupa, perekonna piirides oli piiramatu võim perekonna isal *(pater familias)*, tema otsustas ka sündinud lapse saatuse — kas jätta ellu või hukata, sest nõrk ei suudaks siin vastu panna. Perekond elas talus, kus kasvatati karja, vilja. Elamuks oli õlgkatusega savist maja, milles oli ainult üks suitsutare — *aatrium*. Sugulasperekonnad moodustasid sugukonna. Sugukonna juhtivaid perekondi nimetati *pat-*

riitsideks (patres — isad); patriitsid kasutasid orjade ja sõltlaste tööd, ise aga asusid valliga piiratud linnas kõrgemal künkal, kaitstud niiviisi vaenlaste, orjade ja soopalaviku eest. Nii oli Laatsiumis tekkinud linnriike, kes moodustasid suuremate sündmuste puhuks omavahelise *linnade liidu* tähtsaima linna — *Alba Longa* — juhtimisel. Aga Alba Longa kõrvale tõusis Laatsiumis varsti ajaloo kuulsamaid linnu — Rooma.

Rooma algus.

114. **Muistend Rooma asutamisest.** Kreeklaste poolt hävitatud Troojast põgenema pääsnud vapper *Aeneas* olevat uue kodumaa otsingul pärast pikka vintsutavat merereisi latiinide juurde jõudnud, noor poeg käe kõrval. Külalislahkete latiinide juures leidnud ta ulualuse, aga ta poeg asutanud siia hiljem uue linna — *Alba Longa* ja saanud selle kuningaks. Nii valitsenudki Aenease järeltulijad Alba Longas mitu inimpõlve. Seejärel aga haaranud trooni vägivaldne usurpaator (mitteõigustatu) ja määranud viimse Aenease võsu — ilusa *Rea Silvia* — Vesta templisse preestrinnaks, kus ta pidi jääma igavesti neitsiks, et vältida võimalikke trooni tagasinõudmisi Aenease järeltulijate poolt. Aga ühel ilusal päeval ilmus õnnetu Rea Silvia juurde sõjajumal *Mars* (Ares) ja abiellus temaga. Sellest abielust sündinudki kaksikpojad *Romulus* ja *Remus*. Aga vastsündinud poisid tegid niisugust kisa, et sündmus sai teatavaks kurjale usurpaatorile, kes laskis kohe noore ema hukata, aga kaksikud pidi heidetama Tiberi jõkke. Haleda südamega ori aga ei suutnud temale pandud õelat ülesannet täita: ta heitis poisid küll jõkke, aga puust mollis. Nii ujuski mold tillukeste laevnikega pärijõge allapoole, kuni lained lõpuks nad kaldale loksutasid. Emahunt juhtus kaldal parajasti vett jooma, ta lakkus pisukesed kodanikud puhtaks ja imetas neid oma piimaga. Poisid kasvasid suurteks ja tugevateks meesteks, kogusid endi ümber ulja salga ja asu-

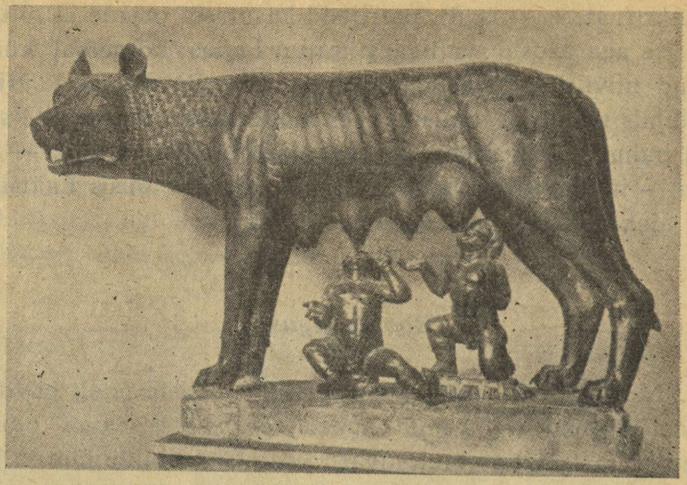

Romulus ja Remus emahundi all. Pronkskuju.

tasid Tiberi kaldale uue linna. Linna nime pärast aga sattunud vennad omavahel tülli, ägestunud Romulus surmas oma venna ja ristis linna oma nime järgi *Roomaks*. — Need sündmused olevat olnud aastal *753 e. Kr.*

Rooma kogunenud rohkesti põgenikke teistest linnadest ja muid uljaid noorukeid. Ainult suur häda olnud naisevõtmisega: neid polnud kuskilt saada, vanemad neid ka kahtlase päritoluga roomlastele ei lubanud. Eks siis roomlased tulnudki heale mõttele: nad keetnud ja küpsetanud häid sööke ja kutsunud siis naaberrahva — *sabiinid* — endale külla koos naiste ja lastega. Täies piduhoos aga haaranud iga roomlane endale ühe võõra neiu pruudiks kaenlasse ja põgenenud pidult. Pahandatud sabiinid tulnud varsti suure sõjaväega roomlasi karistama, aga seal rutanud neile vastu röövitud pruudid ja hoidnud ära verevalamise, sest nad olid õppinud oma vapraid röövijaid armastama. Siitpeale olevatki sabiinid latiinidega üheks rahvaks sulanud ja ühist keeltki — latiini ehk *ladina keelt* kõnelema hakanud.

115. **Rooma linn.** Kuigi lugu Rooma asutamisest on ainult muistend, ei puudu selles siiski traditsioonina edasikandunud tõepõhi. Nii on Rooma linn tõesti hiljem asutatud kui mõni teine sealne linn, elanikud olid esialgu mitmest rahvusest, kuningaiks olid kaua aega sisserännanud võõrad — etruskid.

Kindel on, et tekkinud Rooma linn kiiresti kasvas ja rikastus. Selleks oli tal ka erakordselt soodus asend. Siit viis läbi „soolatee": et Tiberi jõgi polnud kaugemale laevatav, siis pakiti mererannalt tulev sool siin loomadele, edasiveoks sisemaale; siit läbi viis ka piki poolsaare rannikut kulgev ühendustee; siia ulatusid kreeklaste kultuurilised mõjud, kuid siia ei küündinud meriröövlite rüüsteretked, sest linn asetses rannikult 25 km eemal. Ta asukoha tõttu ei suutnud ka etruskid linna lõplikult alistada, kuna etruskide mõju tasakaalustasid kreeklased. Nii muutusidki roomlased vahendajaiks kreeklaste ja etruskide vahel, õppides mõlemalt. Siia ei ulatunud ka soopalavik, sest linn asetses kõrgemas kohas — „seitsmel künkal".

Rooma linna kaitsesid tugevad müürid, ja kuigi vaenlane selle ületaks, siis oli kodanikel võimalus ühele kindlustatud künkale siselinnas — *Kapitooliumi kantsi* — varjule tulla. Linnas oli tekkinud uhke *foorum* ehk turuplats, kus peeti koosolekuid ja mõisteti kohut. Jõe ääres sadamas kees vilgas kaubavahetus. Sportlike ja sõjaliste harjutustega tegeldi *Marsi väljakul* linna serval.

116. **Rooma kuningate valitsus.** Roomas, nagu mujalgi Laatsiumi linnades, moodustasid jõukad taluomanikud ehk *patriitsid* tähtsaima kihi. Nad valisid endi seast ka eluaegse juhi, *kuninga* (rex), kelle ülesanded olid nagu mujalgi: sõjaväe juhtimine, kohtumõistmine ja avalik jumalate teenimine ning ohverdamine. Kuningat valvas ja andis talle nõu *senat* (senex — vanur), mis koosnes 300 vanast patriitsist-perekonnapeast. Muistendi järgi olevat Roomas valitsenud järgemööda üldse 7 kuningat, esimene oli *Romulus*, viimne aga uhke ja halb etrusk *Tarquinius*. Tarquinius valitsenud nii halvasti ja õelalt, et ta kihutatud minema

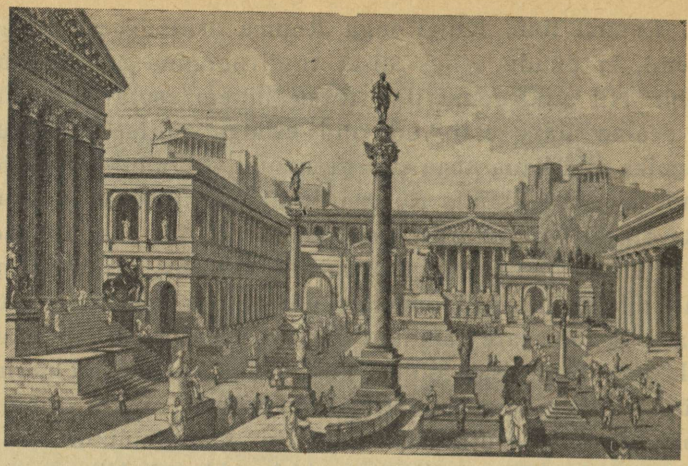

Rooma foorum — forum romanum.

ühes paljude teiste kaaslastega. Riigi juhtimine jäi nüüd ainult *„rahva asjaks"* (res publica). Nii sai *a. 510 e. Kr.* Rooma kuningriigist vabariik.

117. **Roomlaste algusund.** Roomlaste jumalused olid tööka ja iseteadliku põhjamaise talupoja jumalused — neid oli rohkesti ja nad saatsid inimest heatahtlikult ta igasugustes töödes ja toimetustes. Erilise asutuse osaliseks sai tule- ja kodukolde-jumalanna *Vesta*, kelle templis altaril põles igavene tuli, mille eest pidi hoolitsema 6 preestrinnat — vestaneitsit. Ainult iga aasta lõpul kustutati see tuli korraks, et siis uuel aastal uus tuli süüdata, mis saadi puupulga kiirest tiirlemisest. Nii elas roomlastes igivana austus tule vastu, mis oli loonud inimestele mugava kodu ja ühendanud perekonna kolde juures. Kodu ja perekonna pühadusega oli seotud ka *Jaanuse* austamine. Temale mõtles iga uksest sisseastuja (janua — uks), sest ta kaitsis koduläve, sissetulekut ja väljaminekut. Sõja ajal seisis ta tempel alati lahti ja naised ohverdasid talle, et ta tagasi üle koduläve tooks nende

mehed ja isad. Tema auks on nimetatud meie esimene kuu — jaanuar. Väga lugupeetud olid ka *penaadid* ehk kodu kaitsevaimud, kelle hoole all olid tagavarad aidas ja ka kogu majapidamine. Penaatide kõrval elasid kodus ka *esivanemate vaimud,* kellele võis oma häda kurta ja kellelt abi loota; esivanemaile püstitati hiljem aatriumis kujusid või riputati üles nende vahast näojäljendid. — Lisaks nendele jumalustele seltsis igasuguseid *erivaime ja vaimukesi iga elujuhtumi* jaoks: künni-, külvi-, idanemis-, pealoomis-, viljavalmimis- ja muud vaimud. Ka igal inimesel oli oma kaitsevaim — *geenius;* kaitsevaimuta polnud ükski pere, rahvas ja loomgi.

Kuid roomlane ei lähenenud oma jumalaile idamaalase hirmu ja argusega, ta astus oma jumala ette julgesti ja sõlmis temaga teatava lepingu: inimene toob ohvri või palve, jumal omalt poolt püüab täita inimese soovi. Nagu mina sulle, nõnda sina mulle! Nõnda kujunesid aja jooksul teatavad kombed, kuidas esineda jumala ees ja mida paluda; need kombed olid inimesele siduvad („religioon").

Roomlaste jumalad olid vaid kujuta vaimud, inimesekujulisi jumalusi õppisid nad tundma alles võõrastega, eriti kreeklastega läbikäimisel. Algas usundi *helleniseerumine,* kujunes terve sari jumalaid kreeka ja algrooma sugemeil.

118. **Rooma jumalad.** Peajumal *Jupiter* (Zeus) valitses taevast ja maad, äikest ja vihma, tema tahtel annetas ka õnnejumalanna *Fortuuna* lahingus võidu. Jupiter oli vägev ja veatu, tema tahet püüdsid aimata ennustajad *auguurid* linde jälgides, aga ta tahe avaldus ka tapetud ohvriloomade sisikonnas. Veatu ja vägev oli ka Jupiteri naine *Juuno* (Heera), peajumalanna, abielu ja perekonna kaitsja. Jumalad nõudsid inimestelt ausat ja õiglast elu, kurjategijaid jälgisid *fuuriad,* allmaailma valitseja *Pluuto* (Haadese) poolt saadetud hirmsad kättemaksujumalused. Peale Pluuto oli Zeusilt teinegi vend — *Neptuun* (Poseidon), kes valitses merede üle, aga ta leidis suurt austust alles sellest ajast peale, kui roomlased õppisid merendust harrastama.

Neitsilik *Diaana* (Artemis) valitses puutumatut loodust, abistas nõrku loomi metsas, aga kaitsis ka abituid vastsündinud lapsi. Töökas ja tahmane seppjumal *Vulkaanus* (Hefaistos) oli andnud inimesele tule ning sellega ka püsiva kodu, ta toetas külade ja linnade asutamist. Äge *Mars* (Ares) oli sõjakate ning vaprate roomlaste kaitsejumal. Veetlev *Veenus* (Afrodiite) ajas südame- ja armastusasju, temaga koos ilmus sageli ka vibu ning nooltega *Aamor* (Eros). *Bakhos* (Dionüsos) oli viina- ning joobumuse-jumal, ta korraldas koos nümfide ja faunidega sagedasi joomapidustusi *bakanaale*, mida inimesedki ei jätnud tema auks tegemata. Suurt austust evis ka vana *Saturnus* (Kronos), põllutööjumal, keda meenutati sügisel viljakoristamise ajal suurte pidustustega. Jumalail on siingi oma käskjalg — *Merkuurius* (Hermes), suur rändaja, sellega ka kaubanduse ja rikkuse jumalus. Tema kõrval kujutati sageli kukke, et näidata, kuivõrd oluline on jõukuse saavutamiseks töökus varahommikust peale. Rikkust võis anda küll petlik õnnejumalanna *Fortuunagi*, aga see rikkus oli püsimatu ja ajutine ja sellepärast kujutatigi Fortuuna jalge ees liikuvat kera.

Jumalaile oli ehitatud rohkesti templeid, kus jumalaid teenisid paljud preestrid täpsete kommete ja eeskirjade järgi — *rituaali järgi*. Ülempreester kandis nime *pontifex maximus*.

Rooma vabariigi algaeg.

119. **Vabariigi valitsemine.** Viimase etruski soost kuninga lahkumisest, *a. 510 e. Kr.*, alates valiti Roomas eluaegse kuninga asemele *2 konsulit* üheks aastaks. Endise kuninga ülesanded riigivalitsemise alal langesid nüüd konsuleile, kes juhtisid sõjaväge, mõistsid kohut ja kutsusid kokku sõjaväekoosoleku — „rahvakoosoleku“ jne. Selle eest said ka nad kuningliku austuse osaliseks: neid kohates astus tavaline kodanik teelt kõrvale ja ratsanik hobuselt maha. Aukartuse tõstmiseks mõjus kaasa ka

see, et konsuleid saatis *12 liktorit* ehk kohtuteenrit, igaühel õlal vitsakimp (fasces), millesse pistetud kirves. See pidi tähendama konsuli õigusi: suuremail roimareil pea maha, aga väiksemaile vitsa! Ja selles suhtes viidigi konsulite otsused viibimata täide.

Konsuleid oli kaks, et valitsemine oleks õiglasem, sest nad pidid üksteise tegevust valvama ja kumbki neist võis teise korralduse tühistada, kui see korraldus halvana tundus. Aga sõja ja rahutuse ajal võis säärane riigikord kiiret tegevust ja otsustamist halvata, seepärast määrati suure hädaohu korral konsulite asemele ametisse üks *diktaator* kuueks kuuks. Diktaatori ees, nii nagu endisel ajal kuningate ees, käis 24 liktorit; iga diktaatori käsk ja otsus nii elu kui surma üle viidi viibimata täide.

Kuid riigi suurenemise ja elu keerulisemaks muutumisega ei suutnud konsulid enam terve valitsemisega toime saada, kuigi neid oli kaks. Nüüd hakati neile abiks valima mitmeid ametnikke: kohtumõistjaid ehk *preetoreid*, siis veel korravalvureid avalikel väljakuil ja tänavail, riigi kassapidajaid jt.

Kõik need ametnikud teenisid riiki palgata ja nad valiti patriitside seast. Valijaks oli *rahvakoosolek*, millest osa võtsid kõik sõjakohuslikud kodanikud. Valmis ettepanekud rahvakoosolekule tulid patriitsidest koosneva *senati* poolt. Et senaatorite endi eluviisid oleksid karged ja põhjamaised ning laitmatud, selle üle valvas patriitside hulgast valitud *tsensor*. Tsensori ülesandeks oli ka senaatorite nimestiku koostamine, kusjuures ta võttis arvesse ka käitumise. Tsensor valvas ka kogu rahva eluviise ja koosseisu. Iga viie aasta tagant korraldas ta rahvaloenduse, kus kõik kodanikud ta ette Marsi väljakule ilmusid ja oma nime, päritolu, perekonna suuruse ja varanduse ning sissetulekud üles andsid. Neil andmeil määras tsensor maksud ja kohustused.

Valitseva patriitside seisuse kõrvale kogunes Rooma linna üha rohkem lihtkodanikke ehk plebeisid.

120. **Rooma seisused.** Esialgu oli Rooma linn peamiselt suurmaaomanike patriitside kindlustatud elupaigaks. Põhjamaised

patriitsid kui põlised roomlased moodustasidki Rooma juhtiva seisuse, nende hulgast valiti ametnikud ja nende põliste põhjamaiste kommete ja harjumuste — *tavaõiguse* — alusel mõisteti ka kohut. Patriitside käes olid Rooma suuremad majad ja ehituskrundid, Rooma ümbruse põllu- ja karjamaad, nendele kuulusid suured veise- ja lambakarjad. Nende käsutuses oli ka ühismaa ehk *ager publicus,* milleks võeti tavaliselt üks kolmandik alistatud maadest.

Alistatud rahvaist ja teistest hiljem Rooma asunuist kujunes alam seisus — *plebeid:* töölised, käsitöölised, kaupmehed, väiketalunikud, rentnikud jt. Plebeid olid küll isiklikult vabad, aga neil puudusid õigused riigivalitsemisest osa võtta — *poliitilised õigused.* Plebeide arv ja tähtsus kasvas kiiresti, neid võeti sõjaväkke, sellega kaitsesid nad maad ja vallutasid uusi alasid, ja sõdureina võtsid ka osa rahva- ehk sõjaväekoosolekust. Aga nad sattusid ajuti suurtesse raskustesse. Mõnigikord, kui plebei sõtta läks, jäi põld sööti ja perekond aga oli sunnitud elatumiseks patriitsidelt laenu tegema. Teinekord jälle võis plebeid tabada viljaikaldus või muu õnnetus, mis viis ta võlgadesse, mille tagajärjeks võis olla isegi orjastamine. Täit õigust ei saanud leida ka seaduse ees, sest tavaõigus oli suuline, patriitsidest kohtunikud võisid seda oma kasuks tõlgitseda. Lähenemine patriitsidele oli raskendatud, abielud nende vahel keelatud. — Suurenev plebeide seisus algas võitlust poliitiliste õiguste pärast.

121. **Seisuste võitlus ja üheõiguslus.** Muistend jutustab, et ärapahandatud plebeid ühel ilusal päeval Roomast olevat lahkunud, et läheduses *Pühal mäel* endale uut linna asutada. Patriitsid olevat mõistnud ähvardavat hädaohtu, sest suurel Roomal puudus nüüd küllaldane kaitse, ja pealegi võisid plebeid oma meelehärmis vaenlasega liituda. Seepärast olevatki patriitsid ühe oma targema mehe saadikuna plebeide juurde läkitanud. Saadik jutustanud plebeidele loo sellest, kuidas kõik inimese kehaliikmed kõhu vastu mässu tõstnud. — „Meie seda nahkpauna enam ei toida!" hüüdnud suu ja kurk. Jalad keeldu-

nud kõndimast, käed töötamast ja inimene nõrgenenud iga päevaga ning lebanud lõppeks suremas. Siis alles mõistnud kehaliikmed, et nemadki ilma kõhuta läbi ei saa, ja hakanud jälle oma ülesandeid täitma, aga inimene kosunud selle tõttu varsti. — Plebeid olevat nõustunud tagasi pöörduma, kui nad seaduse ees kaitset leiavad. — Nõnda saanudki nad endale õiguse *rahvatribuune* valida.

Rahvatribuunid valiti plebeide koosolekul ja nende isik oli püha ja puutumatu. Nende maja oli plebeidele lahti öösel ja päeval, et iga plebei seal alati varju ja abi leiaks. Rahvatribuun astus plebeide kaitseks välja, kui neid püüti orjastada või muud ülekohut teha. Ta viibis ka senati koosolekul; kui ta märkas, et senat tahab oma otsuse plebeide kahjuks langetada, siis ütles ta: „*Veto!*“ — s. t. „Mina keelan!“ Ja otsus pidigi langetamata jääma.

Et suuline tavaõigus eriti palju pahandust oli tekitanud, siis valiti 10 meest, kellele tehti ülesandeks seadused kirja panna. Need nn. *detsemviirid* kirjutasidki üles seadused *umb. a. 450 e. Kr.* ja paigutasid need *12 vasktahvlil* foorumile kõnepuldi kõrvale, et igaüks neid saaks lugeda. Ja kooliski õpiti need seadused pähe.

Plebeid saavutasid samm-sammult üha rohkem poliitilisi õigusi. Üksteise järele muutusid kõik riigiametid neile kättesaadavaks ja isegi abielud patriitsidega tunnustati kehtivaks. Nii lõppeski 200-aastane seisuste võitlus kõigi Rooma kodanike täielise üheõiguslusega. Seisused sulasid kokku üheks rooma rahvaks ja saavutatud üksmeel võimaldas suuri vallutusi.

Itaalia ühendamine Rooma alla.

122. **Rooma sõjavägi.** Rooma sõjaväkke kuulusid kõik Rooma terved meeskodanikud kuni 46-nda eluaastani. Sõjavägi jagunes lahinguüksustesse — *leegionidesse* konsulite juhti-

Rooma sõjavägi manöövritel.

misel. Leegioni kuulus 3000—6000 meest, kes paigutati lahingurivvi, ees noorukid, tagapool kogenud sõdurid. Leegioni tuumiku moodustasid *raskesti relvastatud sõdurid*, kelledel olid üll vammus ja raudriie, peas kiiver, kaitseks kilp; jalas kanti sandaale või lühikesi poolsaapaid, mis jätsid varbad välja. Pükse veel ei kasutatud, neid peeti harimatuse (barbaarsuse) tunnuseks. Võitluse eel paiskas sõdur oma pika viskoda vaenlase kilbi sisse, mis jäigi selle külge rippuma ja takistas vaenlase liikumist, siis ründas sõdur vaenlast oma lühikese kaheterase mõõgaga. Roomlane võitles vaprasti ega andnud end kergesti vangi, ta eelistas koju tulla kas „kilbiga või kilbi peal" (vaba võitjana relvis või kantuna surnult kilbil). Kord oli äärmiselt range, põgenemine häbistav.

Peale raskesti relvastatud sõdurite kuulusid leegioni kergestì relvastatud sõdurid ja ratsanikud. Sinna kuulus ka hulk kokki, hobusepoisse, arste, ennustajaid, kingseppi, rätsepaid ja relva-

tegijaid. Leegionis leidus osavaid puuseppi, kes valmistasid rünnakuredeleid, oinapeaga müüripurustajaid ehk *taraane*, kiviheitemasinaid ehk *balliste*, nooleheitemasinaid ehk *katapulte* ja piiramistorne.

Leegion jagunes lahinguüksustesse, milledest tuntuim on *tsentuuria* ehk sadakond. Leegionil ja igal üksusel oli oma märk, milleks esialgu oli kas lihtsalt teiba otsa pistetud heinatuust, loomanahk, vasest loomakuju, pronksist käsi või midagi muud. Hiljem sai üldiseks roomlaste „vapiks" Jupiteri kotkas, välk küünte vahel (sellest arenes hiljem „riigikull" paljude riikide vappides).

Tänulik rooma rahvas korraldas võitjaile *triumfikäigu:* võitjad sõitsid Rooma linna pikas rongkäigus, mille ees senat, siis sõjasaak vankreil, siis vallutatud maade valitsejad, ahelad kaelas, siis preestrid kullatud sarvedega härjaga, siis võitja väepealik neljahobuse-kaarikul oma sõjaväe eesotsas. Rongkäik liikus rahva „elagu"- (vivat!) hüüete saatel üles Kapitooliumi kantsi, kus võitja väepealiku auks ohverdati Jupiterile kullatud sarvedega härg.

Roomlased kohtlesid alistatuid erinevalt, sõlmides erinevaid lepinguid, aga ka vabu naabreid kohtlesid nad erinevalt ja püüdsid neid eraldada ja omavahelises tülis hoida, et vältida Roomale vaenulise liidu tekkimist. See ongi roomlaste kuulus põhimõte: *jaga ja valitse* (divide et impera).

123. **Sõda etruskidega.** Nagu oma esimesi sõdu üldse, nii ka etruskidega tuli Roomal esialgu pidada vaid kaitsesõdu. Andmed neist on muinasjutulised. Nii räägitakse, et etruskide kuningas *Porsenna* piiranud Rooma ümber ja tahtnud linna näljaga alistumisele sundida. Vapper Rooma noormees *Mucius* hiilinud etruskiks riietatult piirajate laagrisse, et vaenlaste kuningat surmata. Aga ta hoop tabanud kuninga kirjutajat. Etruskide kuningas ähvardanud Muciust hirmsate piinadega; selle peale Mucius vaid naeratanud, pistnud parema käe söepannile ja põletanud selle söeks, et näidata, kui vähe ta piinadest hoolib, ja

lisanud: „Minu järel tulevad teised, sest 300 Rooma noortmeest sõlmis salaliidu sinu surmamiseks. Esimene liisk langes minule.“ — Seda mehisust nähes olevat vaenuline kuningas oma sõjaväed linna alt ära tõmmanud. Nii päästis Mucius „Vasakkäelise“ vaprus kodulinna.

Hiljem muutus Rooma nii tugevaks, et suutis kogu Etruuria vallutada.

124. **Sõda gallialastega.** Jälle lähenesid vaenlased Roomale, seekord rahvas, keda roomlased veel enne polnud näinud, — gallialased. Ja missugused sõjamehed! Pikad ja tugevad nagu tammetüved, peas sasis juuksed, punaarmilisel näol tolknesid pikad vurrud. Metsikute nägude ja hirmsa kisaga ründasid nad vasturutanud Rooma sõjaväge ja hävitasid selle täiesti. Kiiresti lähenesid nad Roomale, kust roomlased kabuhirmus välja eemale põgenesid. Linnani jõudes leidsid gallialased Rooma väravad lahti: salarünnaku kartes astusid nad ettevaatlikult sisse. Aga linn oli tõesti tühi! Ainult foorumil istus 80 vanakest. Kas kujud või vaimud? Üks juurde astunud gallialane sikutas vanakest habemest, aga kohe lõi vanake elevandiluust kepiga talle vastu kätt. Nüüd tapsid gallialased kõik vanurid — need olid senaatorid, kes olid jäänud siia, et surra kodulinnas pühendudes Vestale. Gallialased aga hakkasid linna rüüstama ja süütasid selle põlema.

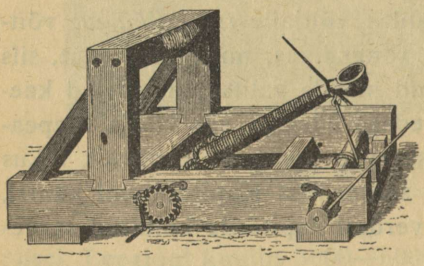

Ballist.

Aga Kapitooliumi kantsi gallialased siiski ei pääsnud. Seda kaitsis salk vapraid rooma noorukeid, kes sinna varjule tõmbusid. Tormijooks ei viinud sihile. Siis olevat gallialased otsustanud kantsi öösel vallutada. Kuuvalgel pandudki tormiredelid tasahilju püsti, nii et koergi ei ärganud, ja esimene gallialane

jõudnud juba kantsi müürile. Seal aga tõstnud Juunole pühendatud *haned* hirmsat kisa, roomlased joosnud kokku ja suutnud viimsel hetkel kantsi päästa. Selle sündmuse mälestuseks olevat koertele vitsu antud, aga hanesid austusavaldustega läbi linna viidud.

Kantsisolijail läinud nälg nii suureks, et seal juba saapataldu näritud, ja et gallialased pikast piiramisest tüdinud olnud, siis sõlmitud vastaste vahel leping, mille alusel gallialased ära lubasid minna, kui roomlased neile 1000 naela kulda maksavad. Roomlased nõustusid ja kandsid kulla kaalule, kuigi nägid, et kaalupommid valed olid. Sellest veel vähe: gallialaste väepealik *Brennus* viskas irvitades oma mõõgagi kaalupommidele lisaks ja hüüdis nurisevaile roomlastele: *„Häda võidetuile!"* (Vae victis!) Hambaid kiristades kandsid roomlased lisakulda. Aga saabus kättemakski: varsti olevat Brennus lahingu kaotanud, roomlased olevat ta vangi võtnud, surma mõistnud ja hüüdnud: „Häda võidetule!"

Rooma linn aga ehitati uuesti üles ja piirati tugeva müüriga. Möödus aastaid, ja Rooma omalt poolt võis vallutada kogu Ees-Gallia.

125. **Sõda samniitidega.** Pärast Laatsiumi vallutamist puhkes sõda viljaka *Kampaania* maakonna pärast. Seekord oli Rooma vastaseks karastatud ja tugev mägirahvas *samniidid*. Võitluski oli vahelduva õnnega. Kord sattus Rooma sõjavägi kavalasse lõksu: *Caudiumi* kuristikus leidsid roomlased, et samniidid on mõlemad väljaviivad kitsasteed sulgenud ja mäetipud enda alla võtnud. Roomlastel ei jäänud muud kui nälga surra või alistuda. Samniitide väepealik laskis ühelt targalt samniidi vanurilt nõu küsida, mis roomlastega teha. Vanur lasknud ütelda: „Vabasta kõik roomlased ja ära solva neid!" — Imestunud võitja, uskumata oma kõrvu, lasknud uuesti küsida. Vastus olnud nüüd: „Surma kõik roomlased!" Kuid väepealik ei toiminud kummagi nõuande järgi, vaid valinud kesktee: ta olevat küll roomlased vabastanud, aga alles pärast seda, kui need

samniitide pilgete saatel läbi kolmest odast kokkulöödud häbiikke käinud, maha jättes kõik oma relvad ja varustuse. Häbist masendatud roomlased ei julgenud päeval Rooma sissegi minna; nagu vargad hiilinud nad öösel oma kodudesse. Nad pesid oma häbi maha hirmsate rünnakutega Samniumi, millega kogu see maa alistatigi Roomale.

126. **Sõda Tarentumiga. Pyrros.** Vallutanud Kesk-Itaalia, tungisid Rooma sõjaväed Lõuna-Itaaliasse. Paljud kreeka rahulikud asulinnad alistusid ja sõlmisid Roomaga soodsa lepingu, kuid rikas Tarentum osutas ootamatu tugevat vastupanu, kutsudes appi *Epeirose kuninga Pyrrose.*

Pyrros oli rahutu ja vapper väepealik, Aleksander Suure sugulane ja diadohhide järeltulija, abielus Egiptuse kuninga Ptolemaiose tütrega. Ta eesmärgiks oli saada uueks võitmatuks Aleksander Suureks. Ta võitiski esimesed lahingud, kuna elevantide poolt ehmatatud roomlaste hobused peruks läinud ja rivid segi löönud. Kuid lahinguväljal märkas ta, et surmatud roomlastel on kõigil haav rinnas ja nägu vaenlase poole. Pyrros ütles: „Oleks minul säärane sõjavägi, ma vallutaksin kogu maailma". Ja ta lasknud vaenlaste laibad auavaldustega maha matta.

Roomlaste sitkus ja mehisus veenis Pyrrost osavat ja kõnekat saadikut roomlaste juurde saatma, et rahu üle läbi rääkida. Senat olevat mitu päeva kahelnud, aga siis toodud kanderaamil kohale üks vana pime senaator, kes hüüdnud: „Olen pime, aga tahaksin olla ka kurt, kui kuulen teie argusest!" — Senat otsustanudki võiduni sõdida.. Pyrrose saadik aga tuli tagasi oma käskija juurde ja arvas: „Nende linn on nagu tempel, senaatorid on kõik nagu kuningad. Aga sinu rahu ega sõprust nad ei taha enne, kui oled Itaaliast lahkunud."

Võitlus kestis edasi. Järgneva lahingu võitis küll Pyrros, aga ta kaotused olid nii suured, et ta võidu puhuks õnnesoovijaile tusaselt tähendas: „Veel üks säärane võit ja ma olen kadunud".

Aga roomlased olid õppinud ka Pyrrost võitma. Nad lasksid elevante nooltega, mille küljes olid põlevad tõrvased takud. Need kinnitusid kisuga elevandi naha külge ja möirates põgenevad elevandid viisid kreeklaste rivid segi. Varsti lahkus pettunud Pyrros Itaaliast. Kreekamaal langes ta kuulsusetult tänavvõitluses: keegi vana naine oli ta kiviga läbi akna surnuks visanud. Ta surma-aastal langes ka Tarentum (272 e. Kr.). Aastal *270 e. Kr.* oli juba kogu Itaalia Rooma ülevõimu all. Alistatud rahvad said enamasti *lepinglasteks* (socii), kes andsid sõja korral abivägesid, osalt võeti neid ka vastu Rooma kodanikeks. Üksikud maaosad ühendati võimsate Rooma sõjateedega, mis kõik lähtusid Roomast; sellest ütluski: kõik teed viivad Rooma.

Nii oligi ühendatud põhjamaine Itaalia varsti küps võõraste võimude kõrvaldamiseks oma eluruumist.

Rooma kujunemine maailmariigiks.

127. **Kartaago.** Endine föniiklaste asulinn Kartaago oli kasvanud vägevaks mere- ja kaubanduslinnaks. Kreeklasi Vahemere lääneosast välja tõrjudes oli ta enda alla võtnud Põhja-Aafrika ranniku, Korsika, Sardiinia ja lähemad osad Sitsiiliast ja Hispaaniast. Vahemere lääneosa oli saanud nagu Kartaago sisemereks, mis ulatus roomlastele otse „ukse alla". Et meri oli parimaks ja odavamaks, aga sageli ka ainsaks liiklemisteeks, siis seisis kogu siinne kaubandus ka Kartaago käes või vähimalt kontrolli all. Kartaago, mille asutamiseks muistendi järgi kohalikult rahvalt ainult „härjanahaga ümbertõmmatav lapike" paluti, oli nüüd merede valitseja toredate templite ja luksuslike kaupmeeste lossidega. Elumajad uppusid iluasjadesse ja aidad olid täis kuhjatud varandusi. Kartaago vabariiki juhtisid rikkad semiidid-kaupmehed, valmis küll äritsemisele ja orjastamisele, aga sõtta enda eest saatsid nad palgaväe. Alistatud rahvaid maksustati ja nende hulgast värvati palgasõdureid.

Kui nüüd talupoeglikult ellusuhtuvad roomlased viljarikka Sitsiilia vastu huvi hakkasid tundma ja end Kreeka-Kartaago võitlusse saare pärast segasid, siis puhkesidki suured *„Puunia sõjad" a. 264—146* (puunlased — kartaagolased). See oli rassidevaheline võitlus, milles semiitide suureneva võimu vastu roomlased põhjarahvaid esindasid, astudes Vahemere lääneosast taganevate kreeklaste jälgedesse. Neis sõdades tõrjusid roomlased samm-sammult ja sajandite jooksul semiitide mõju tagasi ja asusid ise Vahemere rannikute vallutamisele.

128. **Esimene Puunia sõda.** Sõda algas *a. 264 e. Kr.* Et Sitsiilia saar oli lähedal ja roomlastel oli tugev maavägi, siis tõrjusid nad liidus kreeka asulinna Sürakuusaga kartaagolased varsti saarelt välja. Kuid nad ei saanud saare kindlustatud sadamaid kätte, sest Kartaago laevastik toetas ja varustas neid. Siin saigi selgeks, et ilma laevastikuta Rooma ei saa võidelda ega võita, eriti kui sõda veel kaugemale viia taheti. Senised Rooma vähesed ja väikesed laevad ei tulnud arvesse Kartaago kuni viielaeliste galeeride vastu. — Nii asuski Rooma kohe laevade ehitamisele ja esimese aasta jooksul valmiski 120 sõjagaleeri. Seni oli laevade juures oluline olnud ainult sõudjate vastupidavus, laeva tugevus ja tüürimehe osavus, sest püüti raudse vööriteravikuga vastase laeva külgi sisse rammida. Nüüd aga võtsid roomlased tarvitusele sõjatehnilise uuenduse: nad püstitasid oma laeva laele rünnakusildu, mida sai vaenlase laevale lähenedes nii alla lasta, et rünnakusilla raudsed otskonksud vaenlase laeva külge kinnitusid. Nii võimaldus roomlastel laevale söösta ja käsitsivõitlust alata, milles nad olid ületamatud.

Tänu uuele laevastikule saavutasid roomlased oma esimesed merevõidud kartaagolaste üle. Kaupmehed leidsid, et kaotustega sõda ei tasu kulusid, ja sõlmisid rahu. Osalt kokkuleppel, aga rohkem siiski vägisi omandasid roomlased nendelt *Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika* saare, sellega sai Türreeni meri Rooma sisemereks, Rooma merendus ja laevandus olid kiirel tõusuteel. Ent Kartaago püüdis veel kord sõja kaotusi heaks teha.

129. **Teise Puunia sõja algus.** Nüüd suunas Kartaago oma võimupüüded Hispaaniale, kus ta palgaväejuht *Hamilcar Barkas* juba mitmed hõbedarohked maa-alad oli vallutanud. Hispaania vallutamine jatkus ka siis, kui väejuhiks sai Hamilkari poeg *Hannibal.* Hannibal oli juba üheksa-aastaselt isaga sõjakäikudel kaasas käinud, isale pühalikult vandunud roomlasi igavesti

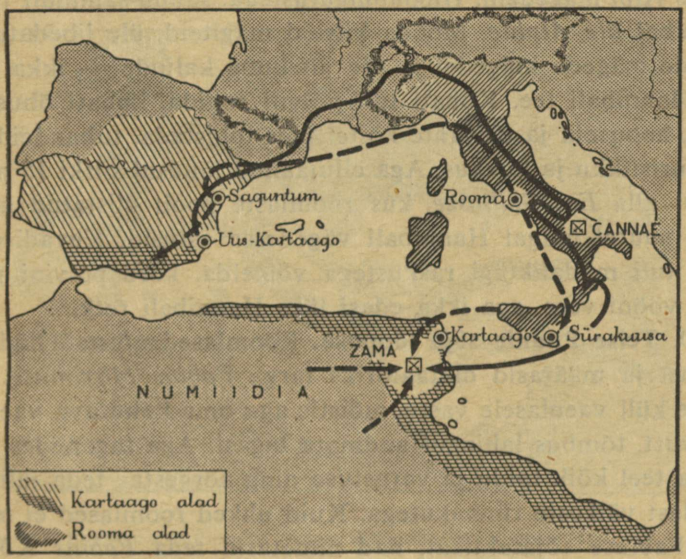

Teine Puunia sõda. Hannibali ja Scipio sõjakäigud.

vihata. Väejuhina võitis ta palgaväe poolehoiu ja armastuse, sest ta oli väsimatu, ettenägelik ja lihtne, magas koos sõduritega lageda taeva all, kandis tavalist sõdurimantlit, tungis lahingus esimestesse ridadesse. Hannibali iseloomustasid selle kõrval ka suur julmus ja halastamatus, alatu truudusetus, talle ei olnud püha mingi tõotus ega jumalad.

Et Kartaago võim Hispaanias levis, otsis Rooma seal liitlasi ja võttis rikka kaubalinna *Saguntumi* oma kaitse alla. Kui nüüd Hannibal, kes mõistis sõja vältimatust Roomaga, Saguntumi vallutas, siis puhkeski *teine Puunia sõda a. 218 e. Kr.*

Hannibalil oli hiilgav ja kogenud sõjavägi ning ta otsustas roomlasi nende kodus rünnata. Et roomlased nüüd juba merd valitsesid, tahtis ta maad mööda minna. Ta ületaski Püreneed ja jõudis Alpi mägedeni. Hiiglapingutustega, samm-sammult tungis Hannibal *üle Alpide*. Mööda kitsaid mägiteid, üle libedate jääväljade mägede külgedel ja üle järskude kaljude — ikka edasi viis Hannibali tee. Kohati tuli põlvili ronida, kohati õhus rippuda, hobuseid ja elevante köitel üles lohistada, tuhandeid langes kuristikku ja hukkus. Aga ellujäänud jõudsid siiski 15 päeva pärast alla *Ees-Galliasse*, kus roomlaste poolt alistatud gallialased suurel hulgal Hannibali vägedesse astusid. Kevadise aja tõttu tuli madalikulgi raskustega võidelda, kord põlvini poris, kord vööni vees, aga ikka edasi läks Hannibali retk.

130. **Teise Puunia sõja lõpposa.** Roomlased mõistsid hädaohu suurust ja määrasid diktaatoriks targa *Fabius Maximuse*. See ruttas küll vaenlasele vastu, mõistis aga oma kohutava vaenlase tugevust, tõmbus lahingut andmata tagasi. Aga taganedes hävitas ta teel kõik toidu ja varustuse ning nõrgestas teda jälitavat vaenlast väikeste rünnakutega. Kuid uhked roomlased ei mõistnud Fabiuse sõjataktikat, nad nimetasid teda *Fabius Kõhklejaks* ja pahandasid, et ta laseb Itaaliat rüüstata, sest Hannibal jõudis juba Kesk-Itaaliasse. Fabiuse diktaatoriaja möödudes valiti ametisse jällegi konsulid ja otsustati mitte enam taganeda. Nii kohtasidki vastased *Cannae lahingus a. 216 e. Kr.* Hannibali väetiivad haarasid roomlasi nagu tangide vahele, ratsavägi ründas selja tagant, ja nii hävitati Rooma sõjavägi täiesti.

Hannibal ilmus isegi Rooma ette. Linnast kostis hirmuhüüd: *„Hannibal väravate taga!"* (Hannibal ante portas!). Aga Hannibali jõud hakkas juba nõrkema, ta sõjavägi oli tublisti vähenenud ja tüdinud. Hannibal märkas, et siin pole tegu tavalise

vastasega, roomlaste kangekaelsus ja visadus aina kasvas. Hannibal ootas endale abivägesid oma venna juhtimisel, aga selle asemel visati ta laagrisse vaid ta venna pea. „See on Kartaago saatus!“ hüüatas Hannibal.

Saabusid veelgi halvemad sõnumid: hulljulged roomlased ei leppinud Itaalia kaitsmisega, vaid olid saatnud Rooma sõjaväe *Cornelius Scipio* juhtimisel Kartaago maid vallutama. Scipio

Rooma maailmariik tema tähtsamate provintsidega.

oligi vallutanud Hispaania ranniku, kust Hannibalile palgamaksmiseks hõbe tuli, ja nüüd Scipio seisis juba Kartaago linna ees! Hirmunud kartaagolased kutsusid Hannibali kiiresti koju. Hannibal ruttaski kodumaale, kuid tal polnud enam ei endist väge ega õnne — ta kaotas *Zama lahingu a. 202 e. Kr.* Kartaago sõjavägi hävitati, Hannibal põgenes, linn maksis kõrget sõjamaksu ja loovutas oma asumaad ning laevastiku.

131. **Kolmas Puunia sõda ja Rooma maailmariik.** Uuesti hakkas Kartaago võim tugevnema, jälle kündsid ta laevad Vahe-

merd, jälle voolas Kartaagosse kokku varandusi — ka Roomast! Paljud roomlased nõudsid Kartaago lõplikku hävitamist, senaator *Cato* lõpetas kõik oma kõned sõnadega: „Peale muu arvan, et Kartaago tuleks hävitada."

Kui nüüd Kartaago lepinguvastaselt ilma Rooma loata sõja alustas ja Rooma talt nõudis kõigi relvade väljaandmist ja linna ümberehitamist rannast 50 km kaugusele, siis puhkeski kolmas sõda. Kolmeaastase visa vastupanu järel vallutati linn *a. 146 e. Kr.*, elanikkond langes võitluses või müüdi orjadeks, linn rüüstati, põletati maha, purustati müüridki, kivi ei jäänud kivi peale. Kartaago asegi lastud üles künda, soola peale külvata, ja preestrid olevat siia peale oma needmissõnugi lugenud, et siin enam midagi ei sigiks. Kartaago ümbrus aga liideti Rooma külge *Aafrika* nime all.

Aga Rooma kasvas maailmariigiks, ta oli vallutanud Sitsiilia, Sardiinia, Korsika, Hispaania, Ees-Gallia, Kreekamaa, Makedoonia ja Väike-Aasia ranniku. Vahemeri oli saanud Rooma sisemereks. Vallutatud maad liidendati Roomaga „provintside" nime all.

Rooma vabariigi laostumise algus.

132. **Kultuurilisi mõjustusi alistatud maadest.** Kui Rooma sõjavägi vallutas provintsid, siis provintside hellenistlik kultuur omakorda vallutas Rooma. Kreekamaal, asulinnades ja Kartaagos — kõikjal välismaal õppisid rooma leegionärid-sõdurid tundma idamaist pillav-mugavat eluviisi, elunautimist, liigsöömist ja -joomist, sellega ühtlasi kaasaskäivaid hellenistlikke teadusi, usundit ja filosoofiat. Roomlasele hakkasid säärane elu ja kultuur meeldima ja ta mõistis, et seda ainult rikkus ja varandused võimaldavad, seepärast muutus roomlane ahneks, aplaks, hakkas kirglikult varasid kokku röövima ja provintse rüüstama. Rooma voolas toredusesemeid, kunstitöid, keegi väepealik tõi kaasa korraga üle tuhande elevandikihva, teine üle

500 marmor- ja pronkssamba, kolmas tõi alistatud maa kuninga riidedki ära; toodi ka söögiõusid koos kappidega, papüüruserulle, keegi väepealik kiitles, et vallutatud linnast ei jäänud maha muud kui „paljad müürid", — sest ka elanikud olid orja-

Rikka roomlase maja Tiberi jõe suudmes Ostia sadamas.

dena kaasa toodud. Haritumad orjad said õpetajaiks, kirjutajaiks ja tööjuhatajaiks, sellega aitasid nad kaasa idamaa oskuste, usundi ja hariduse istutamiseks Rooma.

Endine Rooma linn oma õlgkatustega onnidega muutus marmorlinnaks mitmekordsete majade ja lossidega. Endine lihtne suitsutare — aatrium — muutus toredaks saaliks, mille ümber

hulk mugavaid eluruume kalli kunstipärase ja pehme mööbliga. Söömingud ja joomingud olid priiskavad ja kestsid öö läbi. Kadunud olid endine kombepuhtus ja põhjamaine karge eluviis. Lahutuste ja lastetute abielude arv kasvas, võõraste sisseränd asendas puudujäägi. Sõlmiti segaabielusid, rassiline puhtus läks kaotsi.

Rooma oli rikas pealinn, roomlane vabastati maksudest ja kohustustest, aga sellestki vähe — roomlane otsis hõlpsat sissetulekut ilma suure tööta. Seda võimaldasid äri, kaubandus, tööstus, sõda ja vallutamine — eriti rohkesti varasid voolas sisse just provintsidest.

133. **Provintside valitsemine**. Vabariigi lõppajal oli Roomal juba 14 provintsi — maa-ala väljaspool Itaaliat. Igasse provintsi saadeti Rooma rahvakoosolekul kinnitatud *maavalitseja*, kel olid provintsis suured õigused: ta juhtis sõjavägesid, pidas sõdu, summutas mässe ja mõistis kohut. Et maavalitsejal juba teatavaid kogemusi oleks, selleks määrati sellesse ametisse endisi konsuleid ja preetoreid, mispärast ta kandiski aunime *prokonsul* või *propreetor*. Maavalitseja ametiaeg provintsis kestis seaduse järgi ainult ühe aasta ja selle aja kestel püüdis ta tingimata rikastuda. Selleks pidaski ta sõdu, mis võimaldasid suurt sõjasaaki, orje, maadevallutamist ja kuulsust; need sõjad suurendasid ühtlasi ka Rooma riiki. Maavalitseja sai sissetulekut ka kingitustest, lunarahadest, kohturahadest ja maksudest osa.

Ka Rooma riik nõudis provintsidelt ränki makse, mida sisse kasseerisid *maksurentnikud* ehk *publikaanid*, kes Roomas maksukogumise õiguse enampakkumise teel endale said ja selle eest ka suure summa kohe välja maksid. Maksude sissenõudmisel toimisid nad väga julmalt, sageli kardeti neid rohkem kui röövleid ja põgeneti nende eest mägedesse ja metsadesse, kui nad lähenesid külasid rüüstates ja maksujõuetuid orjastades.

Suuremate ülemuste eeskujul toimisid ka kõiksugu *ametnikud*, aga kaevata provintsielanikul polnud õieti kellelegi; nad õppisid Rooma valitsust ainult vihkama.

Kuid Rooma voolanud rikkused ei saanud kaugeltki kõigi kodanike omanduseks — nad kuhjusid vaid üksikute „optimaatide" kätte.

134. **Optimaadid.** Optimaatideks nimetame neid Rooma kodanikke, kelle käes oli enamik varandusi ja ameteid. Nende hulgas teeme vahet „ametiaadli" ehk nobiliteedi ja „raha-aadli" ehk ratsanike vahel.

Ametiaadli ehk *nobiliteedi* käes oli enamik maaomandit nii Laatsiumis kui ka provintside riigimaa (ager publicus — milleks oli kuulutatud tavaliselt üks kolmandik provintside kõlvulist maad). Nad hakkasid oma suurtes Itaalia mõisades — *latifundiumides* — kasvatama peamiselt karja, linde, lilli ja kalu, mõisade ümber tekkisid suured pargid, jahi- ja karjamaad. Nobiilid ise elasid kas latifundiumi härrasmajas või Roomas või hiljem ka mereäärses suvilas — „villas". Nobiilid olid nii endiste rikaste patriitside kui ka rikaste plebeide järeltulijad ja nende jõukus oli võimaldanud neil enda kätte koguda kõik tähtsaimad ametid, mis esialgu olid täiesti auametid, palgata, aga hiljem võimaldasid kaudselt suurt sissetulekut, näiteks prokonsuli-propreetori amet.

Raha-aadli ehk *ratsanike* käes olid rahalised, ärilised ja kaubanduslikud toimingud, nad tegelesid ka tööstuses, olid maksurentnikeks, võtsid endi peale vähempakkumisel sildade, templite ehitamist, sõjaväe varustamist ja muid töid — kõikjal teenisid hiiglakasumit. Nende nimi tuleb sellest, et nad oma jõukuse tõttu sõjaväes ratsanikena teenisid. Nemadki omasid toredaid elamuid, villasid, isegi latifundiume.

Kuid optimaatide rikastumine sündis mitte üksi provintside arvel, nende kätte voolas ka rõhuva enamiku lihtsate Rooma kodanike varasid, kes ise muutusid „proletariaadiks".

135. **Proletariaat.** Enne suuri sõdu oli enamik Rooma kodanikke Laatsiumi väikepõldnikud-talunikud. Suurtes Hannibali sõdades laostusid talud, mehed olid kaua kodunt ära sõjas ja sageli jäid tööd tegemata, nii oli talupere sunnitud optimaatidelt

laenu tegema. Kuid ka pärast meeste sõjast naasmist ei paranenud olukord, sest väiketalupidamine ei tasunud enam ennast ära: provintsidest tungis vili Rooma ja oli väga odav, sest seal olid kohati väga head põllud ja töö tegid orjad; ka pidid provintsid tavaliselt sõjamaksuks vilja andma. Seepärast ei saanud väikepõldnik oma maast enam endist sissetulekut, ei suutnud optimaadile võlgu maksta, ta talu langes kas võlgade katteks või müüs talunik selle ise ära ja rändas siis linna, kuna ta maa optimaadi latifundiumi laiendamiseks läks. Nii tekkis varanduseta riigikodanike kiht — proletariaat. Proletaarlastel olid küll kodanike õigused, nad olid „maailmavalitsejad", aga nad käisid räbalais, elasid viletsais üürikasarmuis ja elatusid hädaliselt optimaatide heldusest, triumfikäikudel saadud kinkidest ja riigivilja jagamisest. Rahvakoosolekuil müüsid nad oma hääli ametisse soovijaile optimaatidele, toetades nende valimist, või hääletasid tasu eest optimaatidele soodsa seaduse eest. Rikkad optimaadid kogusid eneste ümber sageli suurel arvul pooldajaid, pidasid neid mitte ainult ülal, vaid korraldasid neile ka lõbustusi: tsirkuse-etendusi ja võidukihutamisi. Proletariaat võõrdus tööst ja muutus muretuks logelejate massiks, kelle ainsaks nõudeks oli *„leiba ja lõbustusi"* (panem et circenses) ja kelle käes oli siiski riigi saatuse juhtimine. Töö aga lasus orjadel.

136. **Orjad.** Orjaks muudeti harilikult kõik sõjavangid, mässajad, sageli võidetud maa-ala elanikud ja võlglased. Meriröövlid ehk piraadid orjastasid kõik, kelle kätte said, kui tabatud end kõrge lunarahaga välja ei ostnud. Tekkisid suured orjaturud, näiteks *Delose saarel*, kus pakuti igat värvi orje, mehi ja naisi; seal seisid nad, jalad kriidiga valgeks tehtud, kaelas lauake nime, päritolu ja hinnaga. Optimaat muretses endale sageli tuhandeid orje, kes ümmardasid teda kodus, töötasid tööstuses, tegid põllutööd ja õpetasid lapsi. Orja ei peetud täieks inimeseks, mõnes kohas öeldi: „On olemas kolmesuguseid tööriistu: tummad — näiteks ader, ammuvad — näiteks härg adra ees, rääkivad — näiteks ori adra taga". Et ori halbu mõtteid hau-

duma ei hakkaks ja selle tagajärjel mässu ei tõstaks, selleks pidi ta kas töötama või magama. Ja ori töötaski aheldatult, kepihoopide ähvardusel.

Et orja paremale tööle meelitada, selleks vabastati orje teatavate aastate järel või teenete eest. Aga vabastatugi jäi *kliendiks* ehk hoolealuseks, endine peremees oli talle *patrooniks* ehk hooldajaks.

Töötavate orjade rohkus, ulaproletariaadi tekkimine, rikkuste kuhjumine üksikute kätte, rassiline segunemine ja kombluse langus — kõik see ähvardas vabariiki kaoga.

137. **Vendade Gracchuste katse vabariiki päästa.** Vendade Tiberius ja Gaius Gracchuste ema *Cornelia* oli kuulsa väepealiku Cornelius Scipio tütar, Rooma targimaid naisi. Vennad jäid pärast isa surma täiesti ema hooleks, kes neid suure hoolega kasvatas ja neile uhke oli. Kui kord üks suursugu naine oma ehteasjadega uhkustas, näitas Cornelia talle oma poegi ja ütles: „Need on minu uhkus ja kalliskivid."

Vanem vend *Tiberius* oli lihtrahva lemmik ja ta valiti *rahvatribuuniks a. 133 e. Kr.* Tiberius võitles proletariaadi õiguste eest, üteldes kord oma kõnes: „Metsloomadel on koopad, lindudel pesad, aga meestel, kes kodumaa eest võitlevad ja surevad, pole muud kui õhk ja päike, — neid mehi hüütakse maailma isandaiks, aga neil ei ole jalatäit maadki." — Nüüd pandi Tiberiuse tegevuse ja mõju läbi maksma vana, ununenud seadus, mille alusel ühelgi optimaadil ei tohi olla peale oma eraomandi üle 125 ha rahvamaad mehe kohta, ülejäänud tuli jagada proletaarlastele põliseks päritavaks kasutamiseks. — Kuid optimaadid ei andnud nii kergesti järele — nad võitsid rohkete kingitustega endile rahvakoosolekul poolehoidjaid. Seal tõusis suur tüli ja kaklus, milles vemmaldega tapeti Tiberius Gracchus ühes 300 poolehoidjaga. Vihased nobiilid viskasid Tiberiuse laibagi Tiberi jõkke. Nii jäigi vastuvõetud maaseadus teostamata.

Kuid Tiberiuse surm ei kohutanud nooremat venda *Gaiust:* kümme aastat hiljem laskis ta end rahvatribuuniks valida, et

jatkata venna võitlust. Tema eestvõttel teostatigi Tiberiuse maaseadus. Kaugemalegi läks Gaius oma võitluses proletariaadi eest: ta ettepanekul hakati vaestele proletaarlastele riigivilja jagama, nendele töö leidmiseks uusi teesid ja templeid ehitama, nendele elukohtade andmiseks loodi hulk uusi asundusi, nii näiteks tõusis Kartaago jälle varemeist üles. Sellega algas Vahemeremaade „romaniseerimine", sest asunikud kandsid sinna rooma keele ja kultuuri. Aga niipea kui Gaius lepinglaste — Itaalia elanike, peale Laatsiumi ja Rooma — raskele seisukorrale mõtles ja nendele rooma kodanikuõigust anda tahtis, jahenes iseteadlik rooma proletariaat Gaiuse vastu, seda enam et ta juba logelemisega harjunud oli ja maasaamine või tööleidmine teda enam ei rõõmustanudki. Rahvakoosolekul tõusis jälle riid ja kaklus; Gaiuse pooldajaist tapeti 3000 meest. Gaius põgenes küll üle Tiberi, aga laskis pühas hiies end truul orjal mõõgaga läbi pista. Ta pea aga olevat toodud optimaatide kätte, kes olevat maksnud selle eest nii palju kulda, kui palju see kaalus. — Nõnda äparduski katse rahvast jälle maaga siduda ja põhjamaalast tagasi ta töö juurde juhtida. Rooma vabariik oli küps langemiseks.

Rooma vabariigi lõpp ja keisririigi algus.

138. **Marius ja palgavägi umb. a. 100 e. Kr.** Marius võrsus lihtsast Rooma talupoja perekonnast, ent osutus nii andekaks ja vapraks, et ilma mingi hariduseta, adra tagant tulles, paistis silma võitlustes ja valiti rahva poolt konsuliks, kuigi tavaliselt konsuleid ainult nobiilide hulgast valiti. Kui lihtrahvast võrsunud *uus inimene* (homo novus) omas ta lihtrahva-proletariaadi usalduse ja kuulus lihtrahva juhtide hulka, keda kokku nimetati *populaarideks* ehk *rahvaerakonnaks.*

Sel ajal oli Rooma sattunud sõjajalale *Numiidia* kuninga *Jugurthaga.* Jugurtha, märgates roomlaste rahaahnust, ütles

kord Rooma kohta: „Sina, müüdav Rooma, sina oleksid valmis langema, kui ainult leiduks keegi, kes sulle selle eest maksaks!“ Ja Jugurtha andiski Rooma väepealikuile altkäemaksu, ostis ära rooma sõdurid ja isegi senaatorid ja tuli võitlusest välja võitjana. Kui nüüd aga rahvakoosoleku otsusega Marius väepealikuks määrati, võitis Rooma sõjakäigu Numiidia vastu.

Ka teine häda oli tabanud riiki: üle Alpide tungisid vaprad germaanlaste suguharud *kimbrid ja teutoonid* ja hävitasid nende vastu saadetud konsulite väed mitmes lahingus. Nüüd usaldati võitlus nende vastu Mariusele — ka siin suutis Marius vaenlase tagasi tõrjuda. Milles peitus Mariuse võitude saladus?

Seni teenisid Rooma sõjaväes ainult jõukad kodanikud, kes läksid sõtta oma isamaa ja varanduste kaitseks ja varustusidki tavaliselt omal kulul, sõja lõpul aga lahkusid kõik oma kodudesse igapäevaste toimingute juurde. Rikkuste kuhjumisega optimaatide kätte ja proletariseerimisega aga kahanes varandusega isikute ja talupoegade arv — sellega kahanes ka sõjavägi. Marius aga hakkas sõjaväkke võtma ka varanduseta isikuid, maksis neile palka, varustas neid ja lubas pärast sõda neile maadki. Nii tekkis *palgavägi umb. a. 100 e. Kr.* Palgasõdurid olid sunnitud oma juhi sõna kuulma ja talle truudusvande andma, sest nende teenistus ja ülalpidamine olenesid juhist. Juht aga pani maksma range korra, distsipliini ja lõi hästiorganiseeritud elukutselise püsiva väe.

Väejuhile truu elukutseline, palgaline püsiv vägi võimaldas andekale juhile suuri vallutusi, aga ka soovi korral väe juhtimist kas või Rooma enda vastu. Nii oli tee ainuvalitsusele tasandatud, eriti veel kui sõjaväkke hakati võtma mitmesuguseid rahvusi. *Lepinglased* Itaalia piirides olid saanud *kodanikuõigused a. 88 e. Kr.*, ent ka teiste võõrastega segunemine kestis edasi. Aga Rooma vabariigi seadused olenesid nüüd juhuslikult Roomas rahvakoosolekul viibinuist.

139. **Sulla ja kodusõda Mariusega.** Sulla, vastandina Mariusele, põlvnes optimaatide hulgast ja oli saanud peene hariduse.

Andeka sõdurina ja osava riigimehena valiti ta väejuhiks *Pontose* kuninga *Mithridatese* vastu. Mithridates oli võimas ja tark vastane, oskas kõigi oma alamate keeli — kokku 22 keelt — ja koondas Rooma vastu hulga Väike-Aasia rahvaid Musta mere rannikul. Aga Sulla suutis siiski oma võimsast vastasest jagu saada.

Sulla valimisega väejuhiks oli Marius kõrvale jäetud. Solvunud Marius koos pooldajatega tõstis Sulla äraolekul Roomas mässu, võttis võimu enda kätte ja surmas koos teiste rahvaerakonna populaaridega hulgaliselt optimaate.

Suure sõjaväega Pontosest tagasipöörduv Sulla võitis populaaride sõjaväe ja teostas omalt poolt suuri tapmisi populaaride seas. Sulla korraldusel koostati koguni *proskriptsiooni-nimekirjad* nendest populaaridest-rahvameestest, keda kavatseti surmata. Nende nimekirjade üleslöömisega turuplatsile andis Sulla igale kodanikule õiguse nimekirjas märgituid maha lüüa ja selle eest isegi tasu nõuda. Põlualuste varandused võeti ära ja langesid Sulla pooldajaile optimaatidele. Et vähendada lihtrahva mõju valitsemisele, kärpis Sulla ka rahvatribuunide ja rahvakoosoleku mõju, suurendas aga senati õigusi, laiendades sellega ka nobiilide ja teiste optimaatide mõju. Selle kõige teostamiseks laskis Sulla enda diktaatoriks valida, mitte enam 6 kuuks, vaid määramatuks ajaks — kuigi seadusevastaselt.

Sulla-Mariuse kodusõjas sai hukka suur hulk paremaid roomlasi, nende asemele astus palju võõraid ja segaverelisi. Nii näiteks vabastas Sulla 10 000 Mariuse pooldajaile kuulunud eri rahvusest orja, kes said kodanikuõigused. Loomulikult oli säärastele kodanikele Rooma saatus ükskõik, neid huvitas vaid isiklik heaolu. Aga ka teised orjad tunglesid vabadusele.

140. **Crassus.** Üldises segaduses oli ära põgenenud suurel arvul orje, kes kogunesid terveks sõjaväeks traakialase *Spartacuse* juhtimisel. *Orjade vägi* purustas mitmes lahingus Rooma sõjaväe ja varsti ei leidunud kedagi, kes oleks julgenud meeleldi sõjaväge nende vastu juhtida. Siis võttiski *rikas Crassus* väejuh-

timise enda peale. Rängas heitluses purustas ta orjade väe, Spartacus langes kangelasena, raiutuna võitlushoos elusalt tükkideks. Tabatud orjadest poodi 6000 meest teistele hirmuks tee ääres risti, ülejäänud põgenesid rannikuile ja püüdsid maalt välja pääseda. Selle võiduga saavutas Crassus suure kuulsuse, kuid senat ei tahtnud talle siiski uusi tulutoovaid ülesandeid usaldada, sest kartis kuulsat nime. Oma hädas lähenes Crassus Pompeiusele.

141. **Pompeius.** Sel ajal Vahemeri otse kihas meriröövleist ehk *piraatidest*. Tuhanded ärapõgenenud orjad, mässajad või mehed alistatud rahvaist olid kogunenud laevadele ja ründasid Rooma kaubalaevu, rannikulinnu ja külasid, nad rüüstasid vara ja müüsid vangistatuid orjadeks või nõudsid nende eest suurt lunaraha. Nad asutasid saartele ja mägedesse (Dalmaatsias, Kiliikias) ligi 500 linna, nende käes oli ligi poolteist tuhat laeva. Piraatide tõttu jäi Rooma merekaubandus soiku ja Roomas tõusid viljahinnad, sest ühendus viljarikaste provintsidega raskenes.

Kui Roomat näljahäda ähvardama hakkas, anti Pompeiusele suur võim mere puhastamiseks piraatidest. Pompeius koondas hiiglalaevastiku ja tõmbas Vahemere nagu noodaga meriröövleist puhtaks. Tabatuid koheldi julmalt, osalt poodi mastide ja raade külge, osalt müüdi ränka orjusse.

Et Pompeius oli ka Pontuse Mithridatese lõplikult võitnud ja ta maad Roomaga ühendanud, siis oli nüüd ta kuulsus täieline. Pompeiuse kolmandal triumfikäigul kanti ta ees 15 rahva ja 1000 kindluse nimed, mis ta oli vallutanud, sõjasaagi hulgas oli 33 pärlkrooni alistatud kuningailt. Pompeius oli oma kuulsuses nii kindel olnud, et Itaaliasse saabudes kohe oma sõjaväe laiali saatis, kuigi sõjaväe abil ta oleks võinud maad valitseda arvestamata senatit. Pompeius aga usaldas enda isiklikku mõju, sest ta arvas: kui ma jalaga maha põrutan, siis tõusevad kohe leegionid nagu maa seest üles. Kuid senat ei arvestanud Pompeiuse soove: ei kinnitanud ta korraldusi vallutatud maades, ei andnud Pompeiuse vanule sõdureile — veteraanidele — lubatud maid.

Loomulikult ei saanud ta ka oma veteraane enam kokku kutsuda. Oma hädas lähenes ta Crassusele ja Caesarile.

142. **Julius Caesar.** Julius Caesar oli pärit vanast nobiilide perekonnast, ent sugulane ka Mariusele. Ta hoidis esialgu nagu Mariuski rahvaerakonna poole ja sattus seepärast Sulla proskriptsiooni-nimekirja; ta elu päästis sel puhul sugulaste mõjukas eestkostmine, kuigi hiljem Sulla teda nähes oli tähendanud: „Selles noores mehes peitub sada Mariust." Caesar oli saanud hea hariduse, täiendas seda veelgi pika reisi puhul, eriti Kreekamaal kõnekunsti õppides. Tarkusele ja julgusele seltsis Caesari juures veel uhkus ja iseteadlikkus. Kord sattus ta meriröövlite kätte, kes määrasid ta eest lunaraha, aga see tundus Caesarile nii väärtusliku mehe eest niivõrd häbistavalt väikesena, et ta ähvardas vabanedes röövlid risti puua. Ta käitus meriröövlite laevalgi nii, et meriröövlid alandlikult ta käske täitsid. Ajaviiteks luges ta neile enda tõlgitud luuletusi ette, ja kui ta magas, käisid meriröövlid varvastel. Lunaraha saabudes ja vabanedes viis ta hiljem oma ähvardõse ristipoomise suhtes täide.

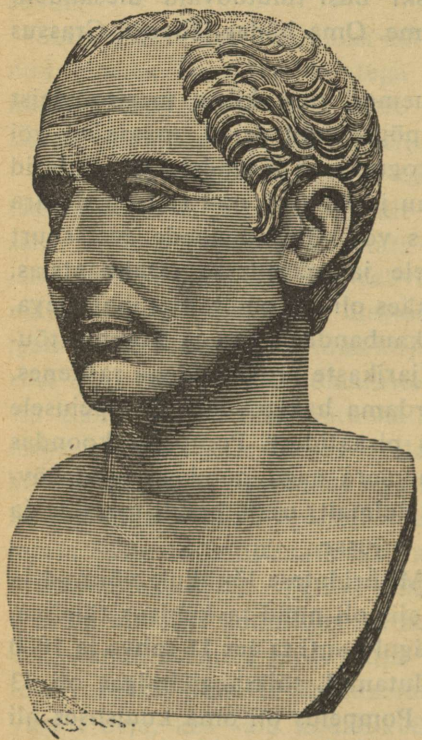

Julius Caesar.

Caesar ihkas väga oma mõistust ja teohimu rakendada. Kord ohkas ta Aleksander Suure kuju ees: „Sina minu vanuses vallutasid maailma, mina aga pole veel midagi teinud!“ Kuid Caesar ei tahtnud alistuda teistele, sest temas oli vankumata juhi vaim; ühes viletsas Hispaania külakeses oli ta ütelnud: „Tahaksin siiski olla meelsamini siin külas esimene kui Roomas teine.“

Roomas oskas ta kiiresti rahva armastuse võita, seda nii oma julge ja haarava esinemisega kui ka heldusega. Ta korraldas omal kulul rahvale uhkeid tsirkuse-etendusi, jagas rahvale maksuta vilja. Sellega aga sattus ta võlgadesse, raskustes lähenes ta Crassusele ja Pompeiusele.

143. **Esimene triumviraat a. 60 e. Kr.** Kuigi need kolm meest kõik üksteisest erinesid, üksteist kadestasid, vajasid nad ometi üksteist, sest nad just nagu täiendasid üksteist: Crassus oli põhjatu rikas: talle kuulusid 20 000 orja ja terve linnaosa Roomas; Pompeiuse nime tundis kogu riik ja väljaspoolgi; Caesar aga oli noor andekas kõnemees ja rooma rahva lemmik. Nad suutsid end kolmekesi maksma panna rahvakoosolekuil nii rahva äraostmisega, kõnekunstiga kui osalt ka toore vägivallaga. Nad viisid läbi, et Caesar järgmiseks aastaks konsuliks valiti, aga Caesar konsulina juba saavutas, et Pompeiuse endised korraldused tagantjärele kõik kinnitati ja ta veteraanidele maad anti. Konsuliks olemise järel nõutasid kõik kolm endale maavalitsejate koha: Caesar sai Ees- ja Taga-Gallia Roomale kuuluva osa, Crassus sai idamaiselt toreda Süüria, Pompeius hõbedarikka Hispaania. Sellega sai Caesar, kõige noorem kolmest, kõige väiksema ja vaesema maa valitsemiseks — aga just see maa võimaldaski Caesari kiire esiletõusu, suurte sõjavägede moodustamise ja tarviduse korral nende kiire Rooma toomise.

144. **Caesari tõus ja triumviraadi lagunemine.** Kui Caesar Galliasse tuli, kuulus sellest maast Roomale ainult lõunapoolne osa. Kogu Gallia oli viljarikka pinnasega ja rikka loodusega, siin elasid *gallialaste-keltide* sõjakad suguharud. Caesar suutis nad üksteise järele võita ja kogu Gallia kuni Atlandi ookeanini ning

Reini jõeni Roomale alistada. Alistunud keldid võisid jääda oma kohtadele, vastuhakkajad müüdi orjadeks, kõikjal võeti osa maad Rooma asunikele jagamiseks. Galliast tungis Caesar ka Britannia saarele, kus võitles keltidega — *brittidega.*

Kaheksa aasta jooksul kogunes Caesari ümber Gallias hiiglasõjavägi, keda ta hästi valis, hästi kohtles ja välja õpetas ja kellele ta hästi tasus. Osav, helde ja võitmatu Caesar sai oma kogenud sõjaväe jumaldatud lemmikuks. Samal ajal tõusis ka rooma rahva lugupidamine Caesari vastu. Kogu rahvas jälgis hinge kinni pidades Caesari sammumist võidult võidule, kõik võisid osa saada suurest Rooma saadetud sõjasaagist ja kingitustest, kõik võisid välja rännata asunikena uutele aladele.

Et Caesar oli rahva poolt nii armastatud ja imesteldud, oli senat oma võimu pärast hirmul. Ahne Crassus oli vahepeal surma saanud, kade Pompeius unustas sõpruslepingu Caesariga ja laimates Caesarit lähenes senatile. Kui nüüd Caesari ametiaeg Gallias täis sai, andis senat Caesarile käsu sõjavägi laiali saata ja eraisikuna Rooma ilmuda. Caesar nihutas oma sõjaväe *Rubikoni jõeni,* mis oli piiriks Itaalia ja provintside vahel, — ainult siiani tohtisid provintsi sõjaväed tulla. Caesar kahtles hetke Rubikoni jõel, siis aga olevat hüüdnud: „Liisk on langenud!" ja andis käsu üle jõe Rooma suunas marssida. Selle seadusevastase sammuga oligi kodusõda alanud. Olgugi et Pompeius oli senatilt korralduse saanud Caesar tagasi lüüa, polnud Pompeiusel kuskilt nii kiiresti ja nii kogenud ning suurt sõjaväge võtta. Talle öeldi pilgates: „Põruta nüüd jalaga vastu maad, katsu, kas ilmuvad leegionid!" Pompeius põgenes Kreekamaale, kaotas seal Caesarile lahingu, siis põgenes Egiptusse ja surmati seal noore kuninga *Ptolemaiose* käsul, kes lootis sellega võita Caesari poolehoidu. Ja Caesar ?

145. **Monarh imperaator Caesar.** Kogenud võitja Caesar võitis oma vastaste väe kõikjal — Itaalias, Hispaanias, Kreekamaal ja Aafrikas. Egiptuses kohtas ta imeilusat *Kleopatrat* ja aitas ta Pompeiuse tapja Ptolemaiose asemel troonile. Caesar võitis

ka mässulise Pontose ja teatas oma võitudest senatile kolme sõnaga: „Tulin, nägin, võitsin“ (Veni, vidi, vici). Kolme aasta jooksul oli Caesar kogu riigi sõnakuulmisele sundinud ja pöördus siis tagasi Rooma, saadetud võimsast ja võitmatust truust sõjaväest.

Roomas korraldati Caesarile enneolematu triumf. Rongkäigu eesotsas marssisid senaatorid, siis ilmusid voorid suursugu sõjavange ja sõjasaaki. Siis tuli Caesar kullatud vankril, purpurriided üll, loorberpärg peas, aga käes elevandiluust valitsuskepp, mille otsas kuldne Jupiteri kotkas. Juubeldav rahvas puistas ta ette lilli. Pärast triumfikäiku korraldas Caesar pidusöögi, kus lauas istus kümneid tuhandeid kodanikke, vaestele aga jagati kingitusi heldel käel.

Kuigi nüüd Caesaril oli Roomas suurem võim kui kellelgi enne teda, teadis Caesar, et kuningat roomlased ei armasta, ja laskis end seepärast määrata vaid *eluaegseks diktaatoriks, rahvatribuuniks* ja *tsensoriks* — aga enne oli igaüks neist ameteist eri isiku käes olnud ja ainult ühe aasta. Diktaatorina võis Caesar vägesid juhtida ja kohut mõista, rahvatribuunina ametnike tegevust ja seadusandlust kontrollida, tsensorina makse määrata ja senatiliikmeid nimetada ning vabastada. Harilikult hüüti Caesarit *imperaator Caesar* — käskija Caesar, mõteldes sellega eriti teda kui vägede ülemjuhatajat. Kuigi senat jäi alles ja vabariik nime järgi püsis, oli Caesar nüüd siiski *monarh* — ainuvalitseja. Tal oli õigus eluaja punaseid kingi, triumfiriietust ja loorberpärga kanda, ta sünnikuu nimetati tema auks „juulikuuks“, ta sünnipäev ja võidupäevad kuulutati riigipühaks. Aga rahadele löödi ta näopilt ja ta kuju seati üles templisse allkirjaga: jumalusele.

146. **Imperaator Caesari poliitika.** Kuigi Caesar väliselt saavutas peaaegu idamaise võimu, püüdis ta siiski oma rahva poolehoidu võita, andes isegi oma vastaseile *amnestia* (andestuse) ja teostades palju head, uut ja suurt. Proletariaadi kingitustega toetamist pidas ta siiski neile alandavaks ja rahva ise-

loomu rikkuvaks, seepärast eelistas ta neid maa ja *töömuretsemisega* toetada. Alustati suurte teede, sildade, tervete linnade ehitamist ja parkide korraldamist; *jagati rohkesti maid* vaestele ja sõjaveteraanidele niihästi Itaalias kui ka provintsides (asundused). Sellega kiirendati provintside romaniseerimist. Ühes provintside romaniseerimisega püüti vältida nende väljakurnamist maksurentnike ja maavalitsejate poolt; maksukogumine pandi nüüd *riigiametnikele* ja maavalitsemine Caesari esindajaile — *legaatidele*, kes allusid täpsele kontrollile ega saanud ülekohut teha. Ajaarvamise ühtlustamiseks laskis Caesar välja töötada nn. juuliuse kalendri, mis meil tuntud ka *juliaani ehk vana kalendri nime all.* Caesar andis välja ka *esimest ajalehte* „Päevasündmused" (Acta diurna), mis oli muidugi käsitsi kirjutatud.

Caesari eesmärgiks oli ühtse Rooma maailmariigi loomine, mille alla kuuluksid kõik maad kuni Indiani ja Põhjamereni, kus kõik rahvad oleksid üheõiguselised ja ühiseks keeleks ladina keel. Selleks kavatses ta uusi suuri vallutusi, kümneid tuhandeid uusi asundusi ja elu korraldamiseks suure seadustekogu koostamist. Aga seal tõmbas mõrv ta kavatsustest kriipsu läbi.

147. **Caesari surm a. 44 e. Kr. ja monarhia paratamatus.** Caesari tegevus ei meeldinud ei senatile, kes igatses endist võimu, ei optimaatidele, kes kurtsid taga endisi ameti- ja rikastumisvõimalusi. Ja ega logelema õppinud Rooma proletariaatki meeleldi tööle hakanud. Caesari vastu moodustus vabariiklik vandeselts. Kui sellest Caesarile teatati, ei uskunud ta, sest arvas: „Rooma rahvale on minu elu tähtsam kui mulle endale!" Senatis aga ründasid teda vandeseltslased, nende hulgas Caesari sõber *Brutus.* Caesar suutis ainult hüüatada: „Ka sina Brutus!" ja langes pistodadest läbipuurituna surnult maha.

Kuid endine vabariik ei saanud enam ellu tõusta: juba oli võim koondatud ühe inimese kätte; senat või rahvakoosolek ei saanud enam valitseda, sest selleks oli seal liig palju eri huve ja isegi eri rahvusi, endine ühtlus oli kadunud, nüüd võis valitseda vaid tugev käsi; püsiv palgavägi pidi oma palga saama ja

tal pidi juht olema, sellele juhile oli palgavägi valmis kõikjale raha eest järgnema; kui keisrit poleks olnud, oleks „tulnud ta välja mõtelda". Endise rahvusliku ja rassilise puhtuse kadumisega kadusid ka eluviisi ja kombe ühtlus ja puhtus, nüüd olid levimas luksuse harrastamine, moraalilagedus, rikkuste ahnitsemine, kõik olid ainult isiklikes huvides väljas — riiki sai valitseda ainult tugev monarh.

Pärast Caesari surma puhkes võitlus võimu pärast ta sõbra *Antoniuse* ja kasupoja *Octavianuse* vahel. Varsti aga sattus Antonius Egiptuses imeilusa Kleopatra võlu alla ega suutnud midagi erilist teostada. Octavianus sai ainuvõimu ja kuulutati senati poolt Caesari järglaseks, aunimega „Augustus", a. 31 e. Kr.

Printsipaat — keisririigi algaeg.

148. **Keiser Augustus.** Julius Caesari kasupojana kandis ka Octavianus oma kasuisa nime — Caesar. Seda nime kandis hiljem omakorda ka Octavianuse kasupoeg ja kõik järeltulijad. Seetõttu nimetamegi Rooma valitsejaid siitpeale „caesariteks"; sõnast „caesar" aga on tekkinud sõnad „keiser" ja „tsaar". Temale kuuluva suure võimu tõttu nimetas senat Octavianuse ka *Augustuseks*, s. o. *auväärseks* või *majesteediks*. Et aga Octavianuse kasuisa oli jumalaks kuulutatud, siis kõlas Octavianuse aunimi: *imperaator Caesar Augustus, jumala poeg*. Me aga nimetame teda lihtsalt Augustuseks, ega ta isegi aunimedest palju hoolinud. Ta oli lihtne ja töökas rahuarmastaja riigijuht, kes meeleldi ennast pidas vaid esimeseks kodanikuks — *„printsepsiks"* (princeps — primus — esimene), kelle käes olid eluaja tähtsaimad ametid — konsuli, rahvatribuuni, tsensori, ülempreestri — ja kellel õigus oli senatis aukohal istuda ning esimesena oma arvamust avaldada ja hääletada. Selle järgi nimetame ka kogu keisririigi algaega, kus keiser oli vaid esimene kodanik kõigis kõrgemais ameteis, „printsipaadiks". Kuid ei suudetud

hoiduda idamaisest keisrikultusest: ka Augustusele püstitati templisse kujud ja ohverdati nagu jumalale. Kui keiser kandetoolil läbi tänavate liikus, siis saatis teda 72 liktorit ja suur salk ihukaitseväelasi ehk *pretoriaanlasi.*

149. **Augustuse poliitika.** Rahuarmastava Augustuse eesmärgiks oli riigi rahu ja õnnelik elu. Ta jatkas oma kasuisa sisereforme: karistas rängasti liigkasu- ja altkäemaksuvõtjaid ja määras ametnikele *kindlad palgad.* Provintsidesse loodi üha uusi *asundusi,* kus uue kodu leidsid sõjaveteraanid ja proletaarlased. Asumise ja läbikäimise hõlbustamiseks ehitati *uusi teid* ja *sildu.* Teedel korraldati *postiühendus,* et soodustada ametnike ühendust pealinnaga ja pealinna järelevalvet provintside üle.

Maailmariigi pealinn Rooma kasvas miljonilinnaks. Ehitati juurde rohkesti marmorist templeid, losse, teatreid ja supelasutusi. Augustus võis hiljem ütelda: sain telliskivist linna, jätan maha *marmorist linna.* Tuntuimaks uueks ehituseks oli *Panteon* — tempel kõigile jumalaile. Linnas püüti korraldada liiklemist, asutati *tuletõrje,* suurendati politseivalvet ja määrati ametisse *prefektid.*

Ka moraalilanguse, ulaelu, joomise ja lastevähesuse vastu püüdis Augustus võidelda, aga rahvuste segunemine tekitas siin ületamatu segaduse. Augustuse valitsuse ajal sündis Palestiinas *Jeesus Kristus,* keda samuti hüüti „Jumala pojaks", kes sai uue moraali ja usu isaks.

Tänu rahule ja jõukusele lõid õitsele ka kirjandus ning kunst.

150. **Rooma kirjanduse „kuldne aeg".** Roomas loeti seni meeleldi kreeka kirjanike teoseid ladina tõlkes. Ka rooma kirjanikud tegutsesid kreeka eeskujudel. Rohkem omapära omandas ladina kirjandus alles Augustuse ajal, ladina kirjanduse „kuldsel ajal". — Keiser Augustus oli ise suur kunsti ja kirjanduse harrastaja-toetaja, ta eeskujul toimisid paljud teisedki. Nii toetas rikas *Maecenas* kirjanikke-kunstnikke sedavõrd suure innuga, et tänapäevalgi ta järgi kunsti-kirjanduse toetajaid *metseenideks* nimetame. Maecenas korraldas sageli toredaid pidusid ja koos-

viibimisi, kuhu ka kirjanikke ja teadusmehi oli kutsutud. Peremehe märguandel jäi kõik korraga vait — ja kirjanik luges ette oma uusima teose. Maecenaselt said toetust suurimad rooma kirjanikud.

Vergilius oma kuulsas lugulaulus *„Aeneis"* jutustab sellest, kuidas Aeneas Troojast põgeneb ja vaevarikka teekonna järel Laatsiumi jõuab, ja kuidas Rooma riik siis alguse saab.

Ovidius oma laulukogus *„Metamorfoosid"* („Muutused") esitab kreeka sugemeil imelikke moondumisi ja muid sündmusi: kuidas ajad muutuvad ja kuldse, hõbedase ja vaskse aja järel on nüüd saabunud raudne aeg, kus isegi inimese süda on kalgist rauast; kuidas üks mees oma naisega kive üle õla pildus ja kivid uuteks inimesteks moondusid; kuidas jumalad talupoegi konnadeks muutsid; kuidas õnnelik Niobe nutvaks kiviks muudeti jm.

Horatius lõi lüürilisi lühilaule, milledes ülistatakse looduse ilu, maaelu rahu ja kutsutakse õnnes ja leplikkuses elama, sest täna veel elame, kes teab, mida homne päev toob!

Ei puudunud ka teaduslikud autorid:

Titus Livius kirjutas 142-köitelise Rooma ajaloo, mis on jäänud meile parimaks Rooma ajaloo allikaks, sellest hoolimata et enamik raamatuid sellest on kaotsi läinud.

Kuigi Augustuse aeg andis suuri kirjanikke, läks Rooma üha kiiremini laostumisele vastu. Aga roomlaste naabruses tõusis uus elujõuline põhjarahvas — germaanlased.

151. **Augustus ja germaanlased.** Ehk küll Augustus vähe sõdu pidas, tahtis ta siiski Caesari kavatsused täide viia ja germaanlased Roomale alistada. Germaanlased elasid küll suguharude kaupa ja neil polnud ühtset riiki, aga nad olid vabadusega harjunud ja vaprad. Nende elu ja kombeid kirjeldab rooma ajaloolane *Tacitus* teoses „Germania".

Augustuse poolt oli väepealik *Varus* välja saadetud germaanlasi Saksa eluruumis alistama. Varus oli halb inimene, rahaahne ja vägivaldne, ta oli alistatuid harjunud orjadena koht-

Germaanlaste võitlus roomlastega.

lema, tunnustamata nende kohalikke kombeid, sest ta ütles: „Teie ainsaks kombeks olgu minu käsk!“ Nii jõudiski Varus Rooma sõjaväega germaanlaste juurde, nõudis makse ja karistas vastuhakkajaid.

Germaanlane, nimega *Armin*, kes nooremehena Roomas õppinud ja Rooma sõjaväes ohvitserina teeninud, ei suutnud taluda oma rahva alandamist ja otsustas võidelda, olgugi et raske oli

roomlaste seal olles vägesid luua. Ta oli roomlastelt õppinud mitte ainult sõjakunsti, vaid ka kavalust: ta saavutas paljude suguharude vahel kokkuleppe, pidas ööpimedas või metsarahus saadikute koosolekuid ja kogus suure sõjaväe. Ühel tormisel ööl hiilis ta Rooma laagri juurde ja hommiku saabudes ründas seda vihmast hoolimata. Roomlased suutsid küll rivid luua ja end kaitsta, aga kaotasid enamiku varustusest. Kui aga nüüd üllatatud roomlased olid läbi tiheda Teutoburgi metsa mööda kitsast orgu minemas, elustus iga puu ja germaanlasi sadas alla igalt oksalt. Kõikjal vihisesid odad ja mütsusid kivid, Armin isiklikult ilmus igale poole. Roomlased suutsid küll lagendikuni tungida, siin löödi aga nende rivid lõplikult segi ja tõrjuti sohu. Rooma sõjavägi hävitati täieliselt, ainult üksikud ratsanikud pääsid põgenema. Varus aga ise torkas oma mõõga pidetpidi maa sisse ja viskas end selle otsa. See oligi ränk *lahing Teutoburgi metsas a. 9 p. Kr.* Sellest Roomas kuuldes hüüdis Augustus: „Oh, Varus, too mu leegionid tagasi!"

Nii päästsid germaanlased oma vabaduse ja jäid puutumatuks vana aja Rooma manduva kultuuri pahedest ja rahvaste segunemisest. Hiljem ilmusid needsamad germaanlased kokkuvarisenud Rooma riigi varemeile, et alata uut ajastut Euroopa ajaloos, põhja pannes uue aja kultuurile.

Pärast lahingut levis roomlaste keskel suur hirm germaanlaste ees. Sellest hoolimata aga kestis roomlaste kõlbeline laostumine edasi. Seda soodustasid omalt poolt halvad keisrid, kes valitsesid pärast Augustust.

152. **Keiser Nero.** Juba esimene Augustuse järglane keiser *Tiberius* kohtles oma alamaid kui vaenlasi. Veel halvem oli *Caligula*, kes nõudis endale ohverdamist kui jumalale, ta olevat tahtnud oma lemmikhobust konsuliks lasta kuulutada ja kahetsenud, et kõigil roomlastel kokku üks pea ei ole, sest siis saaks selle korraga maha lüüa. Kuid *Nero* ületas mõlemad.

Nero tuli troonile üsna noorelt — 17-aastaselt, ta kasvatajaks oli mõttetark *Seneca*, kes püüdis oma kasvandikule sisendada

kõike head, üteldes: „Mõtle sellele, et iga viimnegi ori on inimene nagu sinagi.“ Ja esimesele surmaotsusele alla kirjutades olevatki Nero ütelnud: „Kahetsen, et oskan kirjutada!“ — Hiljem aga muutus Nero väga julmaks. Ta laskis mürgitada oma kasuvenna; vana Seneca oli sunnitud endatapmisele; Nero saatis oma ema laevaga merele, mis seal, nagu ette nähtud, laguneski. Nii langes tuhandeid teisigi süütuid. Aga endale laskis Nero ehitada *„Kuldmaja“* — hiiglalossi sammaskäikude, loomaaedade ja parkidega, seda selleks, „et lõppeks inimese moodi elada.“

Suurusehullustuses pidas Nero end *suureks kunstnikuks*, kandlemängijaks, luuletajaks ja lauljaks. Kuulajad pidid ta „jumalikku“ häält kiitma, sest igaühele oli elu armas. Nero sõitis koguni Kreekamaale olümpiaadilegi võistlema — tuli tagasi 1800 võidupärjaga. Kui aga nüüd Rooma linn a. 64 p. Kr. põlema süttis, siis hakkasid levima jutud, et Nero selle süüdata lasknud, et läbi elada sündmust, mis oleks võrdne Trooja hukkumisega. Nero aga ajas süü esimeste kristlaste — Jeesuse õpetuse pooldajate peale, mispärast *algaski kristlaste tagakiusamine*. Muude hirmsate piinamiste kõrval lasknud ta kristlasi tõrva ja pigiga katta, siis haod ümber siduda, et sääraselt valmistatud tõrvikuid ööpidustustel valgustamiseks kasutada.

Metsiku valitseja vastu tõusis mäss, Nero oli sunnitud end oma orjal surmata laskma, aga surreski hüüdnud: „Millise suure kunstniku nüüd maailm kaotab!“

153. **Teisi printsipaadi keisreid.** Keiser *Titus*, seesama, kes troonipärijana oli Jeruusalema hävitanud ja juudid laiali kihutanud, valitses sel ajal, kui a. 79 p. Kr. Veesuvi tulepurse kolm linna tuha ja laava alla mattis; tähtsaim nendest linnadest oli *Pompeji*. — Keiser *Trajanuse* ajal saavutas Rooma riik oma maksimaalsed piirid: Rooma alla kuulusid kogu Lääne-Euroopa Vahemere kaldad ja maad kuni Eufratini. Rahuarmastav keiser *Hadrianus* püüdis riiki vaid kindlustada, ehitati palju piirvalle ja kindlustatud piiri laagreid, milledest hiljem tekkisid linnad. Keiser *Marcus Aurelius* oli tuntud mõttetark.

154. **Rooma majanduselu.** Vabariigi päevil peeti palju sõdu, mistõttu orjade arv oli väga suur ja orjad tegidki kõik tööd. Keisririigi ajal peeti vallutussõdu suhteliselt vähe, uusi orje kuigi palju juurde ei tulnud, küll aga endistest orjadest paljud põgenesid, surid või said teatud tähtaja järel vabaks — nii tuligi paratamatu tarvidus vaba tööjõu järele. Proletaarlasedki pakkusid end jälle tööle, sest keisririik ei toetanud enam nii heldel käel, rahvakoosolekud kaotasid tähtsuse ja jäid lõppeks üldse ära, tasuvat häältemüüki ega kingitusi polnud enam loota. Nobiilid jagasid oma suurmaad, mida enne orjadega harinud, nüüd väiketaludena rendile vabadele rentnikele ehk *koloonidele*, kelleks hakkasid proletaarlased, väiketalunikud jm. Koloon pidi maaomanikule rendi tasuma viljaga, tööga ja igasuguste andamitega — meega, juustuga, lihaga jne. Ainult väikese osa oma saagist sai koloon linna müüa, seda juba raha eest, mis olid vasest, hõbedast ja kullast *denaarid* ja *sestertsid*. Raha eest võis linnast saada tööstussaadusi: riistu, savinõusid, relvi, ehteasju.

Aga enamik raha, esemeid ja muid *varandusi kuhjus siiski optimaatide kätte*, kes kogunesid tavaliselt linnadesse, eriti Rooma, kus andusid lõbustustele ja elunautimisele, — roomlased polnud enam endised põhjamaise karge eluviisiga rahvas, vaid segu hommikumaa rahvastega, ilma põlise moraali ja kombluseta.

155. **Roomlaste kodune elu.** Jõuka roomlase kodusse tulles sattusime kohe *aatriumi*, pearuumi; aatriumi laes oli neljakandiline avaus, kust sisse tuli valgus — aga ka vihm ja jahe õhk; põrandas selle koha all aga oli bassein vee jaoks. Aatriumi seintel olid esivanemate vahast näomaskid ja seina ääres penaatide altar. Aatriumi ümber olid toad, mille sissekäigud olid varjatud eesriietega. Aatriumi ja tubade seinad olid kaetud värviliste plaatide või maalidega, kohati rippusid metallpeeglid. Oli näha mitmesugust mööblit: pinke, tugitoole, sohvasid. Laudadel asetses kallihinnalisi savist, klaasist, hõbedast ja kullast nõusid. Tube valgustati rasvküünalde või õlilampidega. Aga ahje

polnud kuskil näha — tuba saadi soojendada vaid eriliste *söepannidega,* millele puistati puusütt, mis andis küll sooja, aga mitte suitsu.

Rooma elamu olulise osa moodustas ka *sammastikuga piiratud õu,* mille ümber asetsesid kõrvalised ehitused: köök, vannituba, kuurid jm. Nii kööki kui ka vannituppa voolas tavaliselt puhast

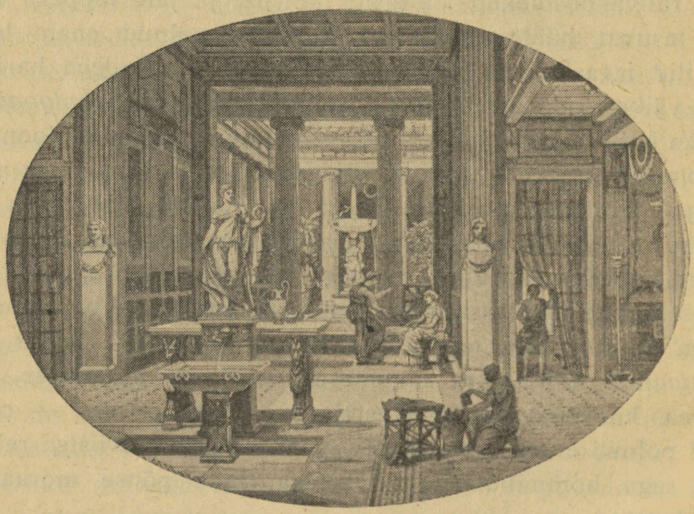

Aatrium.

vett *linna veevärgist,* kuhu see omakorda tuli kaugeist mägijärvedest veejuhtmete ehk *akvaduktide* läbi. Roiskvee ärajuhtimiseks oli ehitatud *kanalisatsioon.*

Palju oma ajast viitsid jõukad roomlased ka oma linnatagu-seis või mereäärseis suvilais ehk *villades,* millede ümber laiusid lillerikkad pargid kalatiikide ja purskkaevudega.

Roomlane kandis varrukateta särgitaolist *tuunikat,* välja minnes viskas selle peale veel neljakandilise *tooga;* jalas kandis

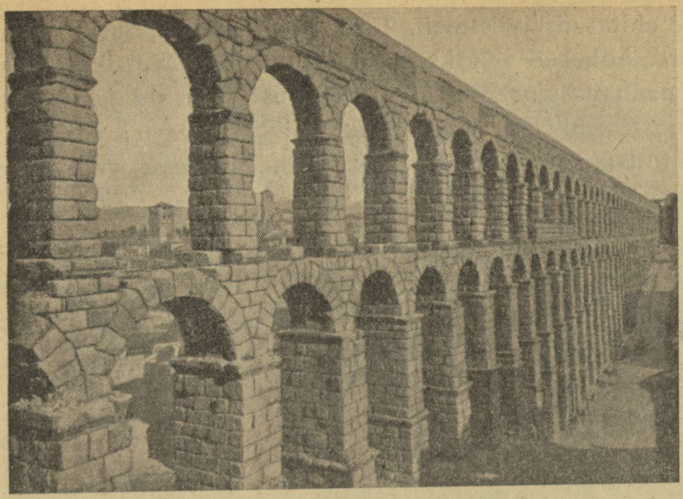

Akvadukt.

tavaliselt lahtisi *sandaale*. Keisririigi ajal levis suur luksus: värvilised riided, ehteasjad, sõrmused, kõrvarõngad, kalliskivid jne.

Nii elas ainult väike osa jõukaid. Enamik roomlasi aga elas suures viletsuses, mustuses ja kasimatuses, käis räbalais, aga olid nagu jõukadki maiad igasuguseile lõbustusile.

156. **Lõbustused.** Väga sageli tulid roomlased oma supelasutustesse ehk *termidesse*, sellepärast ehitas peagu iga keiser oma rahva meeleheaks mõned termid. Termis ujuti, võimeldi, lasti end orjadel pesta, masseerida, salvida; siis jälle vesteldi, mängiti, loeti, kuulati loenguid.

Suurt lõbu valmistas roomlastele *triumfikäigu* jälgimine, mispuhuks ehitati sageli triumfaatorile tore võiduvärav.

Ka teatreid oli linnades. Kui kreeklased olid teatreis kõrgeväärtuslikke näidendeid harrastanud, siis võis *rooma teatris* näha vaid toorest nalja. Veel tooremat lõbu pakkus tsirkus.

Rooma suurimaks tsirkuseks oli *Circus maximus*, mis mahutas 250 000 pealtvaatajat, kes võisid koha leida pikliku areeni kül-

gedele ehitatud kiviistmeil. Tsirkuse areenil toimusid võidukihutamised, hobused neljakaupa kaarikute ees. Metsiku kisaga tervitas pealtvaatajaskond algul võistluste korraldajat, hiljem aga niisama tormiliselt võitjat-kaarikujuhti, kes ei saanud nüüd enam lihtsat austavat õlipuuoksa või lehtpärga, vaid hõbepärja ja sageli rahasummagi.

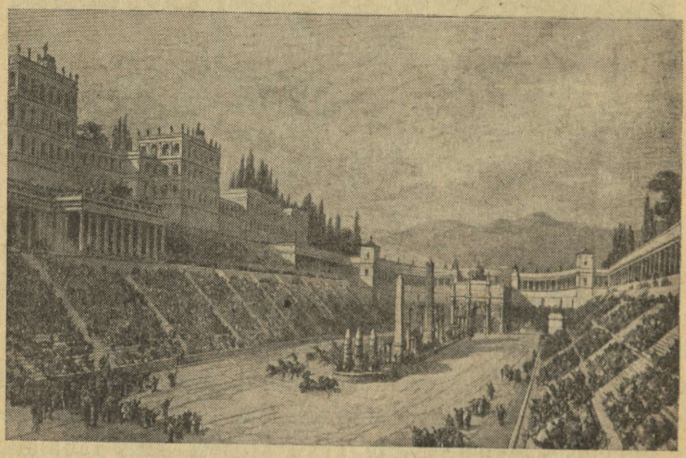

Rooma tsirkus — Circus maximus.

Veel suuremat lõbu pakkus roomlastele etendus *amfiteatris*, kus vaatajate istmed olid paigutatud ümarais tõusvais ringides ümber areeni. Suurim amfiteater oli *Colosseum* Roomas, mis mahutas kuni 50 000 pealtvaatajat, kes pääsid sisse 80 värava kaudu. Amfiteatris esinesid selleks erikoolides väljaõpetatud orjad — *gladiaatorid*, kes areenile marssides keisrile hüüdsid: „Tere, keiser, surmaminejad tervitavad sind!" (Ave Caesar, morituri te salutant!) Ja gladiaatorite võitlus käiski elu ja surma peale. Tavaliselt olid gladiaatorid varustatud raske raudrüü, kilbi ja lühikese mõõgaga, aga esines ka teissuguseid relvi, näi-

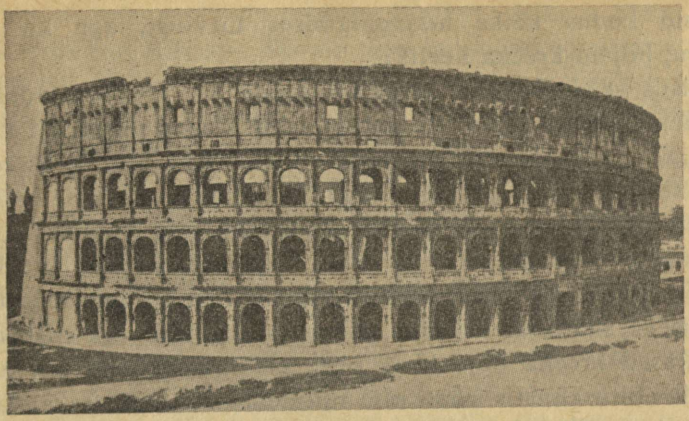

Rooma suurim amfiteater — Colosseum.

teks püüdis kergesti riietatud gladiaator oma raskesti relvastatud vastasele võrku üle pea visata, teda selle sisse mässida ja siis raudse ahingiga surmata. Siinsamas areenil nautisid roomlased vaatemängu, kuidas näljutatud metsloomad üksteist ründasid, sõjavange või kristlasi surnuks kiskusid. Niisuguse hingelaadiga rahva teaduse- ja kunstivõimed ei saanud olla eriti suured.

157. **Rooma haridus ja kunst.** Roomlastel puudus sügavam huvi mitmesuguste teadmiste vastu, nad õppisid peamiselt seda, mida otse vajasid või mida mood nõudis. Eriti moodi läks kreeka haridus sellest ajast peale, kui temaga tutvuti. *Algkoolis* harjutati kirjutamist vahatahvlile või papüürusele ja lugemist ning arvutamist. Edasiõppijad tutvusid erilises *grammatikakoolis* kirjandusega ja kreeka keelega. Et roomlane oskas heast kõneoskusest lugu pidada, algul rahvakoosolekuil, hiljem pidustustel, siis astuti sageli ka *retoorikakoolidesse* kõnekunsti õppima. Kõrgemat haridust sai hellenistlikes *ülikoolides* Ateenas, Aleksandrias või mujal, kus tutvuti kreeka teaduse ja filosoofiaga. — Kõik need koolid aga olid mõeldud ainult poistele, tütarlapsed

õppisid kodus kõike majapidamises tarvilist, aga ka laulu, tantsu, hiljem kreeka keeltki.

Niisiis seisis haridus kreeka mõjude all, ja õpetajadki olid enamasti kreeka orjad. Roomlased omandasid peamiselt kreeka teadusi, suuri saavutusi on nad ise näidanud ainult *õigusteaduse* alal, sest rooma õigus on jäänud tänapäeva-seaduste põhjaks.

Nagu teaduste alal, nii ka kunstides jäid roomlased vaid kreeklaste jäljendajaiks. Et nad oma loominguga kreeklaste taset saavutada ei suutnud, siis püüdsid nad mõjuda oma teoste suurusega, materjali kallidusega jne. Meelsamini aga siiski ostsid roomlased kreeka kujusid ja pilte või lasksid neid jäljendada. Ainult ehituskunstis võeti ette mitmeid uuendusi — rahvarikas riik vajas palju suuremaid ehitusi kui väike Kreekamaa; suuremaid ruume võimaldasid *võlvide* ja *kuplite* kasutamine. Rooma ehituskunsti eraldavaks jooneks ongi võlvide, kuplite ja ümarate sammaste tarvitamine.

Lõbutsev kõlblusetu segarahvuslik Rooma riik lähenes lõpule.

Dominaat — keisririigi lõppaeg.

158. **Dominaat ja riigi laostumise jatkumine.** Keiser, kes printsipaadi ajal oli vaid esimene kodanik tähtsamais ameteis, sai nüüd täieliseks ainuvalitsejaks, teda hüüti nüüd *Issand* ja *jumal* (dominus et deus); tema võimul polnud enam mingeid piire, ta ei tarvitsenud enam arvestada rahvast ega senatit; ta kandis idamaist diadeemi, talle lähenedes tuli kinni pidada täpsest *tseremoniaalist* — õuekombeist. Keiser valitses vägivaldselt, palgaväe abil, aga see palgavägi oli suur, laiali paisatud mööda riiki, koosnes paljudest rahvustest — ja sellepärast võis ta kergesti oma väejuhi keisriks upitada, kui see hästi maksis ja palju lubas, aga sääraseid keisreid võidi üle riigi mitmes kohas eri leegionides valida. Eri keisrite vahel olid puhkenud verised sõjad, 50 aasta jooksul (235—285) valitses Roomas 26 keisrit ja ainult üks neist suri loomulikku surma.

Rikkused kuhjusid üha rohkem üksikute isikute kätte, kes asusid peamiselt Rooma. Rooma linn kujuneski lõbutseva aadli ja laiskleva proletariaadi linnaks, kus elati peamiselt provintside toodangust. Koloniad elasid viletsuses ja vaesuses ja põgenesid sageli suurte maksude eest, jättes maa tühjaks.

Sajad tuhanded inimesed rändasid kohast kohta: kaupmehed, orjad, sõdurid ja tembutajad; vabakslastud orjad kõigist rahvusist abiellusid roomlastega, polnud enam puhast rooma rahvast. Segunemisega või keisri vägivalla läbi hukkus endine Rooma aadelgi, kes oli olnud riigi selgrooks raskeil aegadel. Ühes rassilise laostumisega käsikäes käis põliste kommete ja harjumuste laostumine; kodusõdades hävisid ka teed, sillad, jäid soiku kaubandus, tööstus; polnud jõudu ega tahtmist pühenduda haridusele ja teadusele — tol ajal ei elanud ühtki suurt teadusmeest ega kirjanikku.

159. **Ristiusk.** Üldise laostumise ja viletsuse ajal levis üha rohkem ristiusk — Kristuse õpetus. See oli olnud esialgu vaid juutide usulahk, aga levis kaugele üle Palestiina piiride nii juutide laialirändamisega kui ka üksikute apostlite tegevuse läbi, seda eriti *Pauluse tegevusega.* Sel üldisel rahvaste segunemise ajal võttis ka ristiusk omaks ilusaimad tõed rahvaste uskudest ja filosoofiast ja sai *kannatava lihtrahva usuks.* Kui endised usud olid rahvuslikud, siis oli ristiusk *rahvusvaheline.* Kui paganausud tegid vahet rikaste ja vaeste vahel, aadli ja lihtrahva vahel, niihästi maa peal kui ka teises ilmas, siis ristiusk tunnustas kõik inimesed ligimesteks, vendadeks. Ta tõotas koguni, et maapealsed kannatused taevas tasutakse, et taevas viimased esimeseks saavad, — ja kes ei tundnud tol ajal end kannatavat! Enne oli õpetatud, et ka parimas taevas pole elu kuigi hea, aga ristiusk õpetas taevast, kus on igavene ja õnnis elu. Enne õpetati, et jumalaid on mitu; nüüd aga jäädi ühe Jumala juurde ja seegi oli ainult vaim. Sellele Jumalale-Vaimule ei tarvitsenud ehitada kalleid templeid ega püstitada kulukaid kujusid, ta poole võis pöörduda palvega igaüks ja igal pool; enne tegid seda eripreest-

Jeesuse taevaminek. Vana aja reljeef elevandiluul.

rid ja erikohtades kalli tasu eest. Seega oli ristiusul eriti suur võlu tol ajal, mil enamiku rahvast moodustasid viletsad orjad, koloonid ja inimesed, kes tundsid, et elu on väärtustest tühi. Maapealne vilets elu tunnustati vaid lühikeseks eelmänguks igavesele õndsusele paradiisis, mis julgustas inimesi oma hädasid kergemini taluma.

160. **Kristlaste tagakiusamine.** Kristlased ei tunnustanud muid jumalaid ega ohverdanud neile, nagu see Roomas üldiselt kombeks oli; nad ei tahtnud avalikest pidustustest ega veriseist amfiteatri etendusist osa võtta, nad ei tahtnud ka sõjaväes teenida, sest nende usk keelas neile tapmise. Eriti aga olid nad keisri kui jumala austamise vastu. See kõik tekitas kristlastele vaenlasi, mitmed keisrid alates Nerost korraldasid kristlaste veriseid tagakiusamisi. Kristlaste palvekohad rüüstati, neid endid vangistati, karistati, heideti loomade ette ja surmati — aga kõigest hoolimata ei vähenenud kristlaste arv, vaid just vastupidi: usu eest kannatajad ja surijad — *märtrid* — sisendasid isegi vastaseile veendumuse, et kui kord inimene usu eest nii kannatada ja surra suudab, siis selles usus ka tõesti mingi sügavam jõud ja tõde peitub. Märtrite arvu suurenemisega kasvas kristlaste arv. Kui neil avalik jumalateenistus võimatuks osutus, tulid nad kokku palvele maa-aluseisse *katakombidesse*, ööpimeduses tõrvikute valgusel ja salaja. Siin maa-aluseis käikudes surnukoobaste vahel pidasid nad oma jumalateenistusi ja ristisid uusi koguduseliikmeid. Varsti oli enamik Rooma riigi rahvast kristlased — ja see sundis juba keisreid ristiusku arvestama.

161. **Keiser Constantinus Suur.** Juba keiser *Diocletianus oli hakanud* Rooma riigis kindlamat korda ja dominaadi valitsust looma, millist tööd viimistles ja jatkas *Constantinus*. Ta palkas suure ametkonna, iga alamametnik allus järgmisele ülemale, kõrgemaiks ülemaiks keisri kõrval olid *ministrid* ja *prefektid*. Õukonna idamaine *tseremoniaal* kujunes üha hiilgavamaks, keisrit kõnetades pidi langema põlvili. Pealinngi viidi vabariiklikust Roomast idamaisesse Bütsantsi, mis nimetati keisri nime

järgi ümber *Konstantinoopoliks*. Constantinus mõistis, et ristiusku ei saa enam salata ega hävitada, küll aga võib see valitsejalegi toeks osutuda: ristiusk nõudis ju sõnakuulmist, ülemale alistumist ja leplikkust kõige oleva vastu. Constantinus kuulutaski *a. 313 Milaanos* antud edikti ehk määrusega *usuvabaduse*, millega ristiusk sai lubatuks. Constantinus võttis ristimärgi oma sõjalipulegi ja laskis end viimaks ristida. Aga suur sõjavägi, kõrgepalgaline ametkond ja hiilgav tseremoniaal nõudsid suuri

Germaanlastest palgasõdureid viimaste keisrite ajal.

kulusid, käsitöölised ja koloonid põgenesid sageli oma kohtadelt kõrgete maksude eest. Selle vastu võitlemiseks kuulutas Constantinus *a. 332 p. Kr.* välja *sunnismaisuse:* keelati töötajail oma töökohalt lahkumine ja elukutse muutmine. Nii algaski vabade roomlaste orjastamine. Juba seni olid roomlased oma suure kodumaa vastu vähe huvi tundnud, nüüd aga jäid nad ta vastu hoopis ükskõikseks, kui mitte vaenuliseks. Endist huvi Rooma maailmariigi vastu asendas ristiusustatud rahva huvi jumalariigi vastu.

162. **Theodosius Suur ja Lääne-Rooma langemine.** Pärast Constantinust tekkis riigis jällegi segadusi. Korra pani uuesti maksma *Theodosius Suur*, kes kuulutas *ristiusu ainulubatavaks riigiusuks*. Aga suure Rooma riigi jagas ta oma poegade vahel

kaheks osaks a. 395 p. Kr.: Ida-Rooma riik, pealinnaga Bütsants ehk Konstantinoopol, kus riigikeeleks kujunes kreeka keel, ja *Lääne-Rooma riik,* pealinnaga Room, kus riigikeeleks jäi ladina keel.

Samal ajal kui endised vabad roomlased üha rohkem orjastusid, algas suur rahvaste rändamine — germaanlased nihkusid

Rooma maailmariigi jagamine.

idast lääne suunas, tungides Rooma riiki. Orjastuva ja ükskõikse roomlase asemele hakati üha rohkem neidsamu germaanlasi Lääne-Rooma riigi piiri kaitseks palgaväkke võtma, sest germaanlased olid tuntud oma vapruse ja sõjakusega. Nii kujunes Lääne-Rooma riigis germaani palgavägi, kellest sai tegeliku võimu ülalhoidja. Aga *a. 476 p. Kr.* kukutas germaani väepealik *Odoaker* viimase nõrga Lääne-Rooma riigi keisri *Romulus-Augustuluse;* sellega saabuski Lääne-Rooma riigi lõpp, aga ka vana aja lõpp, ajaloos pöördus uus lehekülg — keskaeg, kus

ajaloo näitelaval tähtsaimat osa etendavad juba ristiusustatud germaanlased. — Ida-Rooma riik aga kiratses veel edasi peaaegu terve tuhandeaastase keskaja jooksul.

Rooma rauaaeg Eestis.

163. **Rooma rauaaeg Eestis Kr. sünd. kuni 400 p. Kr.** Kultuuri arenemisega ja läbikäimise tihenemisega kajastuvad kõik suured Euroopa nähtused ka Eesti ajaloos.

Rooma riik oli vägevuse tipul ja ta mõjustused, oskused, teadmised, esemed — kõik need otse „kiirgasid" Roomast välja igale poole ja ulatusid meienigi germaanlaste vahendusel.

See aeg oli germaanlaste suurimaks ekspansiooni- ehk levimisajaks, nad haarasid enda alla maa-ala Rooma piirist kuni Lääne- ja Musta mereni. Veikseli suudmesse kujunes nende kultuurikeskus, kust sõitis laevu välja ida suunas. Need peatusid meilgi Põhja-Eesti sadamais. Ka maad mööda arenes läbikäimine germaanlastega, seda peamiselt lähedale nihkunud balti rahvaste vahendusel. Germaanlased olid otseseiks Rooma riigi naabreiks, nende kokkupuuted Roomaga ei piirdunud sõjaliste kokkupõrgetega, vaid rahuajal arenes elav kaubanduslik suhtlemine. Nii kandus meieni nii rooma kui ka germaanlaste kultuuri sugemeid.

Eestisse veeti sisse eriti metalle: pronksi, vaske, mõnevõrra hõbedat, osalt ka rauda lisaks kohalikule maagile. Ilma metallita polnud tolle aja areng enam mõeldav. Sisse tuli nii valmisesemeid kui ka toorainet. Vastutasuna veeti välja meie kodumaa saadusi, aga eriti karusnahku, mida saadi nii oma kui ka Peipsi-taguseist metsadest ja isegi Soomest. Soome kujuneski tol ajal Eestile „jahimaaks", ühtlasi maaks, kuhu sageli välja ränati. Aga samaaegselt kaupadega levis muidki kultuurimõjusid.

Kuigi tol ajal, *Tacituse* teoses *„Germania"*, mainitakse esmakordselt sõna „Eesti", puuduvad meil ometi veel Eesti kohta

kirjalikud andmed, tähtsaimaks ajalooallikaks on ikka veel jäänete leiud.

164. **Rooma rauaaja leiud Eestist.** Suure majanduse- ja kultuuritõusu tõttu on meil sellest ajast erakordselt palju jäänete leide. Need jääned leitakse peamiselt kalmeist, suurtest kiviehitustest, mis on Läänemere soome-ugri hõimudel täiesti omapärased ja ainulaadsed. Jääned olid mõeldud panustena ja olid

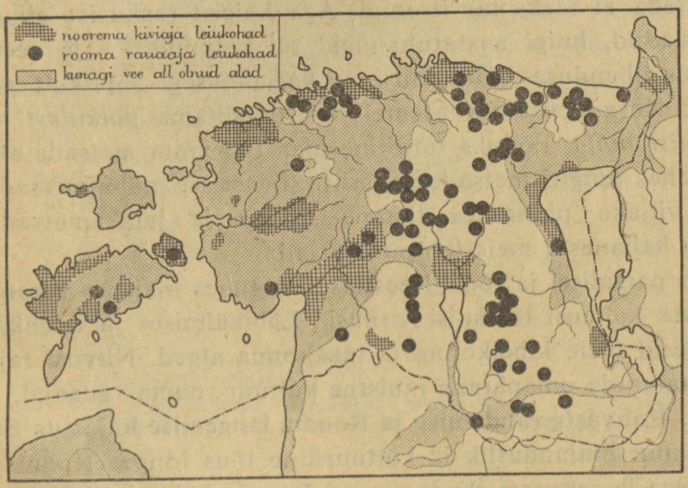

Kiviaja ja rooma rauaaja leidude levik Eestis.

sageli „tapetud": savinõu katki löödud, terariist kõveraks murtud — seda selleks, et „tapetud" ese saaks surnule teise maailma järgneda. Germaanlaste ja roomlaste mõjul pandi surnule ka kaasa ainult iluasju, harvem nuge, peagu mitte kunagi aga relvi ja muid riistu. Sellepärast leiamegi kalmeist rohkesti pronksist, klaasist või isegi hõbedast helmeid, pronksist sõlgi, kaelavõrusid, käevõrusid, sõrmuseid ja kaelakeesid.

165. **Eestlaste elu-olu rooma rauaajal.** Kuna eelmiste ajastute jääneid leitakse peamiselt liivaselt veteäärelt, tehakse rooma

rauaaja leiud peamiselt viljakalt sisemaalt. Sellest järeldub, et rahva peamiseks tegevusalaks on saanud *põllundus ja karjandus*. Veed olid vahepeal kalavaeseks jäänud, metsad loomadest tühjenenud, aga aastatuhandete jooksul põllunduse ja karjandusega katsetades oli jõutud lõppeks niikaugele, et suudeti end juba põllunduse ja karjandusega toita. See oli vaevarikas ja pikk üleminek olnud: oli tulnud aretada põhjamail sobivad seemneliigid ja loomatõud, oli tulnud õppida põldu väetama, mida lõuna pool teha ei oleks tarvitsenud. Aga kõigist raskusist oli siiski üle saadud, kuigi aastatuhandeid oli kulunud, — ja eestlane muutus ühenduses põllunduse ja karjandusega lõplikult *paigaliseks*. Kerge püstkoja asemel hakati ehitama *palkidest neljanurgelist maja*. Põlluks tarviline maa tuli võita metsade alt. Ja alet tehes tungiti metsadesse, mitte liivaseisse männimetsadesse, vaid viljaka pinnasega tamme-, pärna- ja jalakametsadesse; nõnda kahanesid meie lehtpuumetsad.

Aga paigalisel ja töökal eestlasel kogunes majasse varandusi, kogunes ka uusi teadmisi, oskusi. Läbikäimises ja endakaitsel kujunesid meie kihelkonna ja maakonna alged. Niiviisi rajanes meie talupoja omapärane muistne kultuur rooma rauaajal.

166. **Rahvaste rändamise ja Rooma langemise kajastus Eestis.** Eesti suur majanduslik ja kultuuriline tõus lõppes Rooma langemisega ja rahvaste rändamisega. Rooma kokkuvarisemisega ja rahvasterännu läbi tekitatud segaduse ja ebakindlusega jäid ära kultuuri arenemist soodustav kaubandus ja läbikäimine. Germaanlased nihkusid seniseilt asukohtadelt lääne suunas, nende asemele tulid vähemkultuursed slaavlased. Eesti kultuurielu tardus sajandeiks. Üha rohkem võõrdusime teistest läänemere-algsoomlastest, tekkisid hõimud: soome, karjala, eesti, liivi, vepsa ja vadja. Kultuuri tardudes ja teistest hõimudest võõrdudes sammusimegi vastu keskajale.

KRONOLOOGIA.

Heidelbergi eelinimene	umbes	500 000 a. e. Kr.
Neandertali ürginimene	„	100 000
Meie kodumaa vabaneb jääliustiku alt	„	10 000
Indogermaanlaste rändamine nende nooremal kiviajal	„	4000—2000
Vaarao Menes rajab Egiptuse riigi	„	3 300
Meie kodumaa noorem kiviaeg	„	3000—1500
Hammurapi rajab Babüloonia riigi	„	2 200
Esimesed Olümpia mängud Kreekamaal		776
„Rooma rajamine"		753
Kyros rajab Pärsia riigi		550
Egiptus langeb Pärsia alla		525
Demokraatliku vabariigi algus Ateenas. Vabariigi algus Roomas		510
Maratoni lahing Kreeka-Pärsia sõjas		490
Peloponnesose sõda		431—404
Kreekamaa langeb Makedoonia alla		338
Issose lahing		333
Aleksander Suure surm ja Makedoonia lagunemine		323
Puunia sõjad		264—146
Cannae lahing		216
Tiberius Cracchus saab rahvatribuuniks		133
Marius asutab palgaväe	u.	100
Esimene triumviraat		60
Caesari surm		44
Kristuse sündimine		0
Teutoburgi lahing		9 a. p. Kr.
Milaano edikt		313
Suure Rahvasterändamise algus		375
Theodosius Suur jagab Rooma riigi kaheks osaks		395
Rooma rauaaeg Eestis	u. Kr. s.	400
Lääne-Rooma langemine		476

HÄÄLDAMINE.

Meeles pidada, et kreeka ja ladina nimedes hääldatakse *ch*=hh, *th*=t, *x*=ks, *qu*=kv. Ladina nimedes *ae*=ä; *c*=ts, kui talle järgneb *ae, y, i, e; c*=k, kui talle järgneb *a, u, o* või konsonant. Vokaali ees *ti*=tsi.

ager publicus — ager puublikus
Ahuramazda — ahuramasda
Anaxagoras — anakságoras
Archimedes — arhimeedes
Caligula — kaliigula
Cannae — kannä
Cato — kaato
Crassus — krassus
Cro-Magnon — kromanjoon
Diokletianus — diokletiaanus
Ekbatana — ekbataana
Fabius Maximus — faabius maksimus
Cracchus — grakkus
Horatius — horaatsius
Julius Caesar — juulius tsääsar
Kleisthenes — kleistenes
Maecenas — mätseenas
Marcus Aurelius — markus aureelius
Mucius — muutsius
Myron — müüron

Osiris — osiiris
panem et circenses — paanem et tsirtsenses
Cheops — hheops
Circus Maximus — tsirkus maksimus
Colosseum — kolósseum
Constantinus — konstantiinus
Cornelia — korneelia
Cornelius Scipio — korneelius stsiipio
pater familias — paater famiilias
pontifex maximus — pontifeks maksimus
Praxiteles — praksiiteles
Pythagoras — pütaagoras
Seneca — seeneka
Seth — sett
Solon — soolon
Spartacus — spartakus
Zama — tsaama
Zarathustra — saratústra
Zeus — tseus
Tacitus — taatsitus
Tarquinius — tarkviinius
Themistokles — temístokles
Vae victis — vä viktis
Xantippe — ksantíppe
Xerxes — kserkses

Märkus. Koha- ja mütoloogilised nimed on kirjutatud õpikus hääldamise kohaselt eesti keeles. Ajaloolistes isikunimedes on säilitatud *c, ch, qu, th* ja *x*, kuna *ph* asemel on f ja *rh* asemel r.

SISUKORD.

Sissejuhatus 3

Eelajalooline aeg.

Vanem kiviaeg 6
Kodumaa noorem kiviaeg 15
Kodumaa pronksiaeg ja varane rauaaeg 25
Indogermaanlased ja nende rändamine 29

Vana-Idamaa

Vana-India 35
Egiptus 37
Semiidid 50
Pärsia 58

Kreekamaa ehk Hellas

Kreeka maa ja rahvas 64
Usund ja kultuur 67
Kangelaslugusid 75
Sparta 83
Ateena 88
Kreeka-Pärsia sõjad 93
Perikles ja Ateena tõus 100
Kreeka kultuur 104
Kreeka langus 112
Makedoonia 116

Rooma

Itaalia maa ja rahvas 124
Rooma algus 129
Rooma vabariigi algaeg 134
Itaalia ühendamine Rooma alla 137
Rooma kujunemine maailmariigiks 143
Rooma vabariigi laostumise algus 148
Rooma vabariigi lõpp ja keisririigi algus 154
Printsipaat — keisririigi algaeg 163
Dominaat — keisririigi lõppaeg 174
Rooma rauaaeg Eestis 180
Kronoloogia 183
Hääldamine 183

Korrektuuri lugenud B. Vahi.

Trükikoda „Vaba Maa", Tallinn.